

**ACTA
ACADEMIAE PAEDAGOGICAE AGRIENSIS
NOVA SERIES TOM. XXII. /20**

**AZ ESZTERHÁZY KÁROLY TANÁRKÉPZŐ FŐISKOLA
TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEI**

**REDIGIT – SZERKESZTI
PÓCS TAMÁS, V. RAISZ RÓZSA**

SECTIO HISTORIAE

TANULMÁNYOK

A

**TÖRTÉNELEMTUDOMÁNY
KÖRÉBŐL**

**REDIGIT – SZERKESZTI
KALÓ FERENC – NAGY JÓZSEF**

**EGER
1995**

F

**ACTA
ACADEMIAE PAEDAGOGICAE AGRIENSIS
NOVA SERIES TOM. XXII.**

**AZ ESZTERHÁZY KÁROLY TANÁRKÉPZŐ FŐISKOLA
TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEI**

REDIGIT – SZERKESZTI
PÓCS TAMÁS, V. RAISZ RÓZSA

SECTIO HISTORIAE

TANULMÁNYOK
A
TÖRTÉNELEMTUDOMÁNY
KÖRÉBŐL

REDIGIT – SZERKESZTI
KALÓ FERENC – NAGY JÓZSEF

**EGER
1995**

ISSN 1216–4186

Felelős kiadó: Palcsóné dr. Zám Éva
főiskolai főigazgató

Műszaki szerkesztő: Nagy Sándorné
Készült az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola
nyomdaüzemében

Felelős vezető: Budavári Sándor

TARTALOM

Gebei Sándor: Az erdélyi fejedelemség szerepe az 1646–48-as oszmán birodalom elleni koalíciós kísérletben	5
Misóczki Lajos: Kossuthi hagyományok továbbélése heves megyében az önkényuralom idején	23
Cselényi Zsuzsanna: A magyar polgári közigazgatás 1867-től az első világháborúig	35
Ráczné Horváth Ágnes: Az Osztrák–Magyar monarchia mint politikai közösség.....	51
Nagy József: Adalékok a parasztság társadalmi átrétegződéséhez az 1950-es években	65
Kozári József: A 6. gépesített ezred története 1956 október 23. és október 30.-a között	83
Kovács Ernő: négy választás Magyarországon – gondolatok az 1945 utáni demokratikus választásokról.....	97
Hacsi Lajos: A Heves megyei politikai elit átrendeződése 1990–1994	113
Makai János: A Vlagyimir–Szuzdali Fejedelemség külpolitikája a 12. század 60–70-es éveiben	133
Kiss László: A zsidó emancipáció előtörténete Nyugat- és Közép-Európában (a 18. század 2. felében).....	151
Kaló Ferenc: „...Örök hála az itáliai risorgimentonak...”	167

GEBEI SÁNDOR

AZ ERDÉLYI FEJEDELEMSÉG SZEREPE AZ 1646– 48-AS OSZMÁN BIRODALOM ELLENI KOALÍCIÓS KÍSÉRLETBEN

ABSTRACT: *(Die Rolle des Siebenbürgischen Fürstentums bei dem Versuch einer Koalition gegen das Osmanische Reich von 1646–48)* Der Grundgedanke eines Krieges gegen die Türken stammt von Venedig, führte doch die Stadtrepublik seit 1645 Krieg gegen das Osmanische Reich um den Besitz von Kreta. Die Handelsstadt versuchte, ohne die finanziellen Mittel zu scheuen, den polnisch-litauischen Staat, die Rzeczpospolita für ihren Krieg zu gewinnen. Wladislaw IV. polnischer König verschloß sich dem Gedanken eines Krieges, der gleichzeitig zu Wasser und zu Lande geführt werden sollte, denn der mögliche Sieg, der Erfolg einer das internationale Ansehen erhöhenden Außenpolitik hätte die durch den polnischen Hochadel (Pans) stark zerrüttete königliche Macht wiederherstellen können.

Auf Aufforderung Wladislaw IV. hatte auch das Siebenbürgische Fürstentum an diesen geplanten Feldzug teilgenommen.

Gy. Rákóczi I., nach Meinung seiner Zeitgenossen ein die Türken stark hassender Mann, verlangte für die Teilnahme an dem Krieg einen hohen Preis, im Falle eines Sieges reiche Beute, bei einer Niederlage erhob er Anspruch auf Asyl in Polen und finanzielle Kompensation.

Warum hat wohl der „Biblische Fürst“ Polen gegenüber solch unerfüllbare Bedingungen gestellt?

Der Verfasser hält Antwort für am wahrscheinlichsten, daß seine politische Besonnenheit, seine Vorsicht und sein Realitätssinn immer über die Unsicherheiten der Übernahme eines Risikos siegten.

Annak ellenére, hogy a török Európából való kiűzésének első tervei már a 16. században megfogantak, az ugyanilyen tartalmú politikai kombinációk még a 17. század derekán sem veszítették el aktualitásukat. A nemzet-

közi összefogással kivitelezendő offenzív háború gondolatával szinte valamennyi európai ország foglalkozott,¹ noha a tervek egyeztetésekor áthidalhatatlan szakadékok mutatkoztak. A legtermészetesebb megoldásnak a pápa – császár nevével fémjelzett keresztény összefogás kínálkozott. A nagy törökellenes koalíciók és háborúk – I. tizenöt éves háború (1593–1606); II. tizenöt éves háború (1684–1699) – „félidejében”, 1646–1648-ban is formálódott egy sikerrel kecsegtető nemzetközi akció.

A pápa és a császár támogatását is bíró nemzetközi szövetkezésben az Oszmán Birodalommal szárazon és vízen határos keresztény államok játszották a főszerepet, mégpedig azok az államok, amelyek alig, vagy egyáltalán nem kapcsolódtak a 30 éves háború befejező szakaszához. A kezdeményezés a Velencei Köztársaságtól indult ki, a megcélzott ország pedig a kelet-európai kontinentális nagyhatalom, a Nemesi Köztársaság, azaz a lengyel-litván uniált Rzeczpospolita (Respublica) lett. Igaz, hogy ennek a tervezett háborúnak, tengeren és szárazföldön egyaránt kibontakozó hadműveletnek stratégiai célja nem a török kiűzése Európából, hanem a szövetkezett államoknak megfelelő béke kikényszerítése volt.

Mit is tartalmazott a megfelelő béke Velence és a Rzeczpospolita számára? Hogyan és miért kapcsolódhatott I. Rákóczi György erdélyi fejedelem ebbe az újabb nemzetközi konfliktusba, alighogy lezárta nyugati hadakozását? (1645-ben)

A kérdések pontosabb megválaszolásához nélkülözhetetlen a katonai együttműködésben érdekelt hatalmak motivációinak, diplomáciai tevékenységük körülményeinek a számba vétele.

A legkritikusabb helyzetbe a laguna-köztársaság került, hiszen már 1645 tavaszán háborúba bonyolódott a törökkel Kandia (Kréta, ma Iraklion) birtoklásáért. Következésképpen, leginkább a kereskedő-köztársaság érdekelt a háború nemzetközi jellegűvé váló kiszélesítésében. A Földközi-tengert átszelő kereskedelmi útvonalak biztonságáért felelős Kandiát Velencének mindenáron meg kellett tartania. De mi is váltotta ki az ellenségeskedést?

Az egyik történeti szakmunkában azt olvashatjuk, hogy a háborút „jelentéktelen ürügy robbantotta ki: máltai kalózok oszmán zarándokokat támadtak meg, s ezt követően a kalózok Krétán kerestek menedéket.”² Amennyiben ezt a „jelentéktelen ürügynek” minősített tényt Georg Kraus 17. századi kortárs Siebenbürgische Chronikájával összevetjük, kiderül, hogy a keresztények a törökök támadását szinte kiprovokálták. A segesvári jegyző krónikájában az áll, hogy „a máltai lovagok (die Maltheser Ritter) két török hajót a tengeren megtámadtak.” Az egyiket – 800 emberrel a fedélzeten – elsüllyesztették, a másikat pedig zarándok utasaival együtt zsákmányul ejtették. Így került a máltaiak kezére „a török császár anyja, Zaffira ... 300 császári vérből való szultánával együtt”, akik Mohamed próféta sírjának felkeresése miatt vállalkoztak a veszélyes útra. A sikeres ten-

geri portya, akció 344 kereszténynek kiszabadulását is jelentette.³ (Minden valószínűség szerint gályarabokról van szó.)

Úgy gondoljuk, hogy a szultán anyjának foglyul ejtését szokványos, vagy jelentéktelen portyának egyáltalán nem minősíthetjük, a casus belli tartalmát bőségesen kimeríti. Továbbá, azt is meg kell állapítanunk, hogy a máltaiak vakmerő akciója túlságosan is sikeresnek bizonyult, mivel hogy a fenyegetettség és a veszélyeztetettség a szultán közvetlen környezetét érintette. Nem egyszerűen a hitüket gyakorló szultáni alattvalók kerültek a velencések, ill. a máltaiak kezébe, hanem a szultán családjának a védelme szenvedett csorbát. Beigazolódott, hogy a Fényes Porta a számára legfontosabb útvonalon sem képes a zavartalan hajózást garantálni, tengeri haderejének gyengesége miatt pedig mélyen megalázták.

Nagyon is érthető Ibrahim szultán (1640–48) reagálása a történetekre, amikor is haladéktalanul Kandia ellen parancsolta a flottát, hogy szultáni tekintélyén és birodalmán esett szégyenfoltot minél hamarabb eltüntethesse.

Ez a velencei-török konfliktus inspirálta azokat a diplomáciai törekvéseket, amelyek egy nemzetközi törökellenes koalíció életre hívására irányultak. Alig telt el a háború kirobbanásától néhány hónap, Tiepolo velencei követ IV. Wladyslaw (Ulászló) lengyel királlyal az Oszmán Birodalom elleni kétfrontos hadakozás előnyeiről folytatott tárgyalásokat Varsóban.⁴

A tárgyalások részleteiről keveset tudunk, de Tiepolo a biztos győzelmet ígérő háború mellett hosszasan érvelhetett. Említést tehetett a janicsár lázadásokról, az Isztambulban uralkodó évtizedes anarchiáról, végső soron egy bomlást mutató Oszmán Birodalom jellemzőiről.

A török birodalom évszázados agóniája tulajdonképpen a 16. század 2. felében kezdődött, amikor az 1578-as pénzügyi krízis a török gazdaság és társadalom betegségeinek láncreakcióját hozta felszínre. Ez a drasztikus pénzromlás újabb és újabb devalvációhoz (1584, 1619, 1624) vezetett, ennek következtében pedig az adó- és a hadszervezési rendszer működésében támadt zavar. A zsoldos- és telekkatonaság kombinációján felépülő hadsereg a pénzügyi nehézségek miatt alapjaiban megrendült. Amíg a 17. század elején 45000 tímár került be a defterbe, és ez több mint 100000 katonát (szpáhit, plusz a jövedelem után kiállított fegyverest) mozgósított a szultánnak, addig az 1630-as években a kincstári nyilvántartásban mindössze 7–8000 tímár, ziámet szerepelt.⁵

Nem nehéz belátni, hogy a birtokszám mintegy hatszoros zsugorodása a szpáhi hadsereg felmorzsolódásával járt, ugyanakkor, ezzel párhuzamosan a zsoldos janicsárok létszáma ugrott meg. Ekkoriban már 70000 janicsár követelte egyre türelmetlenebbül el-elmaradozó zsoldját, vagy éppen zsoldjának értékálló emelését.⁶ (Egy 1623-ból való adat 60000 janicsárról tesz említést.⁷) A szultáni zsoldos had pénzügyi ellátásának, de a szultáni palota pénzszükségleteinek előteremtése a nagyvezírre – vagyonuk kockáz-

tatásával – hárukt. Formálisan még mindig a politikai ügyek elsősorú irányítójának számított, de facto, a pénzforrások felkutatásával foglalkozott. Sorsának alakulását a két politikai tényező – egyfelől a palota, másfelől a janicsárság – közötti lavírozás határozta meg.⁸ Hogy mennyire szűk volt a nagyvezír mozgásteret, arról a következő tény árulkodik: 1604–1656 között 44 (!) nagyvezír váltotta egymást a bizalmi poszton.⁹

Szultánból is volt éppen hét 1595-től 1648-ig, de a nagy ősök nyomába – II. Mehmed, I. Szelim, I. Szulejmán – egyikük sem léphetett. A nem természetes halál miatti uralkodó váltások önmagukban is a szultáni hatalom névlegességéről tanúskodnak, a palota a hárem és a kaszárnya (janicsárok) politikai befolyása alá került.

II. Oszmán szultán (1618–22) életét még a hárem falai sem tudták megmenteni a janicsárok haragjától 1622-ben. A zsoldfizetés elmaradása miatt felbőszült Allah katonák kifosztották a palotát, és azt a Musztafát (1622–23) ültették a trónra, aki már négy éve egy háremhez közeli, befalazott ajtóju toronyban várta élete elmúlását.¹⁰ A bezártság okozta gyengeelméjűségét a janicsárok csak rövid ideig tolerálták, a megfelelő szultánt egy 11 éves gyerekben, IV. Murádban (1623–40) találták meg.

Kegyetlen, vérszomjas, rettegett despotává nőtte ki magát IV. Murád, aki az Oszmán-dinasztia legnagyobb uralkodója akart lenni. Caligula, Nero stb. római császárok esztelensége és örültsége egyesült benne. Ez a pszichopata gyakran büszkélkedett vezírei előtt szultáni előjogaival: a nagy uralkodók megtehetik, – mondogatta – hogy akár minden nap tíz ártatlan embert is kivégeztesse.¹¹ Ennek az uralkodási elvnek ismeretében még az sem kizárt, hogy 1632–37 között valóban 25000 embert küldött a halálba.¹²

IV. Murád utóda, Ibrahim szultán (1640–48) pszichikailag ugyancsak labilis volt. 25 éves koráig, amíg bátyja örökébe nem léphetett, permanens halálfélelemben élt. Kiegyensúlyozatlanságában és kiszámíthatatlanságában erősen közrejátszott impotens volta is. A legértelmetlenebbül költekező szultán címet is „kiérdemelte” alattvalóitól: pl. ábrában fürdött minden nap, vagy pl. cobolyprémmel kívánta „tapétáztatni” a palota szobáit. „Bánatát gyakran alkoholba fojtotta”, audienciát nemigen tartott, helyette anyja gyakorolta az uralkodói jogokat.¹³ (A máltaiak fogságába esett Zaffiráról van szó!)

Bizonyosak vagyunk abban, hogy a varsói királyi udvar sem nélkülözte a lengyel diplomaták sztambuli tapasztalatokat összegző jelentéseit. Az információk értékeléséből IV. Ulászló és hú kancellárja J. Ossoliński sem juthatott más következtetésre, mint arra, hogy a három kontinensre is kiterjedő iszlám birodalom ereje megroppant, a ruméliai perifériák nyugalma a centrumban eluralkodott anarchiát csak ideig-óráig ellensúlyozhatja. Nem meglepő tehát, hogy a Velence-Rzeczpospolita tárgyalások a dolgok logikája szerint zárultak, vagyis IV. Ulászló a török elleni háborúba való invi-

tálást elfogadta. Igaz, hogy a külföldi és a hazai zsoldosok verbuválására egy millió escudot várt el partnerétől.¹⁴

I. Rákóczi György fejedelem tanácsnokának, Kemény Jánosnak az önéletrajza ekképpen számol be a lengyel ügyekről: „Az velencések az akkori lengyel királyt, Vladislaust, arra bírták vala, hogy török ellen hadat indítana, melyre martialis és virtuosus király hajlandó is vala,...”¹⁵ IV. Ulászló „az római császárral maga szemben lött vala, Nichespurkba (értsd: Nikolsburg – G. S.) menvén, ...”, majd „invitálá az keresztény királyokat, fejedelmeket, ... azon pogányság ellen való hadra, ...”¹⁶ A háború diplomáciai alapjainak lerakásával egyidőben „a conscribált német hadak” – „amely több vala tizenhatezernél”¹⁷ – a Rzeczpospolita északi és északnyugati határainál gyülekeztek.

Átellenben, azaz a keleti végeken, Ukrajnában, a kozákok kaptak uralkodói parancsot a háborús készülődésre. A felhatalmazás értelmében a lajstromozott kozákság megbízható és királyhű főtisztjei (Ivan Barabas és Iljas Karaimovics jeszaulok; Roman Pesta és Jacko Klisa ezredjeszaulok; Bogdan Hmelnjickij csigirini százados) a 6000 fős Zaporozsjei (kozák) Had létszámát duplájára emelhették.¹⁸

Ez a háború sikerének bebiztosítására megkezdett mozgósítás, aláírással és pecséttel (de nem állami pecséttel!) hivatalosított királyi diploma ténylegesen a kozákszabadságba újabb tömegeket vont be a Dnyeper mentén. (A kozákszabadság megközelítőleg a hajdúk kollektív nemesi jogaival rokonítható.) Igen ám, de a kozákok számának növelése csak „nem lehet vala különben, hanem az lengyel urak jobbágyiból, azok injuriáltatnak vala.”¹⁹ Tehát, a lengyel nemességet ért jogtalanságok, ezek a király által titokban megkezdett akciók, ezek a szejm (országgyűlés) és a szenátus kompetenciáját figyelmen kívül hagyó intézkedések a közfelfogásban nem másnak, mint alkotmány sértésnek minősültek. A soron következő, 1646 áprilisi szejmen a király és a respublica (nemesi köztársaság, a nemesség országa) erői össze is csaptak.

A respublica nevében felszólaló követek IV. Ulászlóhoz és a háborús tervbe beavatottakhoz a kérdések és a kételyek özönét intézték, az uralkodót és a háború mellett voksolókat a Rzeczpospolita törvényeinek be nem tartásával vádolták. A szejm történéseit egyetlen cél, a király felelősségre vonása vezérelte. Samuel Grondski lengyel kortárs „történész” 1676-ban írt munkájában plasztikus képet rajzol fel a lengyel nemesek sokat hangoztatott arany szabadságáról, az ún. nemesi demokráciáról.²⁰ Az európai országok parlamentjeitől teljesen idegen, sőt elképzelhetetlen légkör uralkodott a szejmen, hiszen itt, a respublica nevében bármilyen felvetés, akár királyellenes vádak is nyilvánosságot kaphattak.

Nézzünk néhány példát a szejm ideges és feszült hangulatának illusztrálására!

Amikor a Comitia Generalia tudomást szerzett IV. Ulászló zsoldos hadseregének szervezéséről, a „circiter XXX m.” (kb. 30 ezres) sereg „ad Pomeraniam et majorem Poloniam” (Pomerániához és Nagy-Lengyelországhoz való közeledéséről),²¹ megkongatta a vészharangot.

Miért gyűjtött hadsereget a király a respublica tudta és beleegyezése nélkül? Ki ellen toboroztatta ezt az erőt a király? Milyen céllal közeledik csak a királynak engedelmeskedő „idegen nemzetiségű” had (in exteris Nationibus conscripsit Exercitum), amikor béke honol Lengyelországban? Nyilvánvaló, – győzködtek egymást a szenátorok és a részgyűlések (szejmik) küldöttei – hogy a Rzeczpospolita alkotmányosan választott királya „a Köztársaság elnyomására” (ad oppressionem Reipublicae venire) vonultatja zsoldosait.²² Netán államcsínyre készül a király?

IV. Ulászló és kancellárja, Ossoliński visszautasították ezt a feltételezést és kijelentették, hogy az összegyűjtött hadat a pápa áldásával, ill. a német–római császár jóváhagyásával „contra Turcas” szánták, s így a lengyelek „a kereszténység közös javára” (communi bono... Christianitatis) a biztos „győzelem reményében” (cum spe victoriae) cselekedhetnek.²³

Ezek az érvek a békepártiakat egyáltalán nem győzték meg, éppen ellenkezőleg, az alkotmányos sérelmekről, az országra leselkedő veszélyekről szónokoltak. Lengyelország és Törökország viszonyát ünnepélyes ratifikációval megerősített békeszerződés szabályozza (pacta cum Turcis solenni juramento firmata) – érveltek a nemesség hangadói. A békeállapot megszüntetésére IV. Ulászló szejmi meghatalmazással nem rendelkezett, a német–római császárral való tractája ugyancsak „a respublica híre nélkül” zajlott.²⁴ A nemesi alkotmány semmibe vételét főleg olyan főnemesek (panok) emlegették, akiknek birtokai egy török háború felvonulási útvonalába esett. Leginkább Stanislaw Koniecpolski koronahetman, Stanislaw Lubomirski krakkói vajda, Jakob Sobieski „palatinus Russiae” – (= orosz vajda = lemergi vajda) agitáltak a török háború ellen. Az ő vezetésükkel „hatalmas vexatiokat tőnek az királyon”, „az felfuvalkodott és egyenetlen nemzet” a királyi tekintélyt Európa-szerre sárba taposta.²⁵

1646-ban Wasa-dinasztiabeli IV. Ulászló a lengyel nemesség előtt kapitulálni kényszerült, ám a törökellenes háború tervét egy pillanatra sem adta fel. St. Koniecpolski és J. Sobieski még ugyanebben az évben bekövetkezett halála a varsói udvart újra a haditerv kimunkálására ösztökölte. A haditerv sikere attól függött, hogy a törökök belesétálnak-e a ravaszul előkészített csapdába?

Az elképzelés szerinti nyitó fázisban a lajstromozott és a szabad kozákok apró portyáikkal – szárazon és vízen – a török és a tatár területeket zaklatják (illi Ditiones Turcarum incursionibus suis impetant), mire a Porta Lengyelország iránti hangulata megváltozik. Sztambul és Bahcsiszeráj hivatalos tiltakozását színelig acceptálja majd Varsó, a kozákok megbüntetését is kilátásba helyezi a lengyel diplomácia. De a kozákok a továbbiakban

sem hagynak fel a török-tatár zsákmány szerzésével, a diplomáciai ígérgések immár a törököt nem elégítik ki. Utolsó megoldásként az erőszak alkalmazása kínálkozik az engedetlen alattvalókkal szemben, a király egy hadsereg felszerelésére kényszerül. Mivel ez a hadsereg nemcsak a nemesi felkelőkből (pospolite ruszenie) áll, hanem királyi idegen zsoldosokból is, megismételhető az 1646. évi tavaszi-nyári helyzet, ráadásul alkotmány sérítés nélkül. A nemesi felkelők és a zsoldosok az ukrajnai végek lecsendesítésére együttesen szállnak táborba. A Zaporozsjei Had a polgárháborút elkerülendő, azzal a feltétellel fogad a királynak és a republicanak engedelmességet, ha IV. Ulászló az egyesített hadakat a török-tatár háborúba vezeti.²⁶

Ilymódon a lengyel nemesség tiltakozása egy király – kozákság titkos paktummal leszerelhető, a királyi zsoldosok és a királyhű kozákok megegyezése katonai fölényt biztosít az alkotmányvédőkkel szemben. Amit a szabadságjogaihoz ragaszkodó nemesség legitim módon Varsóban megakadályozott, azt a tábori körülmények között nem ismételteti meg. A király végeredményben nemcsak a nemesség ellenállását törheti meg, de megtépzott reputációját is helyreállíthatja Európában.

Kitűnik, hogy a kockázatoktól egyáltalán nem mentes haditerv kivitelezése a Zaporozsjei Had magatartásán állott, vagy bukott. Az 1646-ban hadi készülődéssel megbízott kozák főtisztek közül – Bogdan Hmelnickij kivételével – a varsói szejmen történetek miatt mindenki visszalépett. Hmelnickij, ez „a kozák dolgokban és hadi ügyekben járatos, az írást jól ismerő”, jezsuita képzésben is részesülő kozák tiszt a következő évben újra felbukkant Varsóban.²⁷ Látszólag az elragadott atyai örökség ügyében, a szubbotovi birtok visszaszerzésén fáradozott, valójában a király szándékát igyekezett kipuhatolni. IV. Ulászló változatlanul érvényesnek tekintette a kozák had gyarapítását, és 170 ezer zlotyt (aranyat) ígért a felállítandó seregért. Hmelnickij hűségét és ragaszkodását hetmani (parancsnoki) kinevezéssel jutalmazta.²⁸

IV. Ulászló háborúhoz való ragaszkodása nem az 1646-ban elszenvedett személyes kudarccal, ill. revansvággal magyarázható. Sokkal inkább a politikai éleslátás, a Rzeczpospolita jövőjéről való racionális gondolkodás húzódik gyakorlati lépései mögött. Tudatában volt annak, hogy az utóbbi évtizedekben érzékelhető nagyhatalmi tekintélyvesztés okai a belpolitikai problémákra vezethetők vissza. A gondolatmenet egyúttal kínálja a megoldást! Minél hamarább rendezni kell a Rzeczpospolita egységét bomlasztó problémákat, aminek optimális eszköze a radikális beavatkozás, azaz egy győztes háború. Mit is eredményezhetett a királyságnak a győzelem?

Először: a török-tatár erők vereségével az ország egyszer s mindenkorra megszabadul a tatár portyáktól, a tetemes védelmi költségektől, és nem utolsó sorban a szégyenteljes évi „békepenz” fizetésétől.

Másodszor: az Ukrajnában (kraj = valaminek a széle; tehát okrajna = vég-, határvidék) megsokasodott kozákság szívesen vállalkozik hadjáratra, mert a kozackie wolności (kozák szabadságok) nem 6000, hanem 12000 főre terjed ki. A kozákszabadságot elnyert lajstromozottak pedig érdekeltek lesznek abban, hogy a mindig robbanással fenyegető ukrajnai helyzetet lecsendesítsék.

Harmadszor: A Zaporozsjei Hadba bekerült 12000 „írásos” kozák fegyveres ereje alkalomadtán kellő támaszt is nyújthat a központi hatalomnak a nemesség ellenében, akiknek vezetői éppen az ukrajnai nagybirtokokkal rendelkező lengyel panok (Konicpolski-, Wiśniowiecki-, Potocki-, Zaslawski-családok).

Ennek az Ulászló-i programnak sikeres végrehajtása egyrészt az ország belpolitikai stabilitását eredményezi, másrészt kiindulási pont ahhoz, hogy a Rzeczpospolita a szomszédos nagyhatalmakkal, az egyformán agresszív Svédországgal, Oroszországgal felvegye a versenyt. Az összecsapás elkerülhetetlen volt, mert az érintett nagyhatalmak külpolitikai céljai kereszteztek egymást. A svédek a dominium maris Baltici érdekében, ténylegesen a Balti-tenger kereskedelmének monopolizálásáért vállalták a konfliktusokat, az oroszok pedig „az egyvállású szlávok” (pravoszlávok) lengyelektől való elszakításán munkálkodtak. Az a furcsa külpolitikai szituáció állt elő, hogy a három nagyhatalom bármelyikének a külstratégiája a másik két fél érdekeit totálisan kizárja, következésképpen semmiféle együttműködésre nincs kilátás az adott háromszögben. (Például, Svédország aspirációit sem Oroszország, sem a Rzeczpospolita nem engedhette meg, ugyanakkor az orosz–lengyel szövetség az ab ovo nem realizálható a „Kijevi Rusz” feltámasztását hirdető orosz nézetek miatt.)

Az Ulászló-i koncepció felvázolására és rövid értékelésére azért kerítettünk sort, hogy egyértelművé tegyük: az Erdélyi Fejedelemség külpolitikai szerepének felértékelődése, úgymond stratégiai jelentősége csak a Rzeczpospolita külpolitikájának a függvényében értelmezhető. Amikor a lengyel–litván állam geopolitikailag meghatározott külkapcsolataiban a Délkelet-Európához fűződő érdekek prioritást nyertek, akkor válik nélkülözhetetlenné Erdély–Moldva–Havasalföld törökellenes magatartása. Nem volt ez másképpen 1646-ban sem!

A lengyel király a kozákok mozgósításával párhuzamosan az erdélyi kapcsolatokat is aktivizálta, hiszen a fejedelemség koalícióba léptetésével Erdély Bethlen Gábor és I. Rákóczi György nyugati hadjárataiban megedződött haderejére számíthatott, elsősorban a magyarországi törökök oldalszárnyai támadásának elhárításában. Erdély törökellenes szövetségben való részvétele után Moldva, Havasalföld csatlakozására is bizton számíthatott.

A körülményeket gondosan mérlegelő és ügyesen megkonstruált tervet gyakorlati átültetésekor nagy óvatossággal kellett eljárni. Semmiképpen

nem szerezhettek tudomást a készülődésről a törökök, s ezért a törökök gyanúját elaltató, konspiratív megoldást kellett találni. Egy minden szempontból kifogástalan személyre, Janusz Radziwill litván hercegre esett a választás. A herceg Moldvába, majd Erdélybe történő utazása a be nem avatottak számára csak egy szokványos rokonlátogatásnak minősült. J. Radziwill ti. az apósához, Vasile Lupu moldvai vajdához érkezett látogatóba, és ugyancsak családi okok miatt kereste fel az erdélyi fejedelmet. Ekkoriban mind a fejedelmi, mind a vajdai udvarban egy kölcsönös előnyöket hordozó házasságon töprengtek, a Rákóczi-család komoly szándékkal érdeklődött Lupu vajda szépséges leánya, Roxanda iránt. Ilymódon a litván herceg erdélyi tartózkodása senkiben sem keltett gyanakvást.

A konspiráció ellenére a moldvai vajdát be kellett avatni a titokba, a törökellenes koalíció formálódásának részleteibe. Lupu vajda a török háború előnyeiről-hátrányairól azonnal számot vetett, és a szövetkező felek támogatásáról döntött. Az ásványkincsekben gazdag vajdaság ura rögvést felismerte, hogy Rákóczi Zsigmond – Roxanda házassága révén is, a győztes háború révén is csak nyerhet, Moldova státuszát javító előnyöket szerezhethet. Konkrétabban: – a Rzeczpospolita – Erdély törökellenes koalíciója Moldvát keletről, nyugatról védőgyűrűbe zárja, s így a török, tatár befolyástól megszabadítja.

Azt nem tudjuk eldönteni, hogy a nagyravágyás (Rzeczpospolita), vagy az irigység (Erdély) dominált erősebben Lupu gondolkodásában, de azt állítjuk, hogy a konszolidált erdélyi viszonyok imponáltak neki.

„I. Rákóczi alatt” – írja a Rákóczi-családot nemigen kedvelő Bethlen Imre – „Erdély eléggé virágzott; annyiban főképpen, hogy a gazdaságra szükséges vonó marhák megszaporodván, a szántást vetést a földnép csendesen folytathatta. A Városokban állandóbb rend és csendesség lévén, új épületekkel díszeskedtek, ...”²⁹ Gyulafehérvár és Kolozsvár messze kiemelkedett a többi erdélyi város közül, mert az erdélyi főváros nemcsak megőrizte Bethlen-i fényét, hanem pl. „a Fejérvári Fő Oskola jobban tökéletesített”, a levéltár, a könyvtár, az idegen tanítók sokasága „a tudományosságot gyarapították”. A Szamos parti város gazdagsága főleg „a napkeleti kereskedelemről” származott.³⁰

„Az Ország várai, végházai ... jó állapotba helyeztetek. Nevezetesen Kolozsvár, Fejérvár, Várad, Jenő nagy költséggel megerősítettek. A fegyveres Házak, ágyúkkal, apróbb fegyverekkel, golyóbis és puskaporról gazdagon megrakva maradtak, ...”³¹ – tájékoztat Bethlen Imre az erdélyi békeállapotokról.

Nem kerülhették el Radziwill herceg figyelmét sem az erdélyi aranykor szembetűnő jelenségei, az anyagi gyarapodásról árulkodó városkép, hiszen az apósától elindulva – valószínűleg – az Ojtozi-szoroson átkelve, „Erdélyország” legjelentősebb településein haladt át. Amíg I. Rákóczi György színe elé, Munkácsra ért, addig Brassó – Fogaras–Nagyszében–

Gyulafehérvár–Torda–Kolozsvár–Várad–Székelyhid–Szatmár helységeken fordult meg. 1646. augusztus 14-én délben Váradon az ifjú Rákóczi György – választott erdélyi fejedelem – adott Radziwill herceg tiszteletére, rangjához illő fogadást. A Rákóczi-család levelezésének egyikében a vendéglátás részleteiről is értesülünk. A déli egy órakor érkezett vendégek már kettőkor az asztalnál ültek és nagy kedvvel „az asszuszóló borát” itták. Nem viselkedett tartózkodóan maga a herceg sem, hiszen a levélbe bekerült egy intim megjegyzés: a herceg „ittas vala, táncola is...”³²

A többszáz kísérő szállásáról, ételéről, italáról, plusz a lovak abrakoltatásáról való gondoskodás nem lehetett egyszerű feladat. Társzekerek sokasága szállította nap mint nap az élelmet pl. a Munkács környéki falvakból.³³ Itt, Munkácson augusztus 22-től 29-ig a fényes lakomák és izgalmas vadászatok váltogatták egymást, de a fejedelem és a herceg bizalmas tárgyalásaira is sor került. „Mezőben sátort vonatván ott lőnek szemben egymással”, ott traktáltak „alattomban”, (értsd: titokban).³⁴ Rákóczi fejedelem örömmel fogadta IV. Ulászló kezdeményezését, „az hadra való invitatiót” nem utasította vissza, mert – Kemény János szavaival – a fejedelem „természeti szerént is az törököt igen gyűlölő ember vala”.³⁵

A támadó-védekező háború előkészítésére, a részletek kimunkálására és pontosítására már 1646 őszén Varsóba érkezett a fejedelmi megbízott. I. Rákóczi György követutasítását olvasva, azonnal szembeszökik, hogy az „Öreg” a Rzeczpospolita belső világában, a király és a respublica hatalmi viszonyaiban pontosan tájékozódott. Többek között ezzel magyarázható utasításának azon pontja, miszerint a követének a „derekasabb dolgokról”, vagyis a koalíciót érintő kérdésekről „privata audentia”-t kell kérnie. Ha a király „valamely delegatus által akarná az derék dolgot tractálni” – mondja az instrukció – az csak megbízható, Erdély számára elfogadható személy, lehetőleg „Radczivill herceg” legyen. Meg kell értetni a lengyel királlyal, hogy Erdély IV. Ulászló „kereszténység javára nézendő dicsérendő propositumát” támogatja, annak megvalósításáért – erejétől függően – mindent elkövet. Ám a királynak tudnia kell azt is, hogy az erdélyi lépéseket „a török torkában való lételünk” befolyásolja, tehát „hazánk (Erdély – G. S.) veszedelme nélkül”, azaz Erdély megvédelmezésének, megőrzésének garantálása mellett, vállalja az együttműködést.³⁶

Soha nem szabad megfélekedni az óvatosságról, – jön az újabb utasítás – mert „még in pendentí (függőben) lévén a dolog”, mert még a confoederatio melletti döntés nem született meg, mert a conjunctiora való kezdeményezés nem Erdélytől indult, mert ha mások nyugodtan „zergelődnek is”, a veszedelem „szegény hazánkat” sújthatja először.³⁷

Az „Öreg Rákóczi” a forgatókönyvet két változatban dolgozta ki. Az első variáns akkor alkalmazandó, ha a király elképzelését a respublica elutasítja, „a török elleni offensivum-ot” nem engedélyezi. Ebben az esetben érdemi tárgyalásokra nem is kerülhet sor, ellenben fejedelmi „vékony taná-

csunkat” előadhatja az erdélyi meghatalmazott. A tanács arra inti őfelségét, hogy hadait el ne bocsássa addig, „valamíg maga békességét a törökkel újabban firmálja”, hiszen sub armis tárgyalni előnyösebb és kedvezőbb, „a mi magunkon lött példa is” ezt bizonyítja.³⁸ (Utalás az 1645. évi linzi béketárgyalásokra.)

A másik variáns csak akkor lép életbe, – a fejedelem parancsa szerint – ha „a király akaratjával a respublica is megegyez, és a török elleni hadat megengedi, ...” Akkor viszont késlekedésre nincs idő (nihil procrastinando)!³⁹

S itt teljes mélységben kibontakozik előttünk a „bibliás órálló” fejedelem hadászati és harcászati dolgokról alkotott felfogása. Több mint két tucat, pontokba szedett javaslata is van a török elleni háború megvívásához. Nézzük a legfontosabbakat!

A „török erejét mi nem exaggeráljuk” (magasztaljuk), de a háború „nem egy esztendőre való, sem pedig egy harcra való” – hangzik a reális ténymegállapítás. Ebből pedig világos a következtetés: olyan hadseregre van szükség, amely több éven át fegyverben tartható, amely „mind télben, nyárban” harcba vethető, támadásra vezényelhető. Az offenzíva előnyeit maximálisan ki kell aknázni, – figyelmeztet a fejedelem. A kezdeményező, azaz a támadó fél máris a zsebében érezheti az első nyereséget, ami a sedes belli (a háború színhelye) megválasztásából származik. Az Oszmán Birodalom területén folytatott hadakozás óriási veszteségeket okoz az ellenségnek, de nem azért, mert a háborús károk pótolhatatlanok, hanem azért, mert Erdély, Moldva, Havasalföld szövetségi ellenőrzése stabil hátországot, biztos utánpótlást jelent a confoedaratusoknak. A török befolyás alól kiemelt „provinciák” a keresztény had létszámát emelik, élelmezését, hadi utánpótlását biztosítják, a hegyi átjárókat, a közlekedési és felvonulási utakat vigyázzák.⁴⁰

I. Rákóczi György a törökellenes háború Erdélyre vonatkozó feladatait – enyhén szólva – elfogultan értelmezte. Nem arról van szó, hogy az Erdélyi Fejedelemség ki akarta vonni magát a nagy fontosságú eseményekből, hanem a szövetséghez való csatlakozást igen szigorú feltételekhez kötötte. Rákóczi a teljes biztonságra törekedett és minden eshetőségre számítva – győzelmet és a vereséget egyaránt bekalkulálva – terjesztette elő kikötéseit Varsóban. Emeljük ki közülük a leglényegesebbeket!

Először: addig „lehetetlenség vagon abban, hogy aperte opponálhassuk és declarálhassuk magunkat a török ellen”, amíg „a két Oláhországot”, vagy legalább Moldvát „s minket hátra nem hagynak” a szövetségesek.

Másodszor: Erdély a törökkel való szakítás után sem csatlakozhat a támadó hadműveletekhez, mert „Budától fogva Tömösvárig” lévő törököket „mind mezőben, mind váraknak obsideálásával” leköti.

Harmadszor: „kívántatnék, hogy ő felesége continue mellettünk tartana” 6000 német gyalogost, 2000 kopjást, 2000 kozákot „a maga költségén”. Ez

a segélyhad a fejedelem parancsnoksága alá tartozzon, sőt „hol, meddig és micsoda ordinanciával” foglalkoztatnák a zsoldosokat, az is a fejedelem akaratótól függene.

(Rákóczi is érte, hogy ez a követelés túlló a célon, ezért a követutasításban az egyezkedéseket sem zárta ki. Az előírás szerint, az első lépésben 6000-re redukálható a létszám, de ha mindenképpen akadályok mutatkoznak, 4000-rel is beéri a fejedelem)

Negyedszer: „,mindenféle hadakat ő felsége birodalmában” az erdélyi fejedelem szabadon fogadhasson, „mindenféle fegyvert és munitiókat” vámmentesen, 30-ad fizetés nélkül (absque tricesimarum solutione) a Rzeczpospolita területéről kiszállíthasson.

Ötödször: szülessen megállapodás a hadizsákmány elosztásáról (de praemio et fructu belli) – javasolta Rákóczi IV. Ulászlónak. Rákóczi egyáltalán nem szerénykedett, amikor a győzelmi jussból kihasította a részét. A conjunctio armorum fejében elvárta, hogy a Rzeczpospolita évente 200 ezer (minimum 150 ezer) tallért – két részletben – fizessen, hogy a töröktől „akár hol is visszaszerzett területeket in perpetuum” Erdély megtarthassa. Havasalföldet is magának követelte a fejedelem, („a mi birodalmunk alá adnák in perpetuum”) mert a havasalföldi vajdát éppen Rákóczi „promoveálta” a vajdaságba.⁴¹

A kívánság lista még diplomáciai garanciák betérjesztésével egészült ki. A Rzeczpospolitának vállalnia kellett, hogy szeparatív békét a törökkel nem köt, hogy a háborút lezáró béketárgyalásokról folyamatos információkat szolgáltat Erdélynek, hogy az általános békébe Erdélyt is belefoglaltatja. Amennyiben „ismét valaha” külső veszély fenyegetné az Erdélyi Fejedelemséget, a Rzeczpospolita a fenyegetett ország segítségére siet.⁴²

Külön fejezetrészek foglalkoznak annak a szituációnak elemzésével, ha az offenzív háború – bármilyen okból kifolyólag is – megghiúsulna és a török bosszúhadjárattal fenyegetné a praktikáló Erdélyt. A veszély elhárítására Rákóczi György a Rzeczpospolitától hadakat követelhet, „lovass hadakból is, de kiváltképpen gyalogból ad nr. 6000 peditum musquetariorum ő felsége és a respublica költségével”.⁴³

Erdély betérjesztett kívánalmainak tárgyalásakor Rákóczi delegátusa nem lehetett könnyű helyzetben, mivel a koalícióhoz csatlakozás ára többszörösen meghaladta azt a szintet, amit IV. Ulászló vállalhatott és teljesíthetett. A király éppen azért kereste titokban a külső kapcsolatokat és vette fel ugyancsak titokban az állandóan elégedetlenkedő kozákokkal az érintkezést, mert az articuli Henriciani béklyóitól kívánt megszabadulni. A királyi hatalmat gúzsba kötő passzusok közül elég néhányat említeni, (– a király semmilyen szövetséget nem köthetett a respublica tudta és beleegyezése nélkül; ugyanez vonatkozott a háború és béke ügyére is; a király semmilyen új adót nem vethetett ki, vámokat nem módosíthatott, új pénzt nem verethetett stb. a szejm megkerülésével, tehát az ország diplomáciája, had-

ügye és pénzügye teljes egészében a respublica kezébe összpontosult →) hogy megértsük IV. Ulászló életének legfőbb vállalkozását mozgató rúgóit.

Ugy véljük, hogy a nemzetközi törökellenes szövetség életre hívása IV. Ulászlónak alkalmas eszköz lehetett volna arra, hogy a király – respublica viszonyt revidéalhassa. A király – nemesség feszítő ellentétét a keresztény – iszlám háború nemzetekfölötti, magasabbrendű céljainak hangoztatásával nemcsak háttérbe szoríthatta volna, de a háború idején meg is törhette volna, a lengyel–litván állam működésének nyilvánvaló zavarait ki is küszöbölhette volna.

Bizonyosak lehetünk abban, hogy a király és a tárgyalásokba bevont bizalmasai az erdélyi követtel szemben megértést mutattak, és figyelmesen hallgatták a Rákóczi megbízottat akkor, amikor az országának veszélyeztettségéről szónokolt, amikor a török iránti „szimulálás, színlelés” okait magyarázta, amikor a kereszténység „külső védőfalának” szükségesség megerősítéséről beszélt, amikor a „Báthory Sigmond és Gábor idejebeli” példákról elmélkedett, amikor Erdély Rzeczpospolitával szembeni igényeit előadta.⁴⁴ Csakhogy ezek az igények a lengyel elképzelésekhez képest alapvetően különböztek.

A bemutatott dokumentumból kiderül, hogy I. Rákóczi György Erdély szerepét egy törökellenes háborúban jelentősen túlértékelt, a szövetségi elkötelezettség árát igen magasra taksálta. Vajon mi vezérelte ebben a szándékában a fejedelmet? A lehetséges válaszok közül nem zárható ki az a variáns sem, hogy az „Öreg” tudatosan, szántsándékkal konstruált egy olyan túlbiztosított szerződést, amely a Rzeczpospolita számára megfizethetetlen, túl drága. Ennek a feltételezésnek van alapja, hiszen gondoljunk arra, hogy az erdélyi fejedelem a lengyel király megkeresését nem utasíthatta vissza, és a koalíció fejében óhajtott kívánságok írásba foglalása pedig a diplomáciai együttműködés további útját egyengette, a véd és dacszövetség megkötése elé elvi akadályt nem gördített.

Gyakorlatilag, a Rzeczpospolita erdélyi kapcsolatai másodlagossá váltak 1648 elejére, így az ukrainai kozákoknak szánt főszerep végérvényesen a Zaporozsjei Hadat illette.⁴⁵ A nemzetközi törökellenes háború ügye 1648 májusában, IV. Ulászló halálával végleg zátonyra futott. Erdélyben szinte azonnal a Báthory-hagyomány újraéledt, a politikai gondolkodás homlokterébe a lengyel trón megszerzésének terve nyomult. Ez pedig a török háborúk sorsát a bizonytalanba tolta ki.

JEGYZETEK

1. R. Várkonyi Ágnes: Magyarország keresztútjain. Tanulmányok. Bp., 1978. 393–403. p.
2. Matuz József: Az Oszmán Birodalom története. Bp., 1990. 135. p.
3. Georg Kraus: Siebenbürgische Chronik I.Theil In: Fontes rerum Austriacarum III. Bd. Wien, 1862. 157. p. „darauff des Türkischen Keyssers eigene Mutter Zaffira... sampt 300 Sultaninen alle aus Keysserligem geblüt geboren”
4. I. P. Krijakevics: Bogdan Hmel'nickij Kijiv, „Vidavnictvo Akademii Nauk Ukrajnskoj RSZR” 1954. 77. p.
5. Matuz József: i.m. 142. p. M. A. Gaszratjan – Sz. F. Oreskova – Ju. A. Petroszjan: Ocserki isztoriji Turciji Moszkva, 1983. 68–69. p. Kevésbé ismert az a tény, hogy a szultán az 1596. évi mezőkeresztési győzelmet arra használta fel, hogy az anatóliai szpáhi lovasságot összeírassa. A revízió oka az volt, hogy az anatóliai szpáhik alig-alig képviseltették magukat a hadjáratban. Ezért a timárbirtokosokat, 30 ezer főt, dezertálásban elmarasztalták és birtokelkobzásra ítélték őket. Az 1597. évi általános revízió nemcsak a szpáhik hadseregéből való kiválását eredményezte, hanem a földművelésről az állattenyésztésre való tömeges áttérésüket is kikényszerítette.
6. Matuz József: i.m. 142. p.
7. Gerhard Schweizer: Die Janitscharen. Geheime Macht des Türkenreichs (3. Auflage) Wien – München, 1990. 212. p.
8. Fodor Pál: Szultán, birodalmi tanács, nagyvezír. Történelmi Szemle. 1992/1–2. 22–25. p.
9. Matuz József: i.m. 136. p.
10. G. Schweizer: i.m. 198–200. p.
11. Ua. 213. p.
12. Matuz József: i.m. 233. p.
13. G. Schweizer: i.m. 214. p. Ibrahim szultán életének volt egy rövid szakasza, amikor a tényleges hatalmat nem az anyja, hanem egyik háremhölgye gyakorolta. A szultáni kegy azért ragyogott kiválasztottjára, mert sikerült neki a lehetetlen, sikerült a szultánt impotenciájától megszabadítani (igaz, csak átmenetileg). Ettől fogva csak a hárem ügyeinek élt Ibrahim. Egy képtelen pletyka miatt – kedvenc ágyasa megcsalta egy idegennel – valamennyi háremhölgyét – 280-at – a Boszporuszba fojtatta. G. Schweizer: i.m. 215. p.
14. V. A. Golobuckij: Zaporozsszkoje kazacesztvo Kijev, 1957. 252. p.
15. Kemény János: Önéletírása (A szöveggondozás és a jegyzetek V. Windisch Éva munkája) Bp., 1980. 289. p.
16. Ua. 290. p.

17. Uo.
18. I. P. Kripjakevics: i.m. 77. p.: V. A. Golobuckij: i.m. 253. p.
19. Kemény János: i.m. 292. p.
20. Samuel Grondski: *Historia belli cosacco – polonici* (Conscripta anno MDCLXXVI) Pestini, 1789. 34–38. p.
21. Ua. 34–35. p.
22. Ua. 35. p.
23. Uo.
24. Ua. 36. p.: Kemény János: i.m. 290. p.
25. S. Grondski: i.m. 37–38. p.: Kemény János: i.m. 290. p. S. Holdys: *Praktyka parlamentarna za panowania Wladyslawa IV Wazy Wroclaw*, 1991. (Wydawnictwo Uniwersytetu Wroclawskiego) Sybilla Holdys (lengyel történész) a tizenöt, IV. Ulászló korabeli országgyűlés gyakorlati munkáját elemző írásában a lengyel szejm működési zavarairól több helyen is olvashatunk. Valójában csak öt szejm (a tizenötből) munkája minősíthető sikeresnek – állítja Holdys S. –, mert a képviselők igazi törvényalkotással csak ekkor foglalkoztak. Rendkívüli teljesítménynek értékelhető az 544 törvény elfogadása (átlagban több mint 100!). Hat esetben csak adózással és hadakozással kapcsolatos ügyekben születtek törvények (tylko sprawo podatkowo, obronno), három alkalommal viszont eredmény nélkül távoztak a képviselők a szejmről, azaz, egyetlen javaslatot sem sikerült becikkelyezniük. (A tizenötödik, pontosabban az első szejm, az királyválasztó országgyűlés volt.) – 84., 93. p. Az ülések sikerességét és hangulatát befolyásoló körülményekre is említsünk néhány példát! „Dyskusje w polskim parlamencie byly burzliwe i czesto chaotyczne.” (A lengyel parlamentben a viták viharosak és gyakran kaotikusak voltak.) – 85. p. A parlamenti munka hatékonyságát rontó motivumok számbavételekor ilyeneket említ a szerző: szinte általános gyakorlat volt, hogy a képviselők nem a szejm megnyitásának napján jelentek meg, hiszen az érdemi megbeszélésekre az általában hat hetes szejmi ciklus második periódusában került sor. Ebből sokszor éles vita kerekedett, mert az alsóházban megtárgyalt és már a szenátus elé utalt ügyek újratárgyalását követelték a későn érkezett vidéki képviselők. Veszekedésig fajult a helyzet akkor, ha a szónok beszédét különböző módon félbeszakították, ha a privát ügyek előterjesztését megakadályozták, ha a szavazáskor a rangsort (tekintélyt) megsértették stb. Sok probléma származott a képviselők ittassága miatt is (obecność nietrzezwych poslow). – 86–88. p.
26. S. Grondski: i.m. 39. p.: Kemény János: i.m. 291. p.
27. Litopisz Szamovidca (Vidavnictvo „Naukova Dumka”) Kijiv, 1971. 47. p.: S. Grondski: i.m. 40. p. Bogdan Hmelynickij jónevű iskolákban, Kijevben és a halicsi Jaroszlavban szerezte alapműveltségét, majd a korszunyi

kozák ezredhez került. 1637-ben már a had írnoka, vagyis kancellárja, 1638-tól a csigirini század parancsnoka lett. Forrásokból ismert, hogy 1644-ben a „latin nyelvben erős” Hmelnickij Mazarini megbízottjával Varsóban tárgyal a kozákok francia zsoldba szegődtetéséről. Közreműködésével 1800 gyalogos és 800 lovas kozák hajózott francia földre, Gdańskból Calaisba. Dunkerque ostrománál vetették be először a szóbanforgó egységeket. (I. P. Kripjakevics: i.m. 75–76. p.)

Hmelnickij életét 1648-tól kezdődően 1657-ig, haláláig a lengyelelles küzdelem töltötte ki. 1648–54 között katonai szövetségese a Krími Kánság, 1654–57 között Oroszország volt. Politikai elképzelései mindmáig vitatottak, ill. többféleképpen értelmezhetőek. Ennek illusztrálására:

- a./ Hmelnickij a lengyel végekből (kraj) egy önálló, szuverén államot akart szervezni külső támogatással?
- b./ Hmelnickij a kétpólusú lengyel–litván államot, a Rzeczpospolitát trialista berendezkedésű állammá kívánta módosítani?
- c./ Hmelnickij az 1654-es döntésével, „az egyvallású és egyvérű” Oroszországgal való egyesülés által az orosz alattvalóságot választotta?

- 28. Aktü, otnoszjascisjeszja k isztoriji Juzsnoj i Zapadnoj Rossziji III. k. Szanktpeterburg, 1861. 278–284. p. Adataink szerint, a közkozák – egyéb jövedelmeitől eltekintve – 30 zloty (arany) fizetséget húzott a kincstártól. A 170 ezer zl. említése valósnak tűnik, mivel az 1638. évi ordinációban megállapított 6000 főhöz, kb. ugyanolyan számú sereget verbuválhatott Hmelnickij. Megjegyezzük, hogy egy lengyel huszár éves zsoldja a 17. században 160–320 zl. között ingadozott. (Jerzy Topolski: Lengyelország története Bp., 1989. 159. p.)
- 29. Bethlen Imre: Második Rákóczy György ideje Nagyenyed, 1829. 23–24. p.
- 30. Uo.
- 31. Uo.
- 32. Monumenta Hungariae Historica t. XXIV. A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése (Szerk.: Szilágyi Sándor) Bp., 1875. 366. p.
- 33. Lukinich Imre: II. Rákóczy György és a lengyel királyság (Értekezések a történeti tudományok köréből XXI. k. 4. szám) Bp., 1907. 317. p. jegyzet.
- 34. Kemény János: i.m. 290. p.; Lukinich Imre: i.m. 305–306. p.
- 35. Erdélyi országgyűlési emlékek X. k. (Szerk.: Szilágyi Sándor) – EOE Bp., 1884. 443. p.; Kemény János: i.m. 290. p.
- 36. EOE X. k. 443. p.
- 37. Ua. 444. p.
- 38. Ua. 444–445. p.
- 39. Ua. 445. p.

40. Ua. 446. p.
41. Ua. 446–448. p.
42. Ua. 448. p.
43. Ua. 449. p.
44. Uo.
45. J. Topolski: i.m. 149. p.: Zbigniew Wójcik: Lengyelország nemzetközi helyzete a 17. században. Századok 1988/5–6. 836. p. Nagy László: A „bibliás őrálló” fejedelem (Nemzet és emlékezet sorozat) Bp., 1984. 193. p.

MISÓCZKI LAJOS

KOSSUTHI HAGYOMÁNYOK TOVÁBBÉLÉSE HEVES MEGYÉBEN AZ ÖNKÉNYURALOM IDEJÉN

ABSTRACT: (*Tradition von Kossuth im Zeitalter des Absolutismus im Komitat Heves*) Kossuths Tradition im Zeitalter des Absolutismus knüpft sich tiefen Wurzeln an Heveser Bevölkerung. Den Grund zum Ehre des Kossuth gaben die Jahre vor 1849. Diese Tradition hat auch die Ehre der Revolution- und Freiheitskrieges verstärkt. Es wurde sogar mit der Hoffnung auf baldigen Umsturz der macht zugebunden. Kossuth wurde Symbol der Nationalresistance. Auch die absolutistische Administration des Komitates hat Befühl für Kossuths Ehre brechen wollen und sie hat andere Andenken des Freiheitskrieges verunglimpfen wollen. Man hat auf seinen baldigen Heimkehr und auf eine neue Revolution vertraut, man hat Kossuths Bemühungen im Ausland beobachtet, die die Liquidierung des Absolutismus gedient haben. Die Deputierten und die Organisatoren im Namen von Kossuth sind auch im Heves gelungen. 1859–1861 haben am meisten auf Kossuth und auf die Revolution gewartet. An mehreren Orten des Komitates wurde das Lied über Kossuth und Garibaldi gesungen, was die Hoffnung auf den Kampf darstellt. Am 16-en Juni 1859 haben die Tagelöhner Kossuth und Napoleon III. auf den Strassen von Erlau Hochleben lassen. Am 26-en Juli 1860 haben die Fackelträger des Aufzuges in Erlau den Aufruf von Vörösmarty gesungen und sie haben wieder Kossuth und Garibaldi hochleben lassen. Obwohl auch das Komitat Heves auf den ausgleich von 1867 angenommen hatte, machte die Erlauer Vertreterschaft am 8-en September in einer – an Kossuth geschriebenen – Vertrauensdeklaration ihre Hoffnung klar: „Bald kommt die Zeit, wann wir sie unter uns persönlich begrüßen können“. In demselben Jahr wurde der Gyöngyöcher Gesellschaftliche Demokratische Kreis gegründet, dessen Grünger mit dem Ausruf: „Es lebe Kossuth“ ihren Vereinschwur beendet haben. Zwar hatte der Kossuthkult auch nach dem Ausgleich von

1867 kräftig gelebt, hat man den Sieg von Deaks Ideen überall im Lande nicht verändern können.

1849. augusztus 29-én Kapy Eduard császári hadi biztos elfoglalta egri hivatalát, és a győzők pökhendi tudatával betelepedett a róm. katolikus érseki palotába.¹ Császári megyefőnöknek alispáni beosztásban Földváry Jánost nevezte ki, és a kettős, Heves és Külső–Szolnok vármegyét három kerületre osztotta: Az egri kerületet Kanyó Gábor, a gyöngyösit Luby István, a szolnokit Sütő János felügyelte.² Földváry a járások élére szeptember 7-én szolgabírókat helyezett. Köllő Antal egri katonai parancsnok pedig megszervezte a vármegyei zsandárságot. Az ekképpen kialakított igazgatási hálózat azonnal hozzálátott a megtorláshoz, és a legnagyobb eréllyel kezdte felszámolni a forradalomnak és a szabadságharcnak még az emlékét is. Megdermedt a gazdasági, társadalmi, művelődési és a politikai élet. Alig akadt család, ahol nem gyászoltak, sirattak hozzátartozó elesett honvédet, börtönben sínylődőt, vagy a császári seregbe sorozottat.

Kossuth Lajos emléke – mint a nemzeti ellenállás jelképe

A szabadságharc idején Kossuth Lajos több alkalommal is járt e kettős vármegyében. Neve itt is nemcsak önvédelmi harcunk, hanem a magyar függetlenség megszemélyesítőjévé vált. Sok helyen szívükbe zárták, akik látták, vagy találkoztak vele. Különösen, miután Kapy utasítására hozzáfogtak a hivatalnokok és a zsandárok a szabadságharc tárgyainak, emlékeinek összegyűjtéséhez, megsemmisítéséhez. A legnagyobb gyűlölettel a Kossuth-emlékeket pusztították. Különösen Kossuth arcképét. Az 1849. május 17-én leleplezett életnagyságú Kossuth-kép még szeptember 10-én is a gyöngyösi városháza homlokzatán függött „esőtől, szélről védetten”, mert nem akadt helybéli, aki eltávolította volna onnan. „Csehül és német nyelven szitkozódó zsandárok által tépetett le.”¹

A lakosok eltették a Kossuthról szóló újságokat, röpcédulákat, és megőrizték a Kossuth-bankókat. Mindezt annak ellenére, hogy a zsandárok főképp a bankók rejtegetőit büntették. Ugyanis ezekről az emberekről azt feltételezték, hogy a szabadságharc mielőbbi újraindításában reménykednek. Egerben szeptember 10-én égették el a Liceum előtt az összeszedett Kossuth-bankókat.² Gyöngyösön még a Luby által engedélyezett, november 19–20-i nagy vásáron is „közönségesen elfogadtatott ez a bankójegy”, annak ellenére is, hogy Kapy, az Egerben, október 29-én kelt szigorú felhívásával a bankók azonnali begyűjtésére és megsemmisítésére utasította a városi tanácsot.³ Kapy hiába fenyegetőzött azzal, hogy „a büntető igazság kérésselhetlen karja sújtandja azokat, kik ezen törvénytelen pénzből bár-

milly öszveget is vissza tartanának”,⁴ december 1-jén csak 2 040 Ft összerékű papírpénzt égethettek el nyilvánosan a Szt. Bertalan-, vagy Nagytemplom melletti Piac téren (ma Fő tér). Ugyanott, ahol július 13-án, az orosz megszállók utasítására első alkalommal már „ezerszámra égették el a városból és a környékbeli falvakból behozott Kossuth-bankókat.”⁵

1849 őszétől a dermedt politikai csendet a fokozatosan kibontakozó nemzeti tartalmú ellenállás, rendszerellenesség, majd politikai ellenszegülés követte, amely hol nyíltan, hol burkoltan jelent meg.⁶ A Mátrát szökött katonák, bujdosó honvédek lepték el, és a lakosság új forradalomban bízott. A Zagyva menti községekben, november 1-jén, halottak napján és 2-án, Mindenszentek ünnepén azok is gyászszalagot kötöttek, „akiknek nem is volt közeli halottuk, de kik úgy vélték, a szabadságharcnak immár vége legyen.”⁷

1850. január 21-én Kapy Heves és Szolnok megyét önhatalmúan különválasztotta, hogy a hevesi közigazgatási ügyeket jobban szemmel tarthassa.⁸ Kanyó megmaradt kerületi, immár vármegyei főnöki posztján. A közigazgatási átszervezés mit sem változtatott a politikai, társadalmi hangulaton, közgondolkodáson.

1850 elején a Nógrád megyei füleki kerület főszolgabírója azt jelentette körzetének fegyveres bujdosóiról, hogy Heves megyében, „Pétervásár és a Mátra erdei között bolyonganak”, oda mentek át.⁹ Egerben, a pesti forradalom második évfordulója napján ismeretlen ellenállók letérítették a császári-királyi állomásparancsnokság két gyalogos katonáját. Augusztus 25-én, Kossuth névnapján szerte a megyében a férfiak közül sokan ünnepi ruhába öltöztek.

A hatóságok csakhamar Kossuth-szervezte kapcsolatok után nyomoztak. Szeptember 7-én a Ferdinánd vértesezred parancsnokához küldött rendelkezésében a III. Hadsereg Parancsnoksága tervezett összeesküvésről, emigráns magyar szabadságharcosok esetleges itteni lépéseiről tájékoztatott.¹⁰ Voltak, akik az új forradalom reményében fegyvereket rejtegettek. Akadt, aki a megyében szerzett puskát hazavitte távoli falujába, a Zagyva menti Szentjakabra (= Zagyvaszentjakab, ma Szurdokpüspöki része), amint azt az egyik kozárdi lakos tette.¹¹

Ugyanabban az évben Magyar menekültek Törökországban címmel elsőként a gyöngyösi születésű Vahot Imre írt a bujdosóktól kapott tájékoztatás nyomán Kossuth Lajosnak és társainak idegen földön töltött első napjairól.¹² E munka fő gondolata az volt, hogy a harcra kész nemzet visszavárja vezérét.

A másik testvér, Vachott Sándor – aki Kossuth Lajosnak szintén unokaöccse és a szabadságharc idején titkára volt – (nagy)rédei otthonában Sárosi Gyula írot bujtatta, akit a hatóságok halálra kerestek. A község lakossága – annak ellenére, hogy a zsellérek 1849 óta nehezteltek Kossuthra és a forradalmi kormányra a földosztás elmaradása és a szőlődézsma meg-

hagyása miatt – nem árulta el Vachottot. Sárosi még a keresztapaságot is elvállalta Vachottéknál; A Rédén született Vachott-lányka a Kossuth iránti tiszteletből az Ida Ludovika nevet kapta.¹³

Mialatt Kossuth Lajos az ellenállás és az új szabadságharc élő szimbóluma lett, a zsarnok trónbitorló, azaz Ferenc József a gyűlölet jelképe. Egerben, 1851 elején ismeretlen egyének felhívást ragasztottak ki, amelyen az idegen uralkodóházat Ferenc Józseffel együtt a pokolba kívánták. A felhívás egyik sora arra szólította fel az egrieket, hogy ne nyugodjanak bele helyzetükbe. Erre a helyi katonai parancsnokság ostromállapotot rendelt el.¹⁴ Mindhiába. Március 15-én, este sok egri összegyűjtött arra az ünnepségre, amelyet Pók György (1848–)1849-ben megyei hadiélelmezési biztos volt) rendezett a préházában. Az összegyűltek elénekelték Petőfi Sándor: Akasszátok fel a királyokat című verse alapján szerzett Nem kell a zsarnok király kezdetű dalt. Az emlékbeszédet Lieskowsky József ügyvéd (a forradalmi kormány volt levelezője) mondta: „... Sokan elvéreztek a szent szabadságért, de poraiból újraéledő fönix módjára majd feltámadnak, és bosszút állnak... Éljen a szabadság! Éljen a nemzet! Átok minden zsarnok fejére!”¹⁵ Másnap a csendőrök letartóztatták az összegyűjtetel szervezőit, és felettük hadbíróóság ítélezett, hogy Kossuth és a szabadságharc kísértő szellemével végezzenek.¹⁶

1851/1852-ben a Mátra környékén szabadságharc-szervező mozgalom indult, de a fő szervezőt, Gasparics Márk Kilitet (Perczel Mór volt tábori papját) 1852. február 9-én a zsandárok Gyöngyösön letartóztatták, mielőtt még ott és Egerben eredményt érhetett volna el. Gasparics a Makk József-Jubál Károly-féle szervezkedésben vett részt, akit Kossuth a mozgalom indításával bízott meg.¹⁷ Gasparics ferences szerzetesnek kivégzése ellenére Gyöngyös és környéke a paraszti ellenállás területévé vált. A plebejusok, kisparasztok, kapások hónapokon keresztül lázongtak. „A fele város pedig, nem tudhatjuk mi okból, vagy ki tanácsából – sem búzát learatni nem akarván, pártoskodik... igyenesen Ó Fölségének házára célozván.”¹⁸ A lázadókat 1852. december 20-án statárium elé állították.¹⁹

Végül a nyomozók 1852. november 5-én Sárosi Gyulát is letartóztatták Vachottnál, és Gyöngyösre hozták ottani, volt szállásadójához, Tapossy Kálmán tanítóhoz. Noha Sárosi senkire nem vallott, több gyöngyösi ismerősét is elfogták, és bebörtönözték, akiket szintén „a fegyveres lázadás, a rebellisekkel való cimborálkodás gyanúja terhelt”.²⁰

Az általános ellenállásnak 1853 elején újabb letartóztatásokkal és a január 21-i ítéletekkel vetett véget a gyöngyösi hadbíróság.²¹

A forradalomvárás az 1853. július 2-án indult orosz-török háború idején Egerben ismét megerősödött. Itt is abban reménykedett a lakosság, hogy Ausztria Oroszország mellett hadba lép (az osztrákok visszaadják az oroszoknak azt a segítséget, amit 1849-ben kaptak a magyarok szabadságharcának leveréséhez), és akkor Kossuth Törökországon át – az európai hatal-

mak segítségével visszatérhet az országba.²² Azonban a nemzetközi helyzet kedvezőtlené vált a hazai szabadságküzdelem indításához. Így a Mátra környékén indítandó szabadcsapat-szervezési kísérlet is befulladt.

Kossuth Lajosról és a többi emigránsról gyakran érkeztek hírek Heves megyébe is. Az 1850-es évek közepén már itt is voltak, akik Kossuthot meg akarták látogatni, miután tapasztalhatták, hogy a szigor az útlevél kiadása tekintetében némileg enyhült.²³ Ám amikor a hatóságok megneszelték, hogy az útlevélkérők között olyanok is vannak, akik Kossuthoz szándékoznak menni, a későbbi években sem kaptak kiutazási engedélyt. Eképpen járt a gyöngyösi alapítványi közkórház igazgató főorvosa, dr. Horner (Vezekényi) István is (1848/1849-ben a pesti Magyar Hadi Főtanoda vagy Ludoviceum orvosa). Szerencséje volt, hogy barátja, Panker János polgármester csak erősen megszidta „ezen meggondolatlan politikai scandalumnak tekinthető fityamodása” miatt.²⁴

„Időben távolodva – erőben megújulva”

Az abszolutista kormányzat továbbra is figyelt minden társadalmi megnyilvánulást, nehogy bármelyik is a szabadságharc újraszervezésére, indítására irányuljon. Ugyanakkor nem csökkent a rendszerellenesség, a forradalomvárás a megye egyik társadalmi rétegében sem. Sőt az arisztokráta és nagybirtokosok az ország gazdasági életét nyomasztó körülmények, valamint a mezőgazdasági válság miatt olyan szervezkedéshez láttak, amely rendszeres, szabad összejövetelt feltételezett „gazdasági, társadalmi életük alakítására, szabadabb politikai cselekvéseikhez, és amely tanácskozásaiokon ott lebegett Kossuth szelleme, a leendő szabadság symboluma, időben távolodva – erőben megújulva”.¹ Az 1836-ban létesített Gyöngyösi Kaszinó Egyesület tagjai Visontai Kovách László nagybirtokos javaslatára 1858. április 8-án megalapították a Heves Megyei Gazdasági Egyesületet (HMGE), „amikor a nagy fájdalmakban megtört honfi szív a társulásban, a rokon keblek érintkezésében gyűjtött erőt a meg-megújuló önkény elviselésére”.² Alapító és rendes tagjai között ismert volt az, aki az egyesület képviselőjében „adandó esetben találkozzand alapítványuk példaképével és az emigratio vezérével”.³ A „példakép” és a „vezér” nevének említése nélkül is világos, hogy gr. Széchenyi Istvánról és Kossuth Lajosról volt szó. A HMGE-tagok sorában találjuk Bartakovics Béla egri róm. katolikus érseket és az 1851. március 15-i, egri emlékűnnepség miatt három évig bebörtönzött Lieskowsky Józsefet is, akinek egyesületi tagságáért a személyi felelősséget éppen a hazafias érzelmű egri főpap vállalta.⁴ Tény, hogy a HMGE a kiegyezésig a nemzeti törekvések egyik otthonává lett.⁵

A nemzeti ellenállás fellendülése és tetőpontja az országgal megegyezően Heves megyében is 1859–1861 közötti időre esett. Az új szabadság-

harcban reménykedők most az itáliai háborúk alakulásától francia, illetve olasz segítséget vártak a magyar légió osztrákellenes beavatkozásához: Kossuth Garibaldi kíséretével visszatérhet az országba. A megyében sok helyen dalolták:

„Kossuth, Klapka és Türr
Jönnek mindenestül;
Nem kell kipletykálni,
Csak tavaszig várni -
Éljen Garibaldi!”⁶

A megyeszékhelyen ismét parázslott a közhangulat. 1859. június 16-án az érseki földről munkából hazatérő napszámosok Eger utcáin kormányellenes dalokat énekeltek, és Kossuthot, meg III. Napóleont éltették. Az elfogásukra érkező csendőröket kaszákkal fogadták. Az összecsapáskor a zsandárok 11 mezei munkást fogtak el. Az egri Főtörvényszék Pápai Józsefet és Hanus Jánost 1–1 évi, Pázmándi Nemes Jánost és Pálok János napszámost 6–6 havi börtönnel büntette. Pápai, aki naivan úgy vélte, hogy hamarosan Kossuth egyik sógorát kiáltják ki magyar királynak, letartóztatásakor kijelentette, „szívesen fegyvert ragad, hogy az országot az osztrák iga alól felszabadítsák”.⁷ Társait arra biztatta, ha Kossuth és Klapka serege megérkezik az országba, fogjanak fegyvert. Hanus meg azt remélte Kossuth hazatérésétől, hogy eltörli a nagy adókat.

November 6-án furcsa esemény zajlott le, igaz, nem a megyében, de a főszereplője Heves vármegye legelső embereinek egyike volt. Scitovszky János bíboros hercegprimást félév százados papi évfordulóján, az Esztergomban tartott ünnepségen főhg. Albrecht jelenlétében Bartakovics Béla is köszöntötte. Felszólalása végén a nemzet nevében alkotmányt és koronás királyt követelt. Ebből nagy botrány kerekedett; Albrecht felrúgva saját székét, dühödten otthagya az ünnepséget.⁸ Az egri érsek szónoklatának híre az emigráns Kossuthhoz is eljutott, aki erről a „nagyhorderejű, nemzeti szellemű” beszédről még az irataiban is megemlékezett.⁹

A nemzettudat erősítését szolgálták a különféle emlékűnnepélyek, amelyeken Kossuth nevének említése nélkül, de alkalom nyílt a kossuthi szabadságtörekvésekre emlékezni. Ez történt az 1859. november 30-án, Egerben rendezett Kazinczy Ferenc emlékűnnepélyen és az 1860. április 17-én, gr. Széchenyi István emlékére Egerben és Gyöngyösön lezajlott gyászűnnepségen is.¹⁰ A gyászmisé a róm. katolikus egyházmegye székhelyén, Egerben Bartakovics Béla tartotta. Engesztelő szentbeszéde, amelyből áradt az izzó nemzet- és hazaszeretet, egy-egy részletében az előbb említett esztergomi felszólalásához hasonlított.¹¹

1860. július 26-án (Garibaldi győztes itáliai hadjáratának hírére) Egerben fáklyás felvonulók a Szózatot énekeltek, Kossuthot és Garibaldit éltették. Az októberi diploma után néhány hónappal 2–3 héten át tüntettek az egriek, és mit tehettek, mindannyiszor bevették a helybeli osztrák hivatal-

nokok ablakait.¹² A nemzeti érzelmű ellenállás Egerben is az 1861. február 18-i megyegyűlésen ért a tetőpontra – tükrözve a vármegye lakosságának állásfoglalását is. Február 25-én a Heves Megyei Honvédsegélyző Egylet kérésére Bartakovics Béla engedelmével az 1849. évi kápolnai csatában elesettek lelkiüdvéért ünnepi gyászmisét akartak bemutatni az egri székesegyházban. Azonban a helybeli csendőrség és katonaság a lakossági tiltakozás ellenére ezt megakadályozta. Kossuth erről az esetről is tudomást szerzett, amit visszaemlékezéseiben úgy említett, mint „ami a közingerültséget” országosan is fokozta.¹³

Az újabb abszolutista rendszerrel szembeni ellenállás élénkülése, majd pedig a hanyatlása (1861–1865), továbbá a kiegyezési törekvésekkel szembeni ellenállás (1865–1867) feloldódott, és végül a kiegyezés mégis megtörtént. Heves megye ezúttal is más állásponton volt.

Kossuth nevével a kiegyezés ellen

Az 1867. június 8-i koronázáson „igen gyenge volt a vármegye képvisellete”¹: Gr. Bolza Péter, gr. Szapáry Imre és Almásy Vince jelent meg. A megye zászlóját az ünnepi felvonuláson Szabó Frigyes csendbiztos vitte két hajdúval. A „gyenge képviselertet” azaz a vezetők távolmaradását a vármegye a meghívás módjával magyarázta. Amíg ugyanis azelőtt a király koronázására a megyéket egy hónappal korábban hivatalosan meghívták, most az ünnepélyes értesítést csupán gr. Szapáry Antal néhány nappal előbb közzétett meghívó távirata pótolta. Ebből következett, a kettős vármegyének sem ideje, sem alkalmá nem nyílt a készülődésre, és nem szervezhetett „a közjogi méltóságának megfelelő díszes küldöttséget”.² A valódi ok az a lappangó megyei ellenállás volt, amely hamarosan kirobbant. Ez Németh Albert bizottmányi tagnak az indítványával kezdődött. A június 26-i közgyűlésen – amelyen ugyan elfogadta a vármegye a kiegyezést – Németh azt javasolta, hogy „az országgyűlés határozataira nézve aggodalmát fejezze ki”.³ Ezt a végzést Egerből az ország minden megyeszékhelyére elküldték. Az országgyűlésen ez a „hevesi ügy” vihart keltett. Mint indítványt július 6-án a T. Ház elvetette.⁴

Az ügy nyomán keletkezett hullámok még el sem csendesültek, amikor Kossuth Lajos váciakhoz írt és a Magyar Újságban közölt levele okozott újabb bonyodalmat. Amikor a belügyminiszter lefoglaltatta a levelet közlő újságszámokat, ez az eljárás a Heves megyeiekben újabb elégtelenséget váltott ki. Szeptember 8-án Eger képviselő-testülete bizalmi nyilatkozatot írt Kossuthnak abban reménykedve, hogy „nem sokára jönni fog az idő, midőn Önt köztünk személyesen tisztelhetjük”.⁵ A kormány szeptember 13-án elrendelte a bizalmi nyilatkozatról szóló végzés megsemmisítését, amelyre 14-én közvetlenül a belügyminiszter kötelezte a vármegyét. Azon-

ban a megyei bizotmány október 1-jén ezt megtagadta, tehát egyetértett a várossal. Erre a kormány október 9-én Rajner Pál barsi főispánt királyi biztosként Egerbe küldte, felfüggesztve a vármegyei közgyűlést és annak a kiegyezési törvényben megadott önkormányzatát.⁶

Kossuth az egriek bizalmi nyilatkozatára nem válaszolt azonnal. Ennek okáról éppen Kossuth szólt, a Turinban, október 24-én kelt, Derszib Ferenc egri képviselőhöz írt levelében: „... Nehogy azon körülmény, hogy a ... Levélre nem válaszolék – valaki által arra magyaráztassék, mintha hálátlanul közömbös volnék a jóakarati iránt, melyet Eger városa képviselői irántam tanúsítani méltóztattak.”⁷ Azért nem válaszolt, nehogy a levél írójának, vagy a városnak kellemetlenséget okozzon. Kossuth Derszibhez írt válaszában részletesen kifejtette: „Eger városa képviselő-testületének becses levele bánatos lelkemnek nagyon jól esett – hogy azt mély hálával fogadtam –, hogy abban zálogát vélem bírni azon elv- és érzelemrokonságnak, mely bennünket a múltban összekötött; s hogyha egyenesen a képviselői testületnek nem válaszolok, ez csak onnan ered, hogy véteknak tartanám az irántam mutatott jóakaratot azzal viszonzni, hogy a hatalommal sűrűlőds kellemetlenségeit még én is szaporítsam válaszzal.”⁸ A „turini remete” ezzel fejezte be levelét: „Isten hozzon jobb napokat szegény hazánkra; Isten tartsa meg minden megpróbáltatások között hitünket önmagunknak, s igaz ügyünk végdiadala iránt; adjon kitartást s a jogos hazafiúi reményeknek megfelelő határozottságot minden balszerencse közt; s Isten kegyelme árássa legjobb áldásait Eger városára, s annak lelkes, hazafias polgáira. Tekintsenek engem, kérem, mindig, hálaköteles hű szolgáljuknak, s tartsanak meg becses emlékezetük jóvoltaiban. Fogadja tisztelt Uraságod, igaz nagybecsülésöm kijelentése mellett hazafiúi üdvözlömetet. Kossuth Lajos.”⁹

Epilógus

Végül a kormány megtörte a vármegye és Eger ellenállását. A vezető közigazgatási férfiak, valamint a volt nemesi „Kossuth-rajongók” és polgárok egyéb módon mutatták ki a kormányzattal szembeni ellenszenvüket. Miután a politikailag szabadabb légkörben országosan fellendült a demokráta körök és a szabadságharc volt katonáinak honvédegyleti mozgalma – Egerben is, 1867. augusztus 4-én megalakult a Honvédegylet a korábbi, Heves Megyei Honvédegyelőző Egylet átszervezésével és a Lövésdegylet beolvasztásával.¹ Az egylet szerepe jelentőssé nőtt, mert a politikai légkörre alkalmassá tette az ellenzéki eszmék terjesztésére is. Hatása kétirányú volt: 1. Gyöngyösön megalakult a városi polgári ellenzék befogadó Társadalmi Demokrata Kör a „közjónak hazánk felvirágzására szükséges erők összesítésére”.² Egyleti esküjüket „Éljen Kossuth Lajos!” felkiáltással zárták. 2.

1868. február 16-án Csiky Sándor volt demokrata népi forradalmár megalakította a már két évvel korábban tervezett Egri Demokrata Kört. E körnek meg az volt a célja, hogy általa „a szabadság, egyenlőség, testvériség nagy elvei fejlesztessenek”.³

Bár Kossuth kultusza a kiegyezés utáni években is erősen élt a megyében, a deáki eszme országos győzelmét nem lehetett megmásítani.

Jegyzet

Az önkényuralom berendezkedése

1. Orosz Ernő: Heves vármegye története = Borovszky Samu szerk.: Heves vármegye, Magyarország vármegyéi és városai. Országos Monográfia Társaság kiad. Légrádi T. KNy., Budapest, 1909?, 618. (Orosz) és Nagy József: Eger története. Gondolat K., Athenaeum Ny., Budapest, 1978, 283, (Nagy), Bachó László, Dezséri: Gyöngyös város 1848/49-ben. Kapisztrán Ny., Vác, 1939, 92. (Bachó). Kapy azért telepedhetett be a palotába, mert Lonovics József érseket a forradalom és szabadságharc idején tanúsított magatartása miatt Haynau száműzte.
2. Orosz, 618.

Kossuth emléke – mint a nemzeti ellenállás jelképe

1. Gyöngyös Város Tanácsa V. B. Irattára, Különgyűjtemény. Kovách László: Küzdelmeink 1849–1867 között. Kézirat, Gyöngyös, 1869, 2. (A Heves Megyei Gazdasági Egyesület iratai. Töredék.) (GYVT V. B. I).
2. Breznay Imre: Az Egri Kaszinó százéves története 1833–1933 Egri Ny. RT, Eger, 1933, 68.
3. Heves Megyei Levéltár, Gyöngyös Város Levéltára, V-101/b. Örök emlékű iratok, LI/39., forradalmi szám, 68., 302/849. (HML GYVL)
4. Uo.
5. Bachó, 101. L. még: Gyöngyösi Ferences Zárdai Levéltár, Historia Domus, az 1849. évi iratköteg
6. Misóczki Lajos: Heves Megye gazdasági és társadalmi helyzete az abszolútizmus idején = Archivum 7., Révai Ny. E. Gy., Eger, 1978, 60. (Misóczki)
7. GYVT V. B. I. Polgármesteri iratok. Vegyes irattöredék 1849–1900-ig. Az 1849. évi levelek. Pásztó község előljáróságának levelezése a gyöngyösi főszolgabíróval, az 1849. nov. 9-i lev.
8. Heves megye önállóvá válását az 1876:XXIII. tc. mondta ki.

9. Szabó Béla: Nógrád megye története 1849–1918, 15. = Balogh Sándor szerk.: Nógrád megye története, 2. köt. Nógrád MT V. B. kiad., Nógrád MNYV, Salgótarján, 1969
10. Magyar Hadtörténelmi Levéltár, KK Militár Districts Commando. Pest, 1848–1855. 43/14. Res. 166. Pest, 1850. szept. 7. és Res. 528/Pz.(HL KK MDC)
11. Nógrád Megyei Levéltár, Nógrád vármegye császári-királyi megyefőnökének iratai, 2718. sz., Heves vármegye császári-királyi főnökétől írt levél és az 1851. ápr. 5-i, 2130. sz., Balassagyarmaton kelt vallomási jk.
12. Stiller Kálmán: Vahot Imre = Gyöngyösi Kalendárium (az) 1913. évre. Egri Érseki Liceumi KNy., Eger, 1912, 117. (Stiller, GYK)
13. Molnár József: Nagyréde története a feudalizmus korában. Gondolat K., Kossuth Ny., Budapest, 1966, 132–133., 138. Molnár 96 éves zsellérivadék adatközlője mindvégig tiszteletlenül, „haraggal” szólt Kossuthról.
14. Lukács Lajos: Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak 1849–1867. MTA. TTI, MNK, Athenaeum Ny., Budapest, 1955, 36. (Lukács, 1955)
15. HL KK MDC, Pest, Kriegsgericht, 1851, 6/78. 16. Uo. Lieskowsky Józsefet 3, Pók Györgyöt 2 évi várfogságra, Kósa Györgyöt, Kapácsi Ferencet, Dombrádi Lászlót 1–1 évi, Sztankóczy Andrást 6 havi börtönre ítélte.
17. Lukács, 1955, 116–118. Sashegyi Oszkár: Munkások és parasztok mozgalmi Magyarországon. Iratok 1849–1867. Akadémiai K., Akadémiai Ny., Budapest, 1959, 70. (Sashegyi) és Vargha Tivadar: Gáspárich Márk, GYK, 79. továbbá Pesti Napló, 1853. szept. 4., 2.
18. HML GYVL, V-101/b/40., LIII/43., 6/1852.
19. HL KK Armee Commando (AC) K-13., Nr. 2935/11120. J-11/3., 117. sz., a Bach-korszak iratanyagából, 1. t., 112. cs., 15/6. 1852–1853. 1. cs., Gyöngyösi Rögtönítélő Bizottság – Standgericht, 9. A statárium Kis Pál Mihály, Kis Pál, Mihály Gyuri, Nagy András, Sulyok Lőrincz József és Sulyok Lőrincz János felett ítélezett.
20. Gyöngyös, 1881. aug. 1., 1. Káplány József: Sárosy Gyula Gyöngyösön és uo., 1889. júl. 7., 1. Zalár József: Sárosy Gyula bujdosása Heves megyében, továbbá uo., júl. 14., 1–3., júl. 21., 1–3.
21. HL KK AC K-13., 1852–1853, 116.
22. HML V-44/a., 3., 1853., 116.
23. Az országos útlevelekiadásokra vö.: Dienes Istvánné: Az útlevelel hazai történetéből = A Közlekedési Múzeum Évkönyve, VIII. köt., 1885–1987. KM és a KDV kiad., Globus Ny., Budapest, 1988, 229.
24. GYVT V. B. I., Barna János-féle különgyűjtemény 1848–1950. év, Polgármesteri iratok, az 1855. és 1856. évi töredék. Feltehetően erre

hivatkozik Molnár József: Adalékok Gyöngyös történetéből. Kézirat, Budapest, 1969, 11. (Molnár) A Heves megyéhez tovább is „ezer szálal kapcsolódó” Vahot Imre 1859-ben barátjával, Lisznyai Kálmánnal Kossuthhoz akart menni Turinba (Torinó), hogy „Terveinek szolgálatába álljanak”. Azonban a rendőrség elfogta őket. Stiller, GYK, 121., Vahot Gyula 1879. aug. 23-i lev. Káplány Józsefhez

„Időben távolodva – erőben megújulva”

1. Molnár, 14. Az „időben távolodva – erőben megújulva” célzás az 1848/1849. évi szabadságharcra.
2. Csomor Kálmán: A Hevesvármegyei Gazdasági Egyesület története 1858–1895. év végéig. Herzog E. A. Ny. Gyöngyös, 1896, 3. (Csomor)
3. Molnár, 15. Alapító tagjai között a következő arisztokratákat találjuk: Gr. Batthyány József, br. Beust Ödön, özv. br. Jeszenák Jánosné, br. Orczy Gyula, gr. Szapáry Iván. Vö.: Csomor, 8–12.
4. Molnár, 15. és Csomor, 9.
5. Csomor, 17–18.
6. Nagy, 286. A nemzetközi összefüggésekre vö.: Lukács Lajos: Magyar politikai emigráció 1849–1867. Kossuth K., Athenaeum Ny., Budapest, 1984, 143–147. (Lukács, 1984) Továbbá: Somlyói Tóth Tibor: Diplomácia és emigráció „Kossuthiana”. Magvető K., Zrínyi Ny., Budapest, 1984, Spira György: Négy magyar sors, Kossuth és az utókor. Magvető K., Pécsi Szikra Ny., Pécs, 1984.
7. Nagy, 286–287. és Lukács, 1955, 176, valamint Sashegyi, 276–277.
8. Beksics Gusztáv: I. Ferenc József és kora = Szilágyi Sándor szerk.: A magyar nemzet története, X. köt. Athenaeum I. és Ny. RT, Budapest, 1898, 546. (Beksics)
9. Kossuth Lajos: Irataim az emigrációból, II. köt. Athenaeum RT K., Athenaeum RT Ny., Budapest, 1881, 63.
10. Misóczki, 61.
11. Lukács Lajos: A Vatikán és Magyarország 1846–1878. A bécsi apostoli nunciusok jelentései és levelezése Magyarországról. Akadémiai K., Akadémiai Ny., Budapest, 1989, 130. A nuncius 1860. május 7-i jelentése alapján.
12. Magyar Országos Levéltár, Helytartótanácsi iratok, Elnökségi lev., 1860. év IV-A., 1719–2025. és Lukács, 1984, 254.
13. Kossuth Lajos: Irataim az emigrációból, III. köt. Athenaeum RT K., Athenaeum RT K Ny., Budapest, 1882, 586.

Kossuth nevével a kiegyezés ellen

1. Orosz, 623.
2. Uo.
3. Uo.
4. Uo.
5. Nagy, 289. L. még: Kolossa Tibor: A dualizmus rendszerének kialakulása és megszilárdulása 1867–1875, 815–817. = Kovács Endre–Katus László szerk.: Magyarország története 1849–1890, 6/1–2. köt., MTA TI. Akadémiai K., Akadémiai Ny., Budapest, 1979, 775–864.
6. Orosz, 623., Nagy, 289., Beksics, 667., valamint Szekfű Gyula: Három nemzedék. AKV–Maecenas Reprint sorozat, Alföldi Ny., Debrecen, 1989, 223.
7. Egri Híradó, 1894. március 24. Kossuth és Eger városa, 2.
8. Uo.
9. Uo.

Epilógus

1. Orosz, 625.
2. A Gyöngyösi Társadalmi Kör Alapszabályai. Gyöngyös KNy., Gyöngyös, 1868, I. L. még: GYVT V. B. I, 1849–1900-ig, 20. sz., az 1871. évi iratborító Gyöngyösi Társadalmi Demócrata Kört említett.
3. Eger, 1896. febr. 20., 67. Hírek c. rov. Vö. még erre: Felvilágosító Nyilatkozat és Sebestény Sándor: Csiky Sándor politikai pályafutása. Kézirat, Eger, 1972, HML TA, S., 163.

Rövidítések

E. Eger
K. Kiadó
KM Közlekedési Múzeum
KNy Könyvnyomda
köt. kötet
L. Lásd
lev. levél
Ny. Nyomda
tc. törvénycikk
uo. ugyanott
V. B. Végrehajtó Bizottság
vö. vesd össze

CSELÉNYI ZSUZSANNA

A MAGYAR POLGÁRI KÖZIGAZGATÁS 1867-TŐL AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚIG

ABSTRACT: *(Die ungarische bürgerliche öffentliche Verwaltung von 1867 bis zum ersten Weltkrieg)* Der im Jahre 1867 zustande gekommene Ausgleich wurde von vielen und auf vielerlei Art bewertet. Als eines der bedeutendsten Ergebnisse der diesem Ereignis folgenden Epoche sind unbedingt der Ausbau der modernen öffentlichen Verwaltung sowie die Anforderungen zur Erschaffung einer unabhängigen Justiz zu betrachten. Die Studie verfolgt die gesetzgebenden Prozesse von 1867 bis zum ersten Weltkrieg, die durch den Vorsatz einer ständigen Verbesserung geleitet wurden.

Az 1867-ben létrejött, sokat vitatott és sokféleképpen értékelt kiegyezés megnyitotta az utat Magyarország számára a polgári átalakulás felé. Az a nyugalmi periódus, amely 1867 után következett az ország történelmében, lehetővé tette a gazdasági fejlődést, és magával hozta az ennek megfelelő modern állami berendezkedés kiépítésének igényét. A mintát a már polgárosodott, tapasztalatok által igazolt nyugati formák adták. Első lépésként a kormányzat az 1869. évi IV. tc.-el elválasztotta az igazságszolgáltatást a közigazgatástól. Ez a bírói hatalomról szóló tc. megszüntette a feudális maradványként tovább élő vármegyei bíraskodást. Kimondotta, hogy az ítéldbírákat az igazságügyminiszter ellenjegyzésével a király nevezi ki. Szabályozta a bírói képesítést –, ügyvédi vizsgát vagy jogvégzettséget, és három éves joggyakorlatot írt elő. Az 1870. XLII. tc. a köztörvényhatóságok rendezéséről, lehetővé tette a középfokú közigazgatás polgári átalakítását. A polgári közigazgatás központi szervei a minisztériumok és az országos hatáskörrel rendelkező hivatalok voltak, mint például a Legfőbb Állami Számvevőszék, Központi Statisztikai Hivatal stb.

A polgári közigazgatás megszervezése során két alapvetően különböző szándék harcát követhetjük nyomon. A Szabadelvű Párt tagjai, a kiegyezés hívei centralizált állami közigazgatás kiépítését tűzték ki célul. A megyei hivatalokat elfoglaló dzsentrik, a Függetlenségi Párt tagjai a megyék és a községek széleskörű autonómiájának, az önkormányzat kiszélesítésének hívei voltak. Támadták az 1870. évi törvénytervezetet, amely a kormány hatalmát növelte és a megyék önrendelkezési jogát csökkentette. Támadták a virilizmus bevezetését is, amely biztosította, hogy a törvényhatóságokban és képviselőtestületekben jelentős helyet a legtöbb adót fizetők foglaljanak el.

Az 1870. évi törvény végül is e két nézet kompromisszumát fejezte ki. Ez a törvény Magyarországon először szabályozta a törvényhatóságok hatáskörét, amely megtartotta a feudális megyerendszer önkormányzati jellegét, ugyanakkor növelte a főispánok és hivatali apparátusok jogkörét. Ezzel biztosította a kormány rendeleteinek végrehajtását, de tovább éltek a feudális maradványok is. A törvény kimondta, hogy "a megye középfokú közigazgatásának teendőit a törvényhatóság látja el önkormányzati úton és ebből a célból tisztviselőket választ."¹

A törvény megerősítette a vármegyék, székelyrészek, Jász–Kun, Hajdú és nagyikindai kerület, Kővár, Naszód vidéke, a tizenhat szepesi város kerülete és a szabad királyi városok törvényhatósági hatáskörét, valamint Kecskemét, Nagyvárad, Vizakna, Vajdahunyad, Versetz, Zilah, Göllniczbánya, Abrudbánya, Kézdivásárhely, Hátszeg, Sepsiszentgyörgy, Székelyudvarhely, Bereczk, Csikszereda, Szék, Kolos, Illyefalva, Oláhfalva, Szászrégen törvényhatósággá történő átalakulását. Hetvenegy város bírt törvényhatósági joggal.²

A törvény kimondotta, hogy "a törvényhatóságok továbbra is gyakorolni fogják – a törvény keretei között az önkormányzatot, az állami közigazgatás közvetítését, ezen túl közérdekű, sőt országos ügyekkel is foglalkozhatnak. Véleményüket a kormánnyal közölhetik, kérvény alakjában felterjeszthetik."³ E törvény értelmében a törvényhatóság önkormányzati jogánál fogva saját belügyeiben önállóan intézkedett. Joga volt határozatot, szabályrendeletet alkotni, és gondoskodott azok végrehajtásáról. Tisztviselőket választott, megállapította az önkormányzat és közigazgatás költségeit, gondoskodott annak fedezetéről. Biztosította a közvetlen érintkezést a kormánnyal. Ezeket a jogköröket a törvényhatóság teljes ülése a közgyűlés gyakorolta. A közgyűlésen a virilis és választott tagokon kívül az alispán, főjegyző, tisztiügyész, árvaszéki elnök és ülnök, szolgabíró, főpénztáros, főorvos, főmérnök, levéltáros, számvevő és a rendezett tanácsú városok polgármesterei bírtak tagsággal. A közgyűlés elnöke a főispán volt. Akadályoztatása esetén az alispán, illetve a polgármester helyettesítette. A közgyűlés hatáskörébe tartozott az elmúlt évi számadások felülvizsgálata, a jövő évi költségvetés elkészítése, közigazgatási és választókerületek alakí-

tása, tisztviselők választása, állandó, igazoló, bíráló választmány létrehozása.

Az állandó választmány, amelyet három évre bízta meg, a közgyűlés elé kerülő ügyeket készítette elő. Elnöke az alispán volt, alelnökét a választmány választotta. A tagok számát és a választmány szervezetét a törvényhatóság szabályrendelettel állapította meg. Az igazoló, állandó, bíráló választmánynak a törvényhatósági bizottsági választásoknál, a kijelölő választmánynak a tisztviselők választásánál, a központi választmánynak az országgyűlési képviselők névjegyzékének összeállításánál volt szerepe. A törvény előírta, hogy a törvényhatóság szabályrendeletei a törvénnyel, a kormány hatályos szabályrendeleteivel ellentétesek nem lehetnek, nem sérthetik a községek önkormányzati jogait, a kihirdetéstől számított harminc nap után hajthatók végre. A törvény értelmében a törvényhatóság határozata a költségvetés megállapítására, ingatlanvagyon elidegenítésére vagy ingatlanszerzésre, kölcsön felvételére, közműépítésre, új hivatalok létesítésére vagy régiiek megszüntetésére terjedhet ki, és miniszteri jóváhagyás után hajtható végre.

A törvényhatóság gyakorolta az árva- és gyámhatóságot. Az ügyek intézésére árvagyámokat nevezett ki, árvaszéket szervezett, amely az elnökből, két ülnökből, tisztii ügyészből, számvevőből és szavazati joggal nem bíró közgyámból állt.

A törvényhatóság hatáskörében hagyta a házi adó kivetésének jogát. Hangsúlyozott jogköre volt a helyi karhatalom és a visszaállított pandúrság szervezése és felhasználása is.

Az 1870. évi 42. tc. a törvényhatóság legfőbb szervévé a törvényhatósági bizottságot nyilvánította. Tagjainak 50 %-át hat évre választották, de a megválasztott tagság 50 %-át 3 évenként újraválasztották. A bizottság másik 50 %-át a legtöbb állami egyenes adót fizető polgárok alkották. A virilizmus bevezetése a nagy- és középbirtokosok túlsúlyát biztosította a törvényhatósági bizottságban. A hatályos választási törvény szerint a bizottság tagja az lehetett aki írni, olvasni tudott, két éve helyben lakott, és adót fizetett a törvényhatóság területén.⁴

A bizottsági tagok számát a törvény úgy állapította meg, hogy a megyékben minden 500 lakos után egy tagot, törvényhatósági jogú városokban 250 lakos után szintén egy tagot számolt. A bizottságok létszáma törvényhatósági jogú városokban 48 főnél kevesebb és 400 főnél több, a megyei törvényhatósági bizottságokban 120 főnél kevesebb és 600 főnél több nem lehetett. A legtöbb adót fizetők névjegyzékét a törvényhatóság igazolási választmánya állította össze. Az igazoló választmány öt tagját a közgyűlés választotta, három tagot és az elnököt a főispán nevezte ki, előadója a törvényhatósági jegyző volt. A sorrend megállapításánál a törvényhatóság területén fekvő ingatlan és jövedelem egyenes állami adóját és a személyes

kereseti adót vették figyelembe. Egyes értelmiségi foglalkozásúaknál – tanítók, tanárok, akadémiai tagok, lapszerkesztők, lelkészek, ipari és kereskedelmi kamara tagjai, orvosok, ügyvédek, mérnökök, gyógyszerészek, sebészek, bányászok, erdészek, gazdatisztek – az összes fizetett állami adót kétszeresen számították.

A vármegyék és a törvényhatósági joggal felruházott városok élén a megyei illetve városi főispán állt. Legfőbb feladata az állami akarat érvényesítése, a kormány rendeleteinek végrehajtása volt. Ellenőrizte az önkormányzati szerveket, évente legalább egyszer személyesen a tisztviselők eljárásait.⁵

A közgyűlés határozatait és a kormány rendeleteit a vármegyei tisztikar hajtotta végre, élén az alispánnal, aki mint a vármegye első tisztviselője a törvényhatóság nevében vezette a közigazgatást, intézkedett azokban az ügyekben amelyek nem tartoztak a közgyűlés hatáskörébe. Ha valamely rendelet törvénybe ütközött vagy a helyi viszonyok között károsnak, esetleg kivitelezhetetlennek vélt, köteles volt 24 órán belül jelentést tenni a főispánnak, távollétében az illetékes miniszternek. Ő írta alá a megye nevében kiállított okmányokat, rendelkezett a megyei karhatalommal, a pandúrokkal. Havonta vizsgálta a megye pénztárát.

A törvényhatóság életében fontos szerepük volt a főjegyzőknek, jegyzőknek, aljegyzőknek, akik a közgyűlés, a különböző választmányok, ideiglenes szakszabványbizottságok és küldöttségek üléseinek jegyzőkönyveit vezették. Határozatokat, felterjesztéseket, levelezést intéztek, okmányokat állítottak ki.

A tisztii főügyész is a vármegye tisztikarához tartozott. A törvényhatóság jogtanácsosa, a törvényesség őre, az árvaszék tagja volt. A megyei tisztikar a főpénztárossal, pénztárnokokkal, főszámvevővel és számvevőkkel, főorvossal, főmérnökkel, levéltárossal és az állatorvossal egészült ki.

A törvényhatóság területén levő községek irányítását a járási főszolgabírókon és szolgabírókon keresztül végezték. Közvetlenül az alispántól kapták az utasításokat, és neki voltak alárendelve. A főszolgabíró alárendeltjei az orvos, mérnök, pénztáros, számvevő. A törvényhatósági joggal felruházott városok első tisztviselőjének a polgármesternek is meghatározta jogállását, felelősségét, kötelezettségét az 1870. évi törvény.

Az 1871. XVIII. tc. a községi törvény a törvényhatósági jogokkal nem rendelkező városokról és községekről rendelkezett. A községeket három csoportba sorolta: rendezett tanácsú városok, nagyközségek, kisközségek. Tovább csökkentette a községi autonómiát, növelte a jegyzők hatáskörét. A megyei hatóságoktól, elsősorban a szolgabíróktól függték. A községek önkormányzati jogát a képviselőtestületen keresztül gyakorolta. E testület – hasonlóan a törvényhatósági bizottságokhoz – fele részben választott tagokból, fele részben virilisekből állt. A törvény szerint a község saját belügyeiben határozhatott, szabályrendeletet alkothatott, ezeket választott

előjáróival végrehajthatta, rendelkezett a község vagyona felett, községi adót vetett ki, gondoskodott a községi utakról, iskolákról, más intézetekről, irányította a tűz- és közrendőrséget, kezelte a szegényügyet, gyakorolta mindazon jogokat és teljesítette mindazon kötelességeket, amelyek a törvény szerint megillették. A rendezett tanácsú városok jogköre a felsorolaton túl az alábbiakkal egészült ki: kezelték a piaci, mezei, hegyi; vásári, építészeti, közegészségügyi rendőrséget, gyakorolták az árva és gyámhatóságot állandó árvaszék által, amelynek élén a polgármester állt. Eljártak az iparosok, a gazdák és cselédek között a szolgálati viszonyból keletkezett ügyekben. A községi képviselőtestület határozatainak, valamint a törvényhatósági rendeleteinek végrehajtását a törvény a községi előjáróság hatáskörébe utalta. Az előjáróságot a rendezett tanácsú városokban a tanács tagjai alkották; polgármester, rendőrkapitány, tanácsnokok, főjegyző, rendes fizetéses jegyzők, főügyész, számvevő, ellenőr, közgyám, levéltárnok, orvos, mérnök, s a község által a helyi igények szerint rendszeresített más tisztviselők. Nagyközségekben a bíróból és helyetteséből, négy tanácsbeliből, pénztárnokból, községi jegyzőből, közgyámból, rendes községi orvosból állt.

Kisközségekben tagjai volt a bíró és helyettese – másod vagy törvénybíró – az esküdt, a hites és a közjegyző. Az előjáróságot nagy és kisközségekben három évre, rendezett tanácsú városokban hat évre, a jegyzőt életfogytiglan választották. A jegyzőt leváltani akkor lehetett, ha a köztellességének teljesítésére alkalmatlan volt, hivatali munkáját elhanyagolta vagy visszaélést követett el.

E törvény értelmében az előjáróság minden tagja teljes kártérítéssel tartozott mindazon kárért, amelyet hivatalos eljárásában, szándékosan vagy vétkes gondatlanságból az államnak, törvényhatóságnak, községnek és egyes személyeknek okozott – ha a kár jogorvoslással elhárítható nem volt. Az 1872. XXXVI. tc. rendelkezett Pest-Buda-Óbuda egyesítéséről, megteremtve az ország fővárosát. A közigazgatási reformtörvények sorában jelentős állomás volt az 1876. évi VI. tc. megalkotása a közigazgatási bizottságok felállításáról, amely az állami hatáskör további kiterjesztését jelentette. A közigazgatási bizottságot a törvényhatóságon belül alakították ki. Tagjai voltak a főispán, alispán, a városokban a polgármester, a főjegyző, tisztí főügyész, árvaszék elnöke, ahol külön elnök nem volt ott a közgyűlés által kijelölt tag, a főorvos, a királyi adófelügyelő, a királyi államépítészeti hivatalvezetője, tanfelügyelő, királyi ügyész és a törvényhatósági közgyűlés tíz, titkosan két évre választott tagja.

A közigazgatási bizottság feladata volt, hogy megteremtse a vármegyei közigazgatás és az állami szakigazgatás közötti összhangot. A közigazgatási bizottság tehát fele részben hivatalból delegált, név szerint az illetékes szakminiszter által jelölt – fele részben választott tagokból tevődött össze. Hatáskörében intézkedett minden közigazgatási ügyben amit a

törvény feladatai közzé sorolt, elsőfokú és fellebbviteli fegyelmi hatóságként működött, közigazgatási fellebbviteli ügyekben határozott. Ellenőrizte a törvények betartását, az iskolakötelezettség végrehajtását, felügyelt arra, hogy a népiskolákban csak a hatóság által engedélyezett tankönyveket használják, a tanítók a fizetésüket megkapják, és a középületek karbantartása megtörténjen. Évente négyszer megvizsgáltatta saját tagjaiból alakított küldöttséggel a börtönviszonyokat is. Ellenőrizte a törvényhatósági közgyűlés által hozott, hatáskörébe utalt szabályrendeletek végrehajtását. Határozatai a megye területén lévő valamennyi állami- és törvényhatósági közegre kötelezőek voltak.

Megsemmisíthették a községek és az alispán egyes határozatait. Felettük állt a kormány embere, a főispán, aki a bizottság valamennyi határozatát felterjeszthette felülvizsgálatra a belügyminiszterhez. A bizottság minden félévben jelentést tett a közigazgatás helyzetéről, a törvények hiányosságairól, a fegyelmi és fellebbviteli ügyekről a miniszterelnökhöz.

A központi hatalom kiterjesztését jelentette a megyék területi szabályozása 1876-ban. Azonos célt szolgált a különböző szakhatóságok, például adóhivatal, kataszteri hivatal, tanfelügyelőségek, telekkönyvi hatóság, államépítészeti hivatal felállítása és a csendőrség létrehozása is.

A kormány már 1874. március 16-án nyilvánosságra hozta a törvényhatóságok területi rendezéséről szóló törvényjavaslatát. Ez a javaslat például Heves vármegyéjét rendkívül érzékenyen érintette. A Heves megyei bizottmány a törvényjavaslat ellen foglalt állást, féltve a megyék területi épségét, veszedelmesnek ítélte a történelmi emlékek és nemzeti hagyományok megbolygatását. Az 1874. szeptember 14-i törvényhatósági bizottsági gyűlésen engedett korábbi merev álláspontjából. Tiltakozott ugyan az ellen, hogy a megjelölt községek a Jászságnak átadassanak, de nem ellenezte többé, hogy Szolnok vármegye Heves vármegyéjétől elszakítva és a Nagy-Kunsággal, valamint a Jászság beszögelő részeivel egyesítve Szolnok székhellyel önálló vármegyévé alakuljon.⁶

Az 1876. évi XXXIII. törvény a július 17-i közgyűlésen, a kettős törvényhatóság utolsó ülésén lett kihirdetve. A törvény értelmében Heves vármegyéjétől elszakadtak a tiszai alsó, tiszai közép, tiszazugi, és részben a tiszai felsőjárás községei, és a gyöngyösi felsőjárásból Monostor község. Heves vármegyében maradt Tiszafüred, Tiszaigar, Tiszaörvény, Tiszaszöllős, Tiszaörs és Nagyiván. Ezzel megszűnt a kettős vármegye közel 250 évig tartó együttélése.⁷ A szétválasztás után maradt Heves vármegyének 116 községe és 208 ezer lakosa. A területfelosztás a vármegyei közvagyon szétválasztását is szükségessé tette. Ez a munka 1884. április 21-ig tartott.⁸ A szűkebb határok közé szorított Heves vármegye 1876. szeptember 4-én tartotta alakuló ülését. Megerősítette, beiktatta főispáni székébe Beöthy Lajost, alispáni tisztebe Izsák Lászlót. A tisztviselői kar annyiban változott, hogy egy számvevői állást megszüntettek, egy főorvost

és a tiszai járás főmérnökét Szolnokra helyezték.⁹ A központosítási törekvések sorában igen fontos helyet foglalt el az 1883. évi XV. tc. a törvényhatóságok háztartásáról. Tovább korlátozta a megyék adókivetési jogát, ugyanakkor növelte a vármegyék állami dotációját, ezzel megteremtette a tiszti fizetések rendezésének lehetőségét.¹⁰

A kormányzati hatáskör további erősítése érdekében alkotta meg az országgyűlés a közigazgatás szabályozásának második törvényét. Az 1886. évi XXI. törvény a közigazgatást részletekre kiterjedően szabályozta. A törvényhatóságok számát jelentősen csökkentette. A vármegyei törvényhatóságok számát 63-ban, a törvényhatósági jogú városok számát 24-ben alapította meg. (Az utóbbi 1870-ben, 71 volt.)

A törvényhatóságokról szóló törvény módosítása az államhatalom javára a nemzetiségek nyugtalansága miatt is szükségessé vált. Az 1886. január 18.-i Heves vármegyei közgyűlésen a törvényjavaslat igen kedvezőtlen visszhangot váltott ki. A főispán hatáskörének bővítése ellen feliratban tiltakoztak. A petíció – vélhetően több vármegye csatlakozásával – a javaslat törvényre emelkedését nem tudta megakadályozni, de elérte, hogy a független bíróság tagjait kivették a főispán felügyelete és ellenőrzése alól.¹¹

Heves vármegye az 1866. évi XXI. tc.-t az év július 26.-i közgyűlésén hirdette ki. Nyomban hozzáálltak a szabályrendeletek módosításához és a vármegyei tiszti nyugdíjalap megteremtéséhez. A kormány új főispánt nevezett ki gróf Keglevich Béla személyében, akit az 1886. évi október 4.-i közgyűlésen iktattak be.

Az 1886. évi XXI. tc. a törvényhatósági választásoknál az 1874. évi XXXIII. tc.-ben foglalt cenzus szerinti jogokat érvényesítette. Eszerint csak az választhatott, aki városban házadó alá eső, legalább három helyiséggel rendelkező házzal, illetve a vármegyében legalább 1/4 úrbéri teleknek megfelelő 6–8 holddal egyenlő földdel rendelkezett. A választójog alapjául szolgáló évi jövedelem összegét – a kereskedők, gyárosok, kézművesek vonatkozásában 100 Ft-ról 105 Ft-ra emelték. A fizetésből élők esetében a választásra jogosító évi jövedelmet 700 Ft-ban állapította meg a törvény, közigazgatási tisztviselőknél 500 Ft volt a határ. Az értelmiségiek alsóbb rétegei – tanítók, tanárok, jegyzők, csak abban az esetben bírtak választójoggal, ha alkalmazásban álltak. Az atyai, gyámi, gazdai hatalom alatt élők nem választhattak. Gazdai hatalom alatt állóknak tekintették a kereskedő- és iparos tanoncokat, a köz- és magánszolgálatban álló szolgákat, cselédeket. A gazdatiszteket nem sorolták ide.¹² Így a lakosság mintegy 6 %-ának volt szavazati joga.

Az 1886. évi XXI. tc. 22. §-a kimondta: "A törvényhatósági bizottság áll felérésben a törvényhatóság területén legtöbb egyenes állami adót fizető állampolgárokból, felerészen pedig a választóközönség választottjaiból. Ezen kívül a közgyűlésen üléssel és szavazattal bírnak még a jelen törvény 51. §-ában felsorolt törvényhatósági tisztviselők és a megyei közgyűlésen

az illető törvényhatóság területén rendszeresített államépítészeti hivatal főnöke."¹³

A törvényhatósági bizottság tagjait a korábbtól eltérően 6 év helyett 10 évre választották. Csak 1892-ben tértek vissza a 6 évre történő választásra.

A legtöbb adót fizetők névjegyzékét az adóhivatalok hivatalos kimutatásai alapján minden évben a törvényhatóság igazoló választmánya állította össze, illetőleg igazította ki. Az adóhivatalok kimutatása alapján minden év végével összeállított, a legtöbb adót fizetők névjegyzékében szereplő polgárokat a jóváhagyott bizottság létszámának megfelelően a rendeletben előírt százalékos arányok betartása mellett, az összeg nagyságrendjében haladva automatikusan bizottsági tagnak nyilvánították. A sorrend megállapításánál a törvényhatóság területén fizetett összes egyenes állami adót vették számításba. Az állami, felekezeti, törvényhatósági, községi és magánintézetek tanárai, a Tudományos Akadémia tagjai, az akadémiai művészek, a folyóirat- és lapszerkesztők, a lelkészek, az ipari- és kereskedelmi kamarák bel- és kültagjai, a magyar államban érvényes oklevéllel ellátott tudorok, tanárok, ügyvédek, bírák, orvosok, mérnökök, építészek, gyógyszerészek, sebészek, állatorvosok, erdészek, gazdászok, gazdatisztek, bányászok összes egyenes állami adóját kétszeresen számították.¹⁴

Az 1886. évi XXI. törvény változatlanul hagyta a törvényhatóságok hatásköréről hozott 1870. XLII. törvény 1. §-ában foglaltakat.

Az 1886. évi törvény a kormány ellenőrzési jogát növelte azáltal, hogy a belügyminiszter a törvényhatóságoknak az önkormányzati hatáskörben követett közigazgatási eljárását, belső ügyvitelét és pénzkezelését saját kiküldött közege által bármikor megvizsgálhatta.¹⁵ A törvény biztosította a belügyminiszter számára, hogy a fontosabb önkormányzati döntésekbe, szabályrendeletekbe betekintést nyerjen, az azokkal kapcsolatos észrevételeit megtegye és azokon a szükségesnek látott változtatásokat végrehajtsa. Ez a gyakorlatban egyértelműen az önkormányzati hatáskör további csökkenését eredményezte. A törvényhatóságokra ruházott jogkört változatlanul a közgyűlés gyakorolta, mint legmagasabb fórum.

A törvény előírta, hogy a múlt évi számadások megvizsgálása és a jövő évi költségvetés megállapítása végett évente kétszer kell a közgyűlést összehívni. Rendkívüli közgyűlést a főispán bármikor, az alispán és a polgármester csak kivételes esetben hívhatott össze. A vármegyei törvényhatósági bizottság közgyűlésén a főispán akadályoztatása esetén az alispán elnökölt.

Az 1886. évi törvény változatlanul hagyta a törvényhatósági bizottságok, a közgyűlés, valamint a különböző választmányok hatáskörét.

Az 1886. évi XXI. tc. 79. §-a alapján a tisztviselőket a törvényhatósági bizottság közgyűlése által hat évre választották. A főispán holtig tartó időre nevezte ki a törvényhatósági főorvost, a rendőrkapitányt, a számve-

vőket, a levéltárnokokat, az árvaszéki nyilvántartókat és könyvvezetőket, a járási és kerületi orvosokat, a közigazgatási gyakornokokat, az állatorvosokat és járási írnokokat, a vármegyékben a segéd- és kezelő személyzet tagjait.¹⁶

A megyei törvényhatósági bizottság mint másodfokú hatóság működött. Joga volt a községi képviselő testületek által hozott határozatokat felülvizsgálni.

A választott alispán a törvényhatóság nevében vezette a vármegye közigazgatását. Önállóan intézkedett minden olyan ügyben, amely nem tartozott a közgyűlés, a közigazgatási bizottság vagy más közegek hatáskörébe.

Az alispán hajtotta végre a kormánynak a törvényhatósághoz intézett rendeleteit is. Az alispánhoz érkeztek be a törvényhatósághoz intézett levelek, jelentések, kérvények. A vármegye nevében írt leveleket elsősorban ő írta alá. Hatáskörébe tartozott a karhatalom alkalmazásának elrendelése. Figyelemmel kísérte a törvényhatóság területén folyó politikai életet, szerzett tapasztalatairól tájékoztatta a közgyűlést. Gondoskodott a közgyűlés előkészítéséről. Havonta egyszer ellenőrizte a megye pénztárait és utalványozási jogát gyakorolta a közgyűlés által jóváhagyott költségvetés keretei között.

Az alispánt feladatainak ellátásában a vármegyei főjegyző, jegyzők és aljegyzők segítették. Első számú helyettese a vármegyei főjegyző volt. A jegyzők feladatai közé tartoztak: a különböző választmányok és bizottságok üléséről jegyzőkönyvek készítése, határozatok, alispáni jelentések, felterjesztések, levelek és rendeletek elkészítése. A törvényhatósági bizottság közgyűlésén a hozzájuk tartozó ügyekben előadóként jártak el.

Az önkormányzat jogtanácsosa a tiszti főügyész volt. Helyettese az alügyész, illetve az árvaszéki ügyész. A megyei ügyész örködött a törvények, jogszokások, megyei szabályrendeletek felett. A törvényhatóság bármely határozata ellen fellebbezhetett az illetékes miniszterhez. Feladata volt a törvényhatóság jogi képviselése magánügyekben, ellátta az adóbehajtásnál a kincstár jogi képviselőjét.

A törvényhatóság hivatalból gyámja és gondnoka volt a területén lévő valamennyi árváknak és gondnokoltaknak. A szülők, vagy megbízottak hiányában a törvényhatóság által választott gyámok és gondnokok kötelesek voltak elszámolni védenekik vagyonának kezeléséről. Ennek a feladatnak ellátására szerveződött az árvaszék, amelynek egy elnöke és legalább két ülnöke volt. Tagjai voltak ezenkívül a tisztiügyész, a számvevő, egy jegyző és a közgyám. Az árvaszék igen jelentős és felelősségteljes feladatot látott el, hiszen gyakran igen nagy összegeket kellett kezelnie. A választott és kinevezett tisztviselők a főispánnak és a közigazgatási bizottság fejelelmi választmányának tartoztak felelősséggel.

A törvényhatóságok központi tisztviselői a megye székhelyéről irányították a vármegye területén lévő, a törvényhatóság alá rendelt községeket. Feladatukat a kültisztviselőkön keresztül látták el.

A vármegyét járásokra osztották, amelyeknek első tisztviselői a járási főszolgabírók, beosztottaik a főispán által kinevezett szolgabírók, írnokok, közigazgatási gyakornokok, valamint a járási orvos, állatorvos voltak. A főszolgabírót a megyei közgyűlés választotta. Utasításait az alispántól és az alispán útján kapta, s közvetlenül azzal érintkezett.

Hatásköre igen kiterjedt, kisebb területen ugyan, de megközelítette az alispán hatáskörét, hiszen a járás területén minden – akár önkormányzati, akár központi intézkedés az ő kezébe futott össze. Az országos és megyei intézkedéseket a főszolgabíró hajtatta végre a községi előljárással. Ugyanakkor csaknem minden, a községek által kezdeményezett, felső megerősítésre szoruló ügyben jelentős beleszólása volt. A járás nem rendelkezett önkormányzattal, nem voltak testületei; a főszolgabíró volt az egyetlen alsó fokú közigazgatási hatóság. A főszolgabíró közvetlenül irányította a községi szervezet megújítását: kitűzte a képviselőtestület választását, jelölte az előljárók legnagyobb részét, elnökölt a képviselőtestület és az előljárók megválasztásán.¹⁷

A törvényhatóság igen jelentős pénzvagyont a főpénztáros és pénztárnokok kezelték. Munkájukat a főszámvevő és számvevők ellenőrzése mellett végezték. A pénztárosok és számvevők a törvényhatóság törzsvagyont, a pótdókból befolyt összegeket és a kormánytól kapott szubvenciókat kezelték és az ezzel kapcsolatos feladatokat látták el.

A törvényhatóság magánvagyonnal és jövedelemmel rendelkezett. A törzsvagyon ingó- és ingatlan vagyonból (házak, földbirtokok, ékszerek, értékpapírok, élő- és holt felszerelések, készpénz) állt. E vagyonhoz tartoztak a különböző alapok, amelyek jövedelme meghatározott célra – útépítés, nyugellátás – volt fenntartva. Jövedelemforrásai is széleskörűek voltak; pótdókból, vámok, különböző jogosítványok, bírságok, ingatlanok kezeléséből, bérbeadásából, értékpapírokból, alapok kamataiból származtak.

A jogszabályok értelmében a főszolgabírók hatáskörébe tartozott a közrendészet, az idegenek ellenőrzése, a kitoloncolás, népgyűlések engedélyezése, főleg ha politikai jellegű volt, kulturális rendezvények engedélyezése, erkölcsrendészeti feladatok ellátása, lőfegyverek tartásának, viselésének, vásárlásának engedélyezése, az építési – rendészeti feladatok ellátása a vármegyei szabályrendelet alapján, a szükséges tűzrendészeti intézkedések megtétele a járási tűzrendészeti felügyelő meghallgatásával, ellenőrizte az anyakönyv vezetését, a vallásgyakorlást, a tankötelesek beiskolázását, a mulasztók megtorlását, az iskolák tisztaságát. A közegészségügy területén gondoskodott a kiadott rendeletek végrehajtásáról az egészségügyi szakközlegeken – tisztiorvos, védőnő – keresztül. Ellátta a közutak feletti felügyeletet. Természeti csapások – hófúvások, árvizek stb. alkalmával a községek

lakosságát közmunkára rendelhette ki. Közlekedési szakközege a járási útbiztos volt. A főszolgabíró kötelességei közé tartozott a sorozás, az elszállásolás, a honvédelmi szolgáltatások kiállítása, ő volt az elsőfokú igazságügyi hatóság. Ellenőrizte az ipartestületek működését, vagyonekezelését, kiadta az iparendélyeket és iparigazolványokat.

A gazdasági rendészet területén a főszolgabíró feladatai közé tartozott, hogy felügyeljen a mezőőrök és hegyőrök működésére, gondoskodjon a kártékony állatok és növények irtásáról, ellenőrizze az apaállattartást, a gazdasági cselédek, a mezőgazdasági és erdőgazdasági munkások szerződésének záradékolása.

Állategészségügyi főbb feladatai a következőkben foglalhatók össze: a marhalevel-kezelés ellenőrzése, az állatvásárok felügyelete, az emberi fogyasztásra szánt hús vizsgálata, az állatjárványok elleni védekezés ellenőrzése, vágóhidak létesítésének engedélyezése és állategészségügyi kihágások elbírálása. Szakközege a járási állatorvos.

A főszolgabíró járása területén mint elsőfokú rendőrhatalóság járt el a közigazgatással kapcsolatos ügyekben. Ilyenek voltak az iskolai, a közlekedési, az állategészségügyi, a közrend elleni és mezőgazdasági kihágások. A nyomozást, letartóztatást a főszolgabíró is elrendelhetette, az ügyesség, vagy járásbíró felkérésére alapján. A bűnügyi nyomozásokkal kapcsolatban a főszolgabíró karhatalmat – csendőrség – is igénybe vehetett.

A főszolgabíró 1886-ban törvényben megállapított igen széles hatásköre – amint azt az előbbiekből megállapíthattuk –, a községi önkormányzat hatáskörének szűkülését vonta maga után. Eredményeként a községi önkormányzat egyre inkább formálissá vált. A járás területén a főszolgabíró akarata érvényesült.

A főszolgabíró a kiadott rendeleteket, rendelkezéseket, törvényhatósági határozatokat a községi jegyzők útján hajtotta végre.

A községben az első számú tisztviselet a jegyző volt, akit a községi képviselőtestület választott. A községi előjáróság tagjai a jegyző, a bíró, a másodbíró, a négy tanácsbeli, a pénztárnok, közgyám és körorvos.

A községi apparátusba tartoztak a segéd és kezelő személyzet tagjai.

Az 1886-os törvény a községi bírónak igen nagy szerepet biztosított, de a gyakorlatban ez fokozatosan csökkent, később szinte formálissá vált. De folyamatosan korlátozódott a törvényhatósági önkormányzat hatásköre is.

A törvény megerősítette, hogy "a vármegyék és törvényhatósági joggal bíró városok élén a főispán áll, kit a belügyminiszter előterjesztésére a király nevez ki és ment fel."

A törvényhatósági önkormányzat korlátozásában, a kormányakarat érvényesítésében nagy szerepe volt a főispán növekvő hatalmának, ugyanis e törvény értelmében a törvényhatóság területén lévő valamennyi állami

szervnek, hivatalnak főnöke és a törvényhatóság állandó választmányainak is elnöke lett.

A főispáni állásra nem volt képesítés megállapítva. Elnyerésének feltétele a kormány bizalma volt. Bármikor felmenthették, ezért fegyelmi eljárásnak nem volt vele szemben helye. Politikai tisztviselő volt, mint a miniszterek és politikai államtitkárok. Közvetlenül a belügyminiszternek volt alárendelve. Esküt a törvényhatósági bizottság közgyűlésén tett.

A hatásköre egyrészt közigazgatási, másrészt ellenőrzési és felügyeleti. Közigazgatási hatásköre rendes és kivételes. A főispán kivételes hatalmát akkor gyakorolta, ha az alispán a törvényt, vagy miniszteri rendeletet vonakodott végrehajtani, vagy a végrehajtásban akadályoztatva volt. Ilyen esetben "a minisztérium felhatalmazhatja a főispánt, hogy a végrehajtást biztosítsa és e végből a vármegyének mindazon tisztviselőivel és közegeivel, akikre szükség van, közvetlenül rendelkezhessék. Ezek a főispánnak a végrehajtásra vonatkozó rendeleteit azonnal és feltétlenül teljesíteni kötelesek és emiatt a vármegye által felelősségre nem vonható, viszont az engedelmesség megtagadása esetén őket a főispán felfüggesztheti és vizsgálat alá vonhatja. Ezt nevezik a főispán kivételes hatalmának".

A főispánnak mind a rendes, mind a kivételes hatalma olyan fékentartó eszköz volt a kormány kezében, mely alkalmas volt arra, hogy az önkormányzatnak a kormány intézkedéseivel ellentétes tevékenységét megakadályozza.

A főispánnak a rendes közigazgatási hatáskörén belül a következő feladatai voltak:

Kinevezte a közigazgatási gyakornokokat, a levéltárosokat és a vármegyei kezelőszemélyzetet, a fogalmazói állásokra a tiszteletbeli tisztviselőket, a kinevezés hatálya a törvényhatósági bizottság legközelebbi megújításáig tartott. A vármegyei tisztviselők ellen – a főtisztviselők kivételével – elrendelhetette a fegyelmi eljárást felfüggeszthette őket, a felfüggesztett tisztviselők állásaira – az alispán kivételével – valamint az időközben megüresedett állásokra helyettest jelölhetett ki.

Beosztotta a szolgabírákat a járásokra, áthelyezhette őket és az aljegyzőkkel felcserélhette.

Megbizta a kijelölő választmány három tagját.²⁰

A főispánnak adott ellenőrzési és felügyeleti jog gyakorlásával is a törvényhatóság hatáskörét igyekezett a kormány csökkenteni.

A főispán a vármegyei állások betöltésére, kinevezésére előléptetésre az illetékes szervek felé javaslatot tehetett. Fontosabb állások betöltésénél a miniszter köteles volt véleményét kikérni.

Jogában volt megvizsgálni a központi és kültisztviselők hivatalos eljárását és ügykezelését, megtekinteni a hozzájuk érkezett rendeleteket, beadványokat. A vármegye községeiben, városaiban hivatalvizsgálatot tarthatott.

A vármegye testületi szerveiben is gyakorolhatta a törvény által meghatározott felügyeleti jogát, mivel a vármegyei testületek ülésein ő elnökölt. Ebben a jogkörében lehetősége volt a közgyűlést befolyásolni, vagy a meghozott határozatot felfüggeszteni.

Kötelessége volt az általa félévenként tartott ellenőrzéseinek tapasztalatairól nyolc napon belül a belügyminisztert tájékoztatni.

Kiadott utasításait ellenvetés nélkül kellett végrehajtani. A vonakodókat azonnal, fegyelmi eljárás nélkül elbocsáthatta, állásából felfüggeszthette.²¹

A kormány az első világháború előtti években ezt a széles főispáni hatáskört is szűknek tartotta. Ezért született meg az 1912. évi LXIII. tc., a háború esetére szóló kivételes törvény, a háborús közigazgatási feladatok biztosítására. Ez a törvény lehetőséget adott kormánybiztos kinevezésére, aki az összes közigazgatási szervekkel és a karhatalommal is rendelkezett.²² 1886-tól az első világháborúig terjedő időszakra a központosító politika erősödése és a törvényhatóság hatáskörének további szűkítése jellemző. A kormányzat mindent megtett annak érdekében, hogy a tisztviselői kart saját hatáskörébe vonja.

Már az 1891 évi XXXIII. tc. elvben kimondotta, hogy a megyei közigazgatás állami feladat, amelyet kinevezett tisztviselők végeznek. Mindezideig a tisztviselőket választották, a törvény utasította a belügyminisztert, hogy a vármegyei közigazgatás közegeiről, azok hatásköréről, a vármegyék önkormányzatáról, a közigazgatási bizottságok szervezéséről és hatásköréről, valamint a közigazgatási bíróságokról egyidejűleg terjesszen elő törvényjavaslatot.²³

A közigazgatási bíróságot az 1896. évi XXVI. tc. alapján hozták létre. A törvény megvalósította a felsőfokú közigazgatási bíráskodást. Hatásköre kiterjedt a közigazgatási ügyek döntő részére. A bíróság élén elnök állt. Egyenrangú volt a kúria elnökével. Tanácselnökei, bírái azonos rangban voltak a kúria hasonló beosztású bíráival.²⁴

A közigazgatás működésének javítására, a közigazgatás egyszerűsítésére, a közigazgatási reformok előkészítésére a belügyminiszter 1899-ben külön törvényelőkészítő osztályt hozott létre. 1901. július 27.-én törvénybe iktatták a közigazgatás egyszerűsítéséről szóló 1901. XX. tc.-et. a törvény végrehajtása során a belügyminiszteri rendeletek sora jelent meg. Az egyszerűsítési törvény megteremtette az alapot a további reformok számára.²⁵

Az 1907 LX. tc. kiterjeszti a közigazgatási bíróság hatáskörét. Biztosította a törvényhatóságok alkotmányos jogait azáltal, hogy a törvényhatóság ezentúl jogkörének a kormány vagy állami szerv által történt megsértése esetén a legmagasabb szintű bírói fórumhoz fordulhatott elégtételért.²⁶

Az 1907 LXI. tc.-kel létrehozták a hatásköri bíróságot, amely a rendes és a közigazgatósági bíróságok között, továbbá ezek valamelyike és a közigazgatási hatóságok között felmerült hatásköri kérdéseket volt hivatva el-

dönteni. A bíróság elnökét három évenként a kúria és a közigazgatási bíróság elnöke közül választották. Tagjait – nyolc–nyolc ítélőbíró – a kúria és a közigazgatási bíróság saját tagjai közül választotta titkosan, három évre. A hatásköri bíróság elnökből, három kúriai és három közigazgatási bíróból állt.²⁷

Az első világháborút megelőző években ismételten napirendre került a közigazgatási reform, az 1886. XXI. tc. módosításának kérdése, amely szükségszerűen előtérbe helyezte a választójogi 1874. évi XXXIII. tc. módosítását is.

Az 1913. XIV. tc. az országgyűlési képviselők választásáról rendelkezett. A census leszállításával a választók száma 1870.000-re, a lakosság 10 %-ára emelkedett. E törvény alapján – a világháború kitörése miatt – törvényhatósági választások nem voltak.²⁸

Az országgyűlés még ebben az évben megalkotta az 1913. LII. tc.-et a vármegyei választott tisztviselők megbízatásának meghosszabbításáról. A törvény elrendelte, hogy a tisztviselők – annak ellenére, hogy a hat éves megbízatásuk 1913. végén lejár – az új törvény behozataláig, de legkésőbb 1914 végéig hivatalukban maradjanak. Az 1914. XLIX. tc. és az 1916. XXX. tc.-el újból meghosszabbították a vármegyei tisztviselők megbízatását.²⁹ A világháború következményeként a közigazgatási reformok, így az 1886. évi XXI. tc. módosítását is csak a közigazgatás rendezéséről szóló 1929. évi XXX. tc. valósította meg.

JEGYZETEK

1. Magyar Törvénytár 1869–71-ig, 211. p.
2. Uo. 215. p.
3. Uo. 215. p.
4. Uo. 213. p.
5. Magyarország vármegyei és városai. Szerk.: Borovszky Samu 217. p.
6. Uo.: 630. p.
7. Magyar Törvénytár 1875–76. 483. p.
8. Magyarország vármegyei és városai. Szerk.: Borovszky Samu 631. p.
9. Uo. 631. p.
10. Uo. 633. p.
11. Uo. 633. p.
12. Magyar Törvénytár 1872–74. 315. p.
13. Uo. 1884–86. 381. p.
14. Uo. 383. p.
15. Uo. 377. p.

16. Uo. 401. p.
17. Uo. 398. p.
18. Uo. 390. p.
19. Uo. 391. p.
20. Uo. 391. p.
21. Uo. 391. p.
22. Magyar Törvénytár 1912. 691. p.
23. Magyar Törvénytár 1890–1891. 315. p.
24. Magyar Törvénytár 1894–1896. 371. p.
25. Magyar Törvénytár 1901. 172. p.
26. Magyar Törvénytár 1907. 298. p.
27. Magyar Törvénytár 1907. 318. p.
28. Magyar Törvénytár 1913. 143. p.
29. Magyar Törvénytár 1913. 594. p.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Magyar Törvénytár 1869–1871; 1869. IV. tc., 1870. XLII. tc., 1871. XVIII. tc.
- Magyar Törvénytár 1871–1874; 1874. XXXIII. tc.
- Magyar Törvénytár 1875–1876; 1876. VI. tc., 1876. XXIII. tc.
- Magyar Törvénytár 1881–1883; 1881. XV. tc., 1883. III. tc.
- Magyar Törvénytár 1884–1886; 1886. XXI. tc.
- Magyar Törvénytár 1890–1891; 1891. XXX. tc.
- Magyar Törvénytár 1894–1896; 1896. XXVI. tc.
- Magyar Törvénytár 1901. XX. tc.
- Magyar Törvénytár 1907. LX. tc.
- Magyar Törvénytár 1912. LXIII. tc.
- Magyar Törvénytár 1913. XIV. tc.
- Magyar Törvénytár 1914. XVIII. tc.
- Magyar Törvénytár 1916. XXX. tc.
- Borovszky Samu: Magyarország vármegyéi és városai. Heves vármegye. Bp., 1909.
- Marczali Henrik: Nagy Képes Világtörténet, XII. kötet. Korunk állami és társadalmi alkotásai. Bp., 1909.
- Karsai Elek: Kormánybiztosok hatásköre és tevékenysége. Bp., 1955.
- Levéltári Közlemények 26. évf.
- Hanák Péter: Magyarország története, IV. kötet 1849–1918. Bp., 1972.
- Heves–Külső Szolnok törvényileg egyesített vármegyék hivatalos körözüvényei, 1874. szeptember 14. és 1876. szeptember 4. Eger
- Vörös Károly: A polgári kori magyar törvényhatósági közigazgatás, Bp., 1956.

- Ladik Gusztáv: A közigazgatás egyszerűsítése, törvényhatóság, község, Bp., 1909.
- Magyari Zoltán: A magyar közigazgatás szervezete, működése és jogi rendje, Bp., 1942.
- Magyari Zoltán: A magyar közigazgatás tükre. Közigazgatásunk ügyei és eljáró szervei, Bp., 1932.
- Mezmarics Iván–Tordai Lajos: A magyar közigazgatás szervei 1867. Bp., 1930.
- Ladányi Miksa: Hevesmegyei Ismertető és Adattár, Eger, 1936.
- Sebestény Sándor: Csiki Sándor életpályája 1805–1892., Eger, 1981.
- Heves Megyei Levéltár kiadványa, Eger, 1981.
- Szederkényi Nándor: Heves vármegye története IV. kötet, Eger, 1896.
- Csizmadia Andor: A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. sz.-tól a A tanácsrendszer létrejöttéig. Bp., 1976.

RÁCZNÉ HORVÁTH ÁGNES

AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA MINT POLITIKAI KÖZÖSSÉG

ABSTRACT: (*The Austro–Hungarian Monarchy as a political community*)

The system of the Austro–Hungarian Monarchy caused debates when it came into existence and there are unsettled questions even today. What kind of role did Hungary have within the Monarchy? What effects will this role have on Hungary in the future? The main question of this dissertation is the following: how did the Monarchy work as a political community? What kind of different political communities could be found within the „state”, and what were the relationships among these communities?

What effect did the local religious, national and state political communities have on each other; which among them were privileged and when?

In the preface, this dissertation looks to answer what function does a political community have and what types of things this function contains.

After making the concepts clear, the essay talks in short about the compromise of 1867. In the third part, the author confronts the Monarchy's political and social structure with the apparatus of concepts.

The author comes to the conclusion that the Monarchy functioned as a federal state organization more than a dual organization.

A magyar történelem egyik legellentmondásosabb megítélésű korszaka a dualizmus. Vannak, akik a polgári átalakulás 30 éves csodáját, a magyarság nagyhatalmi rangra emelkedését, békét, biztonságot látják. Mások számára a kiegyezés az ország szuverinitásának, önálló gazdasági fejlődése lehetőségének elvesztése, Ausztriával együtt a romlásba rohanás.

Politikai közösség volt-e a Monarchia; ha igen milyen alapon jött létre? Milyen közösséget alkot az összetartozás és milyen az államhoz, területi, történelmi egységekhez való viszonyában?

1. Bevezetőként tisztázzuk a politikai közösség fogalmát, jellemezzük azt, elemezzük a közösségalkotás módját, eszközeit!

A dolgozat célja: a Monarchia, mint politikai közösség vizsgálata. Hogy választ tudjunk adni a fő kérdésre, először is meg kell vizsgálnunk hogyan, milyen szükségszerűségek következtében jött létre a Monarchia.

2. Elemeznünk kell a Kiegészítési törvényt, mely a Monarchia egyik alappillére.

3. Föderáció – konföderáció – lehatárolt célú közösség volt-e az Osztrák–Magyar Monarchia (továbbiakban OMM).

4. A „magyar nemzet” mint politikai közösség.

5. Állam alatti politikai közösségek a Monarchiában

a) nemesi vármegye

b) városok

c) nemzetiségi csoportok

d) katonaság

e) civil szervezetek, politikai pártok, szervezetek

f) vallási közösségek

A dolgozat írójának álláspontja, melyet a következő oldalakon bizonyítani próbál az, hogy az OMM erős, föderatív jellegű politikai közösség volt. Létrejötté közös szükségszerűség, összetartója a reálpolitika volt.

A Monarchia válságba kerülése önmagából ered, de szétdarabolása a nagyhatalmi politika és a közép-európai nacionalizmus eredménye volt.

A politikai közösség

E fogalom bővebb tárgyalása azért szükséges, hogy egyértelmű legyen milyen meghatározók alapján akarjuk a Monarchiát, mint politikai közösséget megragadni.

Arisztotelész óta ismert, hogy nincs emberi lét emberi csoport nélkül. Konfliktusok nélkül nincs emberi együttélés. A politikum és a politikai közösség célja így nem lehet a konfliktus megszüntetése, hanem csak ezeknek a rendezett útra terelése.

A politika az emberi cselekvés rendje, elemi ereje, mert az emberek együttélését szabályozni kell; a politika az együttélés gyakorlata – a politikai közösség pedig ennek másodlagos meghatározója.

„A közösség összetartása, azaz harmonikus együttélésének előmozdítása minden politika egyik alapvető célja. Ebből azonban nem következik, hogy a konfliktusok jelentkezése eleve a csőd vagy a gyengeség jele. A

csoportokon belüli súrlódások, érdekütközések elkerülhetetlenek; ellentétes akaratok még azonos érdekek mentén is jelentkezhetnek.”¹

A politikai közösség funkciója az, hogy egy adott népességcsoport kohézióját valamilyen szinten megteremtse, meghatározott érdekek képviselésének formális lehetőséget adjon.

A politikai közösség a „politikum” egyféle leképezése területe, illetékességi szférája szerint; minden ebbe a kategóriába sorolható, ami a nyilvánosság szféráját alkotja. Közös értékrenden, belső vagy külső kohézió alapul: melyben minden értékrend egyben rangsort is tartalmaz. A belső összetartó erő többféle lehet: léteznek hierarchiák, melyeket az ember elfogad, természetesnek tekint, vannak erkölcsi normák, melyek szintén az összefogást segítik elő.

Ha a politikai közösség történelmi formáit vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy a hagyományos politikai közösségek (polisz, római köztársaság, törzsszövetségi közösség, területi fejedelemség, zsidó–keresztény királyság, újkori republika) kereteit a XIX. században megjelenő és uralomra jutó közösségi forma: a nemzet teljes egészében aláásta, azok vagy egybeolvadtak, vagy államot alkottak.

A nemzet esetében – mely tipikusan a tőkés átalakulás szülöttje – a közösségtudat átmegy egy szélesebb közösségre, mely nemzetnek nevezi magát.

Mi az alapja, az összekapcsolója egy közösségnek? Mitől érzik magukat összetartozónak az emberek?

A politikai közösségek hat típusát különböztetjük meg:

1. vérségi – pl. a törzsi szövetségek
2. harci – a közös vállalkozás a meghatározó
3. vallási – melyben a transzcendens az összetartó erő
4. a helyi közösségek – pl. városok, önkormányzatok
5. nemzet – átfogni látszik mindegyiket
6. forradalmi – politikai közösségek: nagyon erős az összetartozás, a hivatás és a vallástudat. Gyakran új „közösség” alapításához vezetnek.

A nemzeti meghatározottság különösen Európára jellemző – egyébként nem. Az államalapításban sokkal nagyobb és realisabb szerepe lehet esetlegesen a vallásnak, területi-történelmi egységnek, egyéb kötődéseknek.

A politikai közösség az államhoz való viszony alapján háromféle lehet:

- a) állam jellegű
- b) állam feletti
- c) állam alatti

Az állam jellegű közösség

Európára nem jellemző, de azért léteznek: pl. Svájc, Luxemburg, Monaco, vagy volt, de már nincs, mint: Trieszt, Jugoszlávia.

Általános jellemzőjük, hogy nehéz e típusnak közös jellemzőket találni. Kevés a közös vonás – esetlegesen a történelmi eredet, a többetnikumúság és a többnyelvűség a jellemző.

Közös – és ez a meghatározó jellemző: közös és mindenkire érvényes törvényei vannak, pl.: USA: tiszta politikai közösség, a lakosok származása nem játszik szerepet. Ugyanígy Ausztráliában vagy Új-Zélandon sem.

Európán kívül szabálynak mondható, hogy nem nemzetállamok vannak. Kivétel: Japán, Vietnam.

Állam alatti közösségek

Ezek között a legmeghatározóbbak a városi önkormányzatok. Az európai történelemben a városoknak nagy szerepük és önálló létük volt, több körül civilizációk alakultak ki.

A gazdaság és a kultúra fellegvárainak – lásd Hanza, és Levantei kereskedővárosok – szuverenitása nem mindig volt teljes, de valamilyen mértékű volt. A modern polgári-politikai intézmények bölcsői a középkori városok voltak. Itt jöttek létre először az önkormányzatok – a közösség választott vezető testületei.

Állam fölötti politikai közösségek három nagy csoportját különböztetjük meg:

1. Konföderáció
2. Föderáció
3. Lehatárolt célú szövetség

Konföderáció a politikai közösségek közötti szövetség – melyben az egységek megőrzik szuverenitásukat. A sikeres konföderációk föderációkká válnak.

Föderáció: a föderálódó államok minden szuverenitásról lemondanak a centrum javára. Létrejöttük általában hódításhoz vagy egy személyhez kapcsolhatóak pl.: Szovjetunió, Jugoszlávia. E formában nem valósulhat meg az államok szuverenitása. Önkéntes föderációk olyan politikai közösségek között jönnek létre, melyek még nem voltak nemzetállamok.

Lehatárolt célú szövetségek: pl.: ENSZ, NATO, FAK. Meghatározott céllal jönnek létre: katonai, vám, technikai, sport, stb. Minden politikai közösségen, társadalmon belül a legfontosabb választóvonal az, amely a közösség tagjait elválasztja azoktól, akik nem tagok.²

Az OMM kialakulása

A reformkor békésen zajos átalakulásának az 1848–49-es szabadságharc vetett véget. A magyarok is fölláztak törvényes uralkodójukkal szemben, s bár nem taszították le a trónról – alkotmányt követeltek. Meg is kapták, de ezt Olmützben visszavonta az uralkodó, ugyanakkor 1849 április 14-én kimondatott a Habsburg-ház trónfosztása, ezzel végképp megromlott az uralkodó és a magyar politikai elit kapcsolata. Bécsben megerősödtek azok az irányzatok, amelyek Magyarország teljes beolvasztását, egy egységes, centralizált, német nyelvű birodalom létrehozását tűzték ki célul. Legjelesebb képviselője e gondolatnak Schwarzenberg miniszterelnök volt – de támogatta az anyacsászárnő és maga az uralkodó is. A szabadságharc katonai megtörése Ausztria és Magyarország számára is súlyos veszteséggel járt.

Ausztria nagyhatalmi helyzete megrendült: egyedül nem volt képes megbirkózni belső gondoljaival – orosz segítséget kellett hívni. 1849-ben kiszorult a nagy-német egység megteremtésére irányuló kísérletekből is.

Magyarországnak szembe kellett néznie azzal, hogy elveszett a forradalom és a szabadságharc minden eredménye, sőt maga az ország mint állam is megszűnt létezni. A történelmi Magyarországot 5 kerületre osztották – Erdélyt úgyszintén – és így tagozták be a birodalomba. 1849 augusztusa után Magyarország sokkal rosszabb helyzetbe került, mint 1848 előtt volt. Haynau rövid uralma idején a megtorlástól való félelemben megbénult az ország.

A hazai és a nemzetközi tiltakozás hatására felmentették Haynaut, de a rendszer lényege nem változott. A Bach-rendszerrel szemben, mely az ország teljes beolvasztását tűzte ki célul, a politikai elit a passzív rezisztenciát választotta. Deák vezetésével a nemesség visszahúzódott birtokaira, nem vállalt állást, nem vásárolt csak magyar terméket, a társaságban diszkreditálta azokat, akik hajlandók voltak együttműködni a rendszerrel.

Az ország félig-meddig továbbra is hadiállapotban élt. Bizonytalan volt a politikai helyzet – a tőke kivárt. A polgárság sem tudott megfelelő üzleti kapcsolatokat kiépíteni.

A Bach-rendszert bár senki sem szerette, sokan támogatták, így pl. a magas klézus, a katonaság, a hivatalnokréteg és a rendőrség. Támogatta bizonyos mértékig a polgárság és a parasztság is, mert munkaalkalmat teremtett, kiszámítható volt.

A nemesség passzív rezisztenciája 1860-ban az októberi diploma kibocsájtása és az országgyűlés összehívása következtében megtört.

Mi vitte rá az uralkodót a közeledésre? Az osztrák–piemonti–olasz–francia háborúban az 1859-ben Solferinónál elszenvedett vereség és a franciák politikája, mely azt sejtette, hogy Magyarországon komoly bázisa

van egy Habsburg-ellenes felkelésnek. Ferenc József engedményekkel akarta megosztani ezt a táborot és megszilárdítani birodalmi pozícióját.

A hagyományos módszerekkel összehívott országgyűlés azonban jóval többet akart, mint amennyit az uralkodó felajánlott. Ragaszkodtak az 1848-as alkotmányhoz, az önálló magyar kormányhoz, stb. Két pártra szakadt az országgyűlés, a Felirati és a Határozati Pártra: az alapvető különbség az volt, hogy az uralkodóval hogyan közöljék döntéseiket: a felirat esetén elfogadják Ferenc Józsefet uralkodónak, míg a határozat esetén nem. A vitában kevés szavazattal – a Határozati Párt vezetője Teleki László halála után – a Felirati Párt győzött. Nem jött létre megegyezés a nemesség és az uralkodó között.

1861–64-ig Schmerling provizóriumra idején azonban mindkét fél helyzete tovább romlott. Az arisztokrácia és a nemesség egyrésze kész volt a megegyezésre. Létérdeke volt, hogy részesüljön a hatalomból, hogy hivatalt vállalhasson. A magyar középnemesség anyagi tartalékai a '60-as évek első felére kimerültek. Így fogalmazza meg Deák az ismert Húsvéti cikkben 1865-ben a kiegyezés szándékát.

Ausztriának hiányzik a belső béke: Magyarország továbbra is komoly fegyveres erőt, bürokráciát kötött le. Ausztria magára maradt a német egységért folytatott hatalom, és 1866-ban Kőniggrätznél vereséget szenvedett ezáltal eldőlt, hogy az egység porosz vezetéssel fog megvalósulni. A császár, miután a magyarok szándékai és a szerződés pontjai nem változtak, szintén késznek mutatkozott a megegyezésre. Ahhoz, hogy a Habsburg-birodalom megőrizze nagyhatalmi pozícióját, szükség volt a belső békére.

A magyar politikai elit nagyobb része szükségszerűnek tartotta a kiegyezést, míg Kossuth és az ellenzék néhány tagja 1848 elárulásának és a nemzet kiárulásának tartotta. Az ellenzék Tisza Kálmán által vezetett csoportja szükségesnek ítélte a kiegyezést, de kevesli a kivívott jogokat – különösen 1866 után.

Azt tehát, hogy politikai közösség volt-e az 1867-ben létrejött OMM, egy pillanatig sem lehet kétségbe vonni. A polgárok a Monarchia polgárai, Ferenc József „alattvalói”. Az egykori Habsburg birodalom is képezett egyfajta közösséget, a dualizmus azonban sokkal több szállal kötötte össze a birodalom lakosait, területi, politikai közösségeit. Megteremtette a két „legerősebb” nemzet együttéléseinek, békéjének feltételeit, kompromisszumot kötött a hagyományos uralkodó elit az arisztokrácia, nemesség és az egyre nagyobb befolyással rendelkező polgárság között. Ezzel olyan belső béke jött létre, mely háttere, alapja lehetett a teljes polgári átalakulásnak és egy óriási gazdasági fejlődésnek.

Állam jellegű vagy állam fölötti politikai közösség volt-e az OMM? Az 1867. évi XII-es tc. a Kiegyezési törvény. Ennek értelmében két egyenrangú nemzet szövetsége eredményeként dualista rendszer jött létre, melyben az államokat az uralkodó személye, a közös ügyek (külügy, hadügy,

pénzügy) és az ezeket ellenőrző 60–60 fős parlamenti delegációk kötnek össze.

A politikai kiegyezést gazdasági követte. Egységessé vált a pénzrendszer, a vámrendszer, a közlekedési és postai szabályozás, a mértékrendszer. A belső határok átjárhatóak, az iparúzés a birodalom egész területén szabad volt.

A Monarchia, mint politikai közösség vizsgálatakor azt az egyszerűbb meghatározni, hogy mi nem lehetett. Evidens, hogy állam alatti képződménynek nem tekinthetjük.

Nem lehetett konföderáció sem, mert az egyes közösségek nem őrizhették meg teljes szuverenitásukat. Túl sok volt az összekötő kapocs, az azonos érdek a közösség tagjai között. Nem tűnt el a származás, az identitás, de a Monarchiával szemben másodlagossá vált. Fontosabb volt az a törésvonal, amely a Monarchia polgárai és a nem a Monarchia polgárai között húzódott, mint bármi más. Az OMM ugyanakkor „liberális” volt, mert nem iktatta ki a már meglévő közösségeket, azokat továbbra is összefogta.

Az igazi dilemma az, hogy az OMM állam volt vagy föderáció? Az állam mellett is komoly érvek szólnak.

1. A Monarchia területi, gazdasági egységet képezett. A gazdasági kiegyezés eltörölte a különböző tájegységek elszigeteltségét, megteremtette az átjárhatóságot, a közös érdekeket a beruházásokban, az infrastruktúra fejlesztésével pedig összekapcsolta a birodalom különböző pontjait.

2. Az uralkodónak voltak olyan jogai, melyek mindkét törvényhozással (osztrák, magyar) és kormánnyal szemben maximális mozgásteret biztosítottak számára. Pl.: külügy és hadügy terén, de nem volt névleges a funkciója a törvények szentesítése esetében sem. A törvények előszentesítési jogának megszerzése pedig sokkal több jogot tudott biztosítani számára, mint más alkotmányos monarchia uralkodójának. Ezzel tudta formálni a megszületendő törvényeket is – így a törvényhozás sok tekintetben egységesedett.

Az uralkodó szuverén volt. Korlátlanul döntött háború és béke kérdésében, övé volt a legfelsőbb bíraskodás, a kegyelmezés, a legfőbb tisztviselők kinevezésének joga. Rajta állt, hogy egy törvényjavaslatból valóban törvény lehet-e. Az alkotmányos szervek egyet nem értése esetén az uralkodó döntött. Ferenc József uralkodása és a kezében összpontosított hatalom mindenképpen legitim volt. Kettős legitimitáció támasztja alá: egyrészt a hagyományok, másrészt a hatalom racionális szabályozása – a kiegyezési törvény.

Ahhoz azonban, hogy államként funkcionáljon a Monarchia a törvényhozásoknak és törvényeinek teljesen azonosnak, a közösség minden tagjára ugyanúgy érvényesnek kell lennie. Egy kormány és egy igazgatszolgáltatási rend létezik.

Ez az a pont, ahol a Monarchiát inkább mint állam fölötti közösséget, mint föderációt tudom elfogadni.

A föderáció sem zárja ki a gazdasági egységet, sőt! a föderatív politikai közösségben is az egységes belső rend a meghatározó. Igaz, hogy a teljes szuverenitásról le kell mondani a centrum javára – s itt ez történt: a centrum meghatározóan az uralkodó és a közös minisztériumok voltak.

Az egyes tagországok: Ausztria és Magyarország nem hozhattak a Monarchia összerdekeivel ellentétes döntést, de volt önálló törvényhozásuk, kormányuk, bírósági és igazságszolgáltatási rendszerük. Azaz belső rendjükben a szerződő államok saját törvényeik alapján működtek. Úgy gondoljuk, hiányzik az állam jellegű közösségben az, hogy az adott határon belül mindenki ugyanolyan törvények szerint éljen – függetlenül származására, lakóhelyére.

Főszabályként azt mondtuk, hogy önkéntes föderációk nemzetállamok között nem jönnek létre, általában olyan politikai közösségek szövetkeznek, melyek még nem voltak nemzetállamok.

Az Osztrák–Magyar Monarchiára vonatkoztatva ez csak megszorításokkal igaz. Az 1848-as forradalmak eredményeként ha rövid időre is, de a történelmi Magyarországon létrejött a nemzetállam. Igaz, a magyarokon kívül a többi nemzetiség csak a nemzeti-önrendelkezési jogok követeléséig jutott el – nem tovább. Mindenképpen igaz az, hogy az igény a nemzetállamra, a nemzeti önrendelkezési jogokra, a nemzetek politikai egyenlőségére megjelent – s ez a Monarchián belül egy állandó konfliktus-forrás lett.

A kiegyezés megkötésével Magyarországnak le kellett mondania az önálló nemzetállam megteremtéséről, a teljes szuverenitásról (melynek persze egyébként sem volt birtokában – lásd az 1849 utáni eseményeket!). De-ákék érvelése eszerint csak ez a kompromisszumos kiegyezés óvhatja meg Magyarországot a lesüllyedéstől, ez adhatja vissza politikai vezető szerepét. A magyar nemzetnek szüksége volt az udvar támogatására Oroszországgal és a nemeziséggel szemben.

Ez a kompromisszum megteremtette a dualizmus időszakán áthúzódó örök ellentétet a magyar politikai eliten belül: a kiegyezési rendszer elfogadása vagy elutasítása volt a tét. Ellentétes politikai folyamatok indultak el új politikai közösségeket hozva létre: megkezdődött a harc a dualizmus védelméért és folytatódott a küzdelem a nemzeti önrendelkezés kereteinek tágításáért és kiteljesítéséért.³

Egy politikai közösség attól az, hogy kezelni tudja a konfliktusokat. Alkalmas volt-e erre az OMM? Elméletben igen.

A nemzetiségi kérdés rendezésére 1868-ban meghozták a nemzetiségi törvényt, mely Európa máig is egyik leghaladóbb szellemiségű törvénye. Ez maximális kulturális lehetőségeket biztosított volna a nemzetiségeknek – elismerte jogaikat, az oktatás, a közigazgatás és a politikai élet területén is. Egy dolgot nem adott, politikai autonómiát.

Osztrákok és magyarok – de különösen az utóbbiak a Monarchia fennállása idején maximálisan ragaszkodtak politikai előjogaikhoz – a két nemzet vezetéséhez, a dualizmushoz. Minden trialista vagy konföderációs kísérletet megtorpedóztak. A Jászi-féle konföderációs megoldás elodázhatta, de nem oldhatta meg a nemzeti kérdést.⁴

A Monarchia megszűnésével leginkább Fejtő Ferenc⁵ véleményét tartjuk elfogadhatónak, miszerint az OMM nem széttöbbsant, hanem szétdarabolták, felosztották. A belső feszítőerőknél sokkal nagyobb volt az összetartás ereje, de ez sem volt elég a nagyhatalmakkal és az agresszív nemzetállamokkal szemben.

A magyar nemzet, mint politikai közösség az OMM-án belül.

1867-ben a magyar nemzet szinte mindazon politikai jogokat visszakapta, melyeket 1848-ban már birtokolt. A magyarok államalkotó nemzet lettek az osztrák–németekkel együtt. A Kárpát-medencében szinte kizárólagos hatalomra tettek szert – ami a belpolitikát illeti.

Magyarországnak volt országgyűlése, kormánya, igazságszolgáltatása. Kik tartoztak ehhez a nemzethez?

„Régebben, a rendi korszakban a nemesség magasabb rétegei, a táblabírák osztálya, joggal volt politikai nemzetnek nevezhető, mert annak tagjai a vármegyei élet, adminisztráció és igazságszolgáltatás körében nagy tapasztalatra, pozitív ismeretekre és valódi politikai belátásra tettek szert, mit aztán adott esetben az ország kormányzásában, központi hivatalokban és az országgyűlésen érvényesítettek.”⁶

De a XIX. században Magyarország már már politizáló nemzet – ekkor még nem mint kultúrnemzet, hanem mint államnemzet jelent meg. A „nagy magyar” fogalom értelmében mindenki a magyar politikai nemzethez tartozott, aki magyar felségterületen élt.

Mint látjuk sokat változott a „nemzet” a „nép” tartalma, hiszen a középkorban a nemzetet kizárólag a kiváltságos réteg, a nemesség alkotta. 1848-ban az áprilisi törvények egy politikai nemzetet ismertek el, a magyart. Ezzel a többi nemzetiséget megfosztotta politikai jogaitól.

A magyar nemzetet legitimálja, összetartja a történelmi tradíció, a racionális megegyezés a kultúra és az alapvetően közös politikai érdek. A magyar nemzet mint politikai közösség a dualizmusban mint állam alatti formáció jelenik meg – elsősorban azért, mert szuverenitása korlátozott. A politikai közösségek hierarchiájában kétségkívül második meghatározó volt az, hogy valaki Ausztriához vagy Magyarországhoz tartozott-e.

Az állam alatti politikai közösségek további rangsorolása helyett inkább csak a felsorolásra és rövid bemutatásra szorítkozunk. Elsősorban azért, mert nehéz közöttük erő-sorrendet megállapítani, másodsorban mert ez esetben érdekesebb e közösségek összetartó erejének, hatalmuk legitimációs forrásának feltárása.

A városok mint politikai közösségek

A Monarchia nagyobb városainak története kevés kivétellel a középkorig nyúlik vissza. Különösen erősek a volt szabad királyi városok összetartó kötelékei. A középkorban megszerzett politikai jogok, a társadalmi hierarchiában előkelő helyet biztosítottak a város polgárai számára. Így aztán erősebb lett a városhoz való tartozás, mint az, hogy ki milyen vallású, nemzetiségű, később a XIX. században, hogy milyen politikai alapállású. Ezek a szempontok általában krízis helyzetben váltak csak elsődlegessékké – egyébként a liberalizmus szellemének megfelelően a magánszférába tartoztak. A városoknak, mint politikai közösségeknek nagy szerepük volt a feudális jogrend tágításában: a szabadságjogok megszerzésében példamutatóak voltak. A nagy városok jelentős önállósággal rendelkeztek: önmaguk irányították a települést választott testületen keresztül, megválaszthatták vallásukat, önálló bíróságuk volt. Így a város önálló politikai közösségként funkcionált, mely képes volt arra, hogy tagjainak együttélését szabályozza, a konfliktusokat megoldja.

A nemesi vármegye, mint politikai közösség

Ez az őskövület 1232-ig nyúlik vissza a magyar történelemben. Eredetileg a középnemesség szervezeteként jött létre, hogy érdekeiket egyeztetve eredményesen tudjanak fellépni a nagybirtokosokkal szemben. A történelem során gyakran volt a magyar államiság menedéke akár a hódoltság, akár a Habsburg-abszolutizmus bizonyos időszakában.

A XIX. században a reformkorban már komoly vita bontakozik ki a reformtáboron belül is a nemesi vármegye megítélésében: a centralisták a feudalizmus védbástyáját látták benne és fel akarták számolni – míg Kosuth felismerte a nemesi vármegye még mindig meghatározó erejét, a megnyerésére törekedett. A nemesi vármegye a '48-as forradalom és szabadságharc idején is meglehetősen ellentmondásos szerepet játszott: igenelte a változást, de nem hajtotta végre a kormány utasításait, pl. az örökvltságra vonatkozóan.

A szabadságharc leverése után a vármegye ismét a nemzeti ellenállás központja lett az udvarral szemben. Sikertelen volt Bécs azon törekvése, hogy megtöri a vármegyék hatalmát. A vármegye a dualizmus időszakában is nagyon erős volt. 1905-ben pl. a darabont kormány a nemesi vármegye ellenállásán bukott meg. Választások esetében is meghatározó a vármegye szerepe: kit hogyan támogat, kit nem.

A nemesi vármegyét a történelmi szükségszerűség hívta életre alapvetően két funkcióval:

a) védelem a nagybirtokosokkal vagy bármilyen centralizáló politikával szemben,

b) a vármegye életének megszervezése: politikai irányítás, igazgatószolgálat.

Bár a vármegyék jogkörét alaposan megnyirbálták, nem tudták megtörni és felszámolni, mint politikai közösséget. A vármegye a dualizmusban, a politizáló nemesség fóruma, melynek nagy befolyása van az országos politikára is.

Nemzetiségi csoportok

A Kárpát-medence soknemzetiségű terület. 1000 év alatt annyi nép megfordult ezen a vidéken, hogy igazán nehéz lenne számbavenni őket. Krisztus után 1000-ben a magyaroknak sikerül itt államot alapítani, s ez az állam kisebb-nagyobb törésekkel mai napig áll. A XIX. századig abszolút semmi jelentősége nem volt annak, hogy valaki milyen népcsoportból származott. A törésvonal ott jelentkezett, hogy milyen családtól származik az illető, melyik réteghez tartozik a tulajdonos és politikai kiváltságokkal rendelkező vagy az ezek hiányában lévő réteghez. A határvonal a nemes és a jobbágy között húzódott.

A XIX. század első felében a magyar nemzeti mozgalom volt a legerősebb, mely a nemzeti kultúrához való jogokat, az ország történelmi hagyományainak tiszteletben tartását és politikai jogokat, alkotmányt követelt. Mindaddig nem voltak nemzetiségi jellegű konfliktusok. Az 1848-as áprilisi törvények, amelyek a nemzetiségeknek semmilyen jogot nem biztosítottak – így természetesen sértették érdekeiket – a polgári fejlődésben bizonyos hátránnyal induló nemzetiségek emiatt szembefordultak a magyarokkal, mert jogaikat csak velük szemben lehetett érvényesíteni.

Az 1868-as nemzetiségi törvény pozitív változásokat hozott a nemzetiségekhez való viszonyban. Az 1880-as évekre viszont előtérbe került az erőszakos asszimiláció, a magyar szupremácia hangoztatása, ami szinte szükségszerűvé tette a nemzetiségek összefogását.

A polgári fejlődés az általános műveltség szintjének emelésével, a polgári-értelmiségi réteg kialakulásával járt együtt a nemzetiségek körében is. Nem elhanyagolható, ellenkezőleg meghatározó jelentőségű a fiatal nemzetállamok (Románia, Szerbia) politikája. Propagandával, anyagi eszközökkel, kiképzéssel segítik a nemzetiségi mozgalmakat – szítják az elégedetlenséget és elszakadásra ösztönöznek.

A XIX. század utolsó harmadában megjelentek tehát a nemzetiségi politikai közösségek, melyek összetartó ereje a politikai jogokért, később az elszakadásért való küzdelem.

Ennek az időszaknak a termékei a különböző politikai és civil szervezetek, egyesületek. Tekinthető-e a pártok önálló politikai közösségnek? Igen, hiszen meghatározott érdekközösségek mentén fogják össze az embereket. Ezekben a közösségekben nagyon erős az összetartozás, a hivatástudat. A politikai szervezetek programjukkal, szervezeti keretükkel különülnek el a társadalom többi rétegétől: a választóvonal a program, a „kit” elfogadása. A pártosodás a század elejére komoly méreteket ölt: a munkásmozgalom és az agrárszocialista mozgalom nagyon sok taggal rendelkezik, akiknek politikai cselekvését koordinálni, befolyásolni tudja.

A dualizmus időszakában jelen vannak a vallásos politikai közösségek is. A vallásos összetartozás intenzitása kétségkívül kisebb, mint amikor a törökkel szemben kereszténynek kellett lenni, de ebben az időszakban sem elhanyagolható. Jelentős változás a múlthoz képest, hogy a vallás egyre inkább visszaszorult a közéletből a magánszférába. Addig amíg a középkorban az egyház és az állam teljesen összefonódott, a polgári állam visszaszorítja az egyház (különösen a katolikus egyház) hatalmát – l. 1895-ös törvények!

A vallási alapon működő politikai közösségeknek két típusát lehet megkülönböztetni:

- a) bevett egyházak
- b) szekták

A dualizmus időszakában a bevett egyházak mint politikai közösségek egyre inkább háttérbe szorultak, de léteztek.

A szekták, mint új vallásos közösségek nagyon erős közösségekként, alkalmanként politikai közösségekként jelentek meg.

Ezeket a közösségeket a hit és a hit által megvalósíthatónak vélt érdekek közössége tartotta össze. Jelentős szerepe volt létükben a tradíciónak, de annak is, hogy a társadalom egy része (szegény parasztság, falusi munkanélküliek) számára nincs sok alternatíva a közösséghez tartozásra. Vagy a különböző „szocialista” mozgalmak – melyek sokszor érthetetlenek és elérhetetlenek voltak, vagy a vallás, ami mindig megtalálható volt.

A hadsereg a Monarchiában a birodalmi egység szimbóluma volt. A hadsereg külön világ volt a Monarchián belül, önálló politikai közösség. A katonákat a császár iránti odaadásra nevelték. Erősítették bennük a kiválasztottsági tudatot, amiért a császárt szolgálhatják.

A katonák nem rendelkeztek választójoggal, nem politizálhattak, egymás között a német nyelvet kellett használniuk, a császár személyes fennhatósága alatt álltak. A hadsereg vezérlete, vezénylete és belsőszervezetének kialakítására az 1867-es törvények szerint öfelsége „alkotmányos joga” volt. A császár joga maradt a hadüzenet, a tisztek kinevezése, a hadsereg irányítása. Ferencz József a legfőbb hadúr. A katonai hierarchia mindenkinél pontos, áthághatatlan helyet szab, a személyiséget teljesen kiiktatja. Nemcsak a személyiséget, de minden más kötődést teljesen háttérbe

szorított, különösen a nemzetiségi hovatartozást. Minél inkább ingadozik az összmonarchia állam eszméje, annál nagyobb ideológiai funkciója volt a hadseregnek, mint az osztrák ill. császárhú patriotizmus iskolájának.⁷

Összegzés

Képezett-e „politikai közösséget” az Osztrák–Magyar Monarchia 1867 és 1918 között? Ha igen hányat? Milyen szinteken szerveződő közösségek voliak jelen a Monarchiában? Ezekre a kérdésekre kereste a választ a dolgozat írója.

Az 1867-ben két politikai nemzet megegyezéséből született Monarchia többszintű politikai közösséget alkotott. Első szint a Monarchia. Maga a dualizmus a földeráció egyik formájaként értelmezhető, melyben két egyenrangú állam köt szövetséget, kapcsolódik össze az uralkodó személye, a közös ügyek és a parlamenti delegációk révén. Ezt a politikai összekapcsolódást támogatta meg a gazdasági kiegyezés, mely az egységesítés irányába nagy erővel hatott. Az OMM szuverén hatalom volt. De belső felépítésében inkább volt föderáció, mint egységes állam. A szerződő felek ugyanis továbbra is őrzik történelmi elkülönültségüket, nagyrészt önálló törvényhozásuk, kormányuk, igazságszolgáltatásuk van. Ez a második szintje a politikai közösségnek – amely leginkább az állam jellegű közösségekhez hasonlít – de! itt már a szuverenitás sem Ausztria sem Magyarország részéről nem volt teljes.

A politikai közösségek három szintje az állam alatti politikai közösségek – melyek a Monarchiában kiemelkedően nagy szerephez jutottak. Az OMM fennállásának csaknem fél évszázada alatt ezen közösségek némelyike meghatározóbb volt a polgárok számára, mint a „nemzethez” tartozás. Annak vizsgálata, hogy ezek a közösségek milyen hierarchiát alkothatnak, e dolgozat keretei között nem megvalósítható.

Záró összegzésként kiemelkedőnek tartjuk, hogy a Monarchia polgárai rendkívül erős kötődéssel rendelkeztek maga a Monarchia és a helyi politikai közösségek iránt. E kétirányú kötődés a dualizmusban nem gyengítette, hanem erősítette egymást. Az akut problémává való nemzetiségi kérdés nem csupán a Monarchia problémája volt, hanem a XIX. század közepén megjelenő és napjainkig is szinte megoldhatatlan feszültség forrása.

JEGYZETEK

1. Kende Péter: Politikai kultúra, civil társadalom, elit. In: Mi a politika? Bp., Századvég, 1994. 235. p.
2. Kende Péter: Politika-elméleti előadásai alapján. Bp., Századvég Politikai Iskola, 1994.
3. Gergely András–Szász Zoltán: Kiegyezés után. Bp., Gondolat, 1978. 39. p.
4. Jászi Oszkár: Magyar kálvária-magyar föltámadás. Bp., 1989. 17–33. p.
5. Fejtő Ferenc: Rekviem egy hajdanvolt birodalomért. Bp., Minerva, 1990. 351–364. p.
6. Szekfű Gyula: Három nemzedék és ami utána következik. Bp., 1989-es kiadás 292. p.
7. Somogyi Éva: Ferenc József. Bp., Gondolat, 1989. 260–269. p.

TOVÁBBI IRODALOM

- Jászi Oszkár: A nemzetállamok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. Bp., Gondolat, 1986.
- Pölöskei Ferenc: Tisza István. Bp., Gondolat, 1985.
- Schlett István: Eötvös József. Bp., Gondolat, 1987.

NAGY JÓZSEF

ADALÉKOK A PARASZTSÁG TÁRSADALMI ÁTRÉTEGZŐDÉSÉHEZ AZ 1950-ES ÉVEKBEN

ABSTRACT: (*Beiträge zur gesellschaftlichen Umschichtung des Bauerntums in den 1950-er Jahren*) Nach der radikalen Aufhebung des Großbesitzums, der Bodenreform von 1945, gab es eine reale Möglichkeit für den Anlauf der bürgerlichen Entwicklung der Bauern. Dieser Prozeß war aber nach 1948 infolge der bauernfeindlichen Politik der Kommunistischen Partei und der damaligen Staatslenkung stecken geblieben. Man suchte die Lasten der sozialistischen Industrialisierung durch das Bauerntum bezahlen zu lassen; seine Steuersätze, die verbindlichen Produktablieferungen wurden erhöht, den Bauern drängte man die landwirtschaftlichen Produktionsgenossenschaften sowjetischen Typs auf. unerfüllbare Steuerlasten waren den reichen Bauern auferlegt worden. nach diesen Optionen nahm die Abwanderung des Bauerntums Massenausmaße an, die Massenflucht richtete sich in die Industriereviere. 1949 arbeiteten 2,1 Millionen Menschen in der landwirtschaftlichen Sphäre, und anschließend verringerte sich ihre Zahl auf 1,4 Millionen. Den geschwierigen Verpflegungssorgen zum Trotz blieb in Frühling 1953 gleichsam 400.000 Hektar Land un bebaut.

A magyar parasztság 1945 utáni életének, történetének vizsgálata hálászthatatlanul fontos feladata történetírásunknak. Az 1945-ös földreform elemzése és monografikus feldolgozása ugyan megtörtént (Donáth Ferenc: Demokratikus földreform Magyarországon), de a parasztság 1947 utáni életének bemutatása még várat magára, annak ellenére, hogy részterületekről, pl. a beszolgáltatásról igen színvonalas munkák jelentek meg (Erdmann Gyula: Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon 1945–1956; vagy Závada Pál: Kulákprés). 1945 után megnyílt a lehetősége a demokratikus agrárátalakulásnak, egy gazdasági és politikai szempontból egyaránt

erőteljes parasztpolgári réteg kialakulásának. Természetes volt, hogy a földosztást követő években végbemegy egy polarizálódás, a felszereléssel és termelési tapasztalatokkal nem rendelkező egyének kezéből kicsúszik a föld és a gazdasági felszereléssel, tőkeerővel rendelkező parasztek kezén koncentrálódik. Mivel az 1945-ös földreformtörvény 200 kat. holdban maximálta a paraszti birtok felső határát nem kellett tartani egy új földbirtokos osztály kialakulásától, de elképzelhető volt egy viszonylag széles, 50–200 holdig terjedő földtulajdonnal rendelkező módos paraszti réteg kialakulása, amely anyagi erejénél és öntudatánál fogva erőteljesen beleszóllhatott volna az országos politikába is. Ennek a törekvésnek a politikai megfogalmazója és képviselője volt a Független Kisgazdapárt.

A Magyar Kommunista Párt kezdettől nem nézte jószemmel a paraszti magángazdaság törekvéseit, hiszen az szemben állt mind a kollektívizmus elméletével, mind a szovjetunióbeli gyakorlattal, amely minden kommunista párt számára példaértékű volt. Mégis, 1945 tavaszán mind politikai, mind gazdasági szempontból kénytelenek voltak egyetérteni a radikális földreformmal. Az 1930-as évek közepétől a földreform végrehajtása nem csupán társadalmi követelés volt, hanem kormányprogrammá is vált. Gömbös szerencsétlen telepítési törvénye után Imrédy kishaszonbérleti törvénye már évente 100.000 kat. hold parcellázását tűzte ki célul, s az elkobzott zsidó birtokok ugyancsak parcellázásra vártak. A háború időszakában, a gazdasági, termelési érdekek primátusa mellett ezekből az elképzelésekből nem sok valósult meg, a parasztság föld utáni vágya azonban még erőteljesebbé vált. Amikor a harcok következtében a régi államgépezet felmorzsolódott, megteremtődtek a feltételei a radikális földreformnak. Ezt a folyamatot a kommunista párt politikailag támogatta, hiszen a régi rendszer legkonzervatívabb elemeinek a lába alól húzta ki a gazdasági alapot, ugyanakkor remélhette, hogy az újonnan földhözjuttatottakat megnyeri szövetségeseinek. A gazdasági szempontok is a földosztás mellett szóltak. A gazdaságilag tönkretett, eszközeitől megfosztott magánbirtok szocializálása hátráltatta volna a gazdasági élet helyreállítását. Helyesebbnek látszott tehát, ha a paraszti termelőerőket érdekeltté tették a mezőgazdasági termelés mielőbbi helyreállításában, szervezeti kérdésekről pedig később döntöttek.

A helyreállítás időszakában nem is volt jelentősebb zaklatásnak kitéve a parasztság. A kötelező terménybeszolgáltatás, vagy az adó természetben való megfizetése már a háború idején bevezetésre került, és súlyosabb terhet 1945–48 között sem jelentett. A parasztság igyekezett igen gyorsan pótolni a háborús károkat. Annak ellenére, hogy 1946-ban és 1947-ben aszályos évek voltak, a szemtermelés 1948-ra mind mennyiségében, mind termésátlagában megközelítette az 1938-as szintet, a számosállat állomány pedig a háború előtti 75–80 %-át. A földreform után a nagybirtok megszűnt és jelentős szerkezeti változás következett be a parasztságon belül. Az 1935. évi mezőgazdasági összeírás és az 1949. évi népszámlálás adatait

összehasonlítva azt látjuk, hogy 19.8 %-ról 9.0 %-ra csökkent az 1 kh. alatti birtokosok aránya, 8.7 %-ról 4.8 %-ra a 20-100 kh. közötti birtokosok százaléka. A törpebirtokosok számának a csökkenése egyértelműen a földreform következménye, a 20 holdon felüli birtokosoknál pedig a birtokosztódás játszhatta a döntő szerepet, valamint az, hogy 1945 után a nagyobb birtokkal rendelkező parasztok nehezebben tudták pótolni gazdasági felszerelésüket, a birtokvásárlásnál pedig eleve óvatosak voltak. Az 5–20 hold közötti parasztság azonban mind számában, mind gazdasági helyzetében megerősödött. Az 5–10 holdig terjedő nagyságcsoportba tartozó gazdaságok száma 180.000-rel (93 %), területe 1,445.000 holddal (126.8 %) emelkedett. A 10–20 hold közötti gazdaságok száma több mint 40.000-rel (26 %), szántóterületük pedig kereken 460.000 holddal (25.3 %) növekedett.¹ Látható, hogy ezeknél a birtokkategóriáknál egy erőteljes középparaszti fejlődés következett be. A már korábban pár holddal, ígás állattal, gazdasági felszereléssel rendelkező törpe- vagy kisbirtokos, ha 1945-ben még kapott 4–5 hold földet, az aszályos évek ellenére megindulhatott a felemelkedés útján. Ez az 5–20 holdas réteg lehetett volna falvakon a paraszti demokratizmus letéteményese.

1948-ban azonban alapvető változások következtek be Magyarországon. Márciusban a száz munkásnál többet foglalkoztató üzemek államosítása, júniusban a két munkáspárt egyesítése a proletárdiktatúra égisze alatt, mind a gazdasági, mind a politikai feltételeit megteremtették a kommuniszták hegemoniájának. A mezőgazdaság további sorsáról azonban még ekkor sem döntöttek. A szövetkezeti eszme 1945-től benne volt a magyar köztudatban, ezek azonban felvásárló és értékesítő szövetkezetek voltak, néhány termelőszövetkezet ezek keretében működött. Az MKP 1947 nyarán megrendezett első szövetkezeti konferenciája után azt a következtetést tudták levonni, hogy "szövetkezeti politikánk fő jellemvonása, hogy nincs irányítás".² A párt Központi Vezetősége ezek után utasította az Agrárpolitikai Osztályt, melynek Nagy Imre állt az élén, hogy dolgozza ki a párt mezőgazdasági koncepcióját. Nagy Imre azonban 1947 végén, a párt gazdaságpolitikai elveinek kidolgozása során, tagadta a politikai hatalom jellegében folyamatban lévő fordulatot. A népi demokrácia nemzetgazdaságát állampolitikai szempontból minősítette, s nem tartotta időszerűnek a mezőgazdaság szocialista átszervezésének napirendre tűzését, mert szerinte nemcsak a szövetkezeti szektor, hanem a gazdagparaszti gazdaságok kivételével a nem szövetkezeti szektor is demokratikus úton fejlődik a szocializmus felé.³ Nagy Imre azt hangoztatta, hogy a "földművelés központi tényezője a középparaszt", aki "központi figura falun", s a középparasztsággal való meggyezést sürgette. Nagy Imre ezt a véleményét fenntartotta 1948 tavaszán a Politikai Bizottság elé terjesztett szövetkezetpolitikai irányelvekben is, majd szinte már teljesen reménytelenül a Központi Vezetőség 1949. szeptember 3-i ülésén megvitattott beadványában.⁴

Az MKP 1948. április 22-én elfogadott szövetkezeti irányelvei még mindig nagyon óvatosan fogalmazzák meg a változást, kimondva, hogy az "egyszerű szövetkezetekre támaszkodva" az egyéni gazdálkodás is "előmozdíthatja" a szocialista fejlődést," s termelőszövetkezetek létesítéséhez vezethet".⁵ Közben azonban megtörtént a politikai hatalom megragadása, a Tájékoztató Iroda 1948 júniusi határozata pedig kitagadta Jugoszláviát a szocialista táborból és még egyértelműbben elkötelezte magát a szovjet példa követésére. A jugoszlávok elleni egyik vádpont éppen az volt, hogy hanyagolják a szövetkezeti szervezést és a kisparaszti gazdaságokat támogatják. Rákosi a jugoszláv tapasztalatokon okulva már június 30-án levonta azt a következtetést, hogy "nem elég a szocializmust a városban építeni, és nem is lehet a szocializmust megvalósítani, ha a faluban nem építjük". A faluban pedig "nem lehet a szocializmust addig építeni, míg ott szabadon nőnek a kizsákmányoló elemek".⁶

Az MDP Politikai Bizottságának 1948. július 13-i ülésén már határozatban rögzítik, hogy "döntő szempont a kulákság elszigetelésének, gazdasági és politikai befolyása szűkítésének előmozdítása. Minden egyéb szempontot, így a termelés megszervezésének szempontját is alá kell rendelni ennek a célnak". Rákosi Mátyás 1948. augusztus 20-án, Kecskeméten mondott beszédében már nyíltan meghirdette a kulákság elleni harcot, s a gazdagparasztokat korlátozó intézkedések egész sorát jelentette be.⁷ Ekkor már a hatalom egyedüli birtokosaként félre teheték a korábbi óvatoskodást a szövetkezeti kérdésben. Az MDP 1948. november 27-i Központi Vezetőségi ülésén Rákosi a szövetkezeti átszervezéssel kapcsolatban kijelentette: "Nekünk ezt a kérdést 3–4 éven belül oda kell vinni, hogy a magyar parasztság 90 %-a rendes szocialista közös társasművelésben művelje földjét".⁸ Ez a döntés véget vetett a demokratikus parasztpolgári fejlődés lehetőségének, s olyan kényszerpályára vitte a magyar mezőgazdaságot, amely hosszú évekre negatívan határozta meg a parasztság életét.

Ez volt történelmi és politikai előzménye annak az ortodox kommunista agrárpolitikának, amely kimondottan a szovjet példát követve, a magyar mezőgazdaság fejlettségét, adottságait, a magyar parasztság mentalitását figyelmen kívül hagyva, voluntarista módon megkísérelte erőszakkal is a maga akaratát keresztül vinni. Bár ez a törekvés szükségszerűen megbukott, törvénytelen ségek, igazságtalanságok és emberi megaláztatások sorozatát hozta magával.

Az 1949. január 1-én megtartott népszámlálás szerint Magyarországon a mezőgazdasági népesség aránya 49.1 % volt. Az 1960-as népszámlálás szerint pedig 35.5 %.⁹ Bő 10 év alatt tehát 15 %-kal csökkent a mezőgazdasági népesség száma. A parasztságnak ez a nagyarányú csökkenése nem spontán módon történt meg, hanem részben gazdasági, részben közigazgatási tényezőkkel az államhatalom tevékenyen hozzájárult. Az osztályharcos szellemben elkészített 1949-es népszámlálás mezőgazdasági kötetének ösz-

szefoglalója szinte előrevetíti a parasztság várható sorsát: "a földreform a parasztság tömegeinek helyzetében alapvető javulást hozott, de a parasztság helyzetét magában végérvényesen nem oldotta meg: a földhöz juttatott őstermelők gazdaságának területe országos átlagban 6.7 hold. Erre a területre átlagosan négy fő jut, egy személyre tehát kb. 1.7 hold terület esik. Ez a terület egyrészt – a kisüzemi termelés mellett – nem biztosítja a parasztság felemelkedését, másrészt túl sok, a szocialista építés más területén jobban foglalkoztatható munkaerőt köt le".¹⁰ Ez a statisztikai elemzéseknél szokatlan pártos előrejelzés, tehát már 1949 tavaszán megállapítja, hogy a mezőgazdaság túlságosan sok olyan munkaerőt alkalmaz, amit a gazdaság más területein is lehetne hasznosítani.

1950. január 1-én kezdetét vette az első ötéves terv, amely hangzatosan a szocializmus alapjainak lerakását tűzte ki célul. Az eredetileg 51 milliárd forintos beruházási programot 1951 februárjában 85 milliárdra emelték, ami éves szinten a nemzeti jövedelem 35 %-os beruházását jelentette. Rákosiék szerint Magyarországnak – a hidegháborús légkört is figyelembe véve – a vas és acél országává kellett válni, bár ehhez a feltételek egyáltalán nem voltak biztosítottak. A következő adatsor jól mutatja az 1950–54 közötti beruházások torzulását:¹¹

Nehézipar:	27,452.5 millió forint
Könnyűipar:	1,212.9 millió forint
Élelmiszeripar:	1,090.4 millió forint
Ipari beruházás össz.:	29,755.8 millió forint
Mezőgazdaság:	9,262.6 millió forint
Közlekedés:	8,583.2 millió forint
Kommunális:	9,879.4 millió forint

Az ipari beruházásokon belül tehát a könnyűipari és élelmiszeripari ráfordítás a 10 %-át sem érte el a nehézipari beruházásnak. A mezőgazdasági, közlekedési és kommunális beruházás összességében alig haladta meg a nehézipari beruházást. A felemelt ötéves terv beruházási előirányzatában a mezőgazdaság 11 milliárddal szerepelt, de a megvalósult beruházások zömét is, közel négy milliárd forintot az állami gazdaságok kapták, a számban és területben egyre gyarapodó termelőszövetkezetek összesen 1 milliárd 400 milliós támogatásban részesültek.

A nagyarányú ipari beruházások következtében az állami szektorban foglalkoztatott munkások és alkalmazottak száma rohamosan nőtt. Az alábbi táblázatból kitűnik, hogy 1949–1954 között 1,385.9 főről, 2,416.3 főre, tehát több mint egymillió munkavállalóval emelkedett a valamilyen formában állami alkalmazásban állók száma.

Munkások és alkalmazottak létszáma az egyes népgazdasági ágakban.¹²

1000 fő

Ágazat	1949	1950	1951	1952	1953	1954
Munkások és alkalm. összesen	1,385.0	1,666.2	1,904.2	2,157.2	2,360.4	2,416.3
Ebből:						
Iparban	574.4	642.5	719.9	805.2	883.0	920.0
Építőipar	79.7	178.1	221.9	259.6	264.7	205.0
Mezőgazd.	79.5	160.2	212.6	259.9	315.7	325.0
Közlekedés	177.0	167.1	186.3	207.7	224.6	230.0
Kereskedelemben	113.9	143.6	174.5	206.8	241.1	261.0
Államigazgatásban	190.7	206.0	224.4	249.6	261.7	277.0

Abszolút értelemben az iparban volt legnagyobb a létszámnövekedés, ahol öt év alatt 574.000-ról 920.000-re növekedett a munkavállalók száma, de százalékosan az építőiparban és az állami mezőgazdasági üzemekben.

Az ipari beruházások különösen az első években nagyarányú építkezésekkel indultak. A dunapentelei vasmű és városépítés, a komlói és várpalotai bányafejlesztés és városépítés, az almásfüzitői timföldgyár, a borsodi iparvidék kiépítése, 1953-ig a budapesti földalatti építése tízezerrel vonzotta a szakképzetlen munkaerőt.¹³ A statisztikai adatok hallgatnak a honvédségi építkezésekről, pedig 1949 és 1954 között épült ki két lépcsőben a déli határ mentén a laktanyahálózat, melynek építése ugyancsak tízezrek munkáját követelte meg. Egyes városok, vagy kisebb települések lélekszáma ugrásszerűen megnövekedett. Budapest lakossága 200.000 fővel nőtt négy év alatt. Miskolc 26.000-rel, Győr, Székesfehérvár 8000-rel, Tatabánya 6000-rel, Ózd 4000 fővel gyarapodott. Még látványosabb volt a frissen iparosodott "szocialista városok" növekedése. Kazincbarcika lakossága öt év alatt 5059-ről 12.026-ra, Komló 4605-ről 17.548-ra, Dunapentele 3949-ről 27.507-re növekedett.¹⁴

Ezeknek a településeknek a nagyarányú lakosságnövekedése nyilvánvalóan nem a természetes szaporodás, hanem a belső vándormozgalom következménye volt. Ez a migráció, mely tömegeiben a parasztságot érintette a mezőgazdaságból az ipar felé, a falvakból a városok felé irányult. Azt is megfogalmazhatnánk, hogy az Alföldről a peremvidékek felé mozgott. 1949 és 1960 között alig volt olyan község amelynek ne lett volna vándorlási vesztesége, de az alföldi városok közül Makó, Orosháza, Kiskunfélegyháza, Nagykőrös, Kiskunhalas, Csongrád, Gyula, Hajdúszoboszló népessége csökkent, vagy stagnált.

1949 és 1955 között 692.000 fővel csökkent a mezőgazdaságban a magántermelők száma, 230.000 fővel nőtt az állami gazdaságokban dolgozóké és 220.000-rel a termelőszövetkezeti tagoké. Az alábbi táblázatból tehát azt láthatjuk, hogy az egyéni gazdálkodást feladó parasztnak mintegy egyharmada belépett a szövetkezetekbe, egyharmada a rohamosan fej-

lődő állami gazdaságokban helyezkedett el és mintegy 240.000 ember ment az iparba dolgozni.¹⁵

Mezőgazdasági aktív keresők számának alakulása társadalmi szektorok szerint (1000 fő)

Év	Keresők száma összesen	Gazdaság jellege		
		állami	szövetkezeti	magán
1949	2.190.9	73.6	10.0	2.107.3
1950	2.134.7	95.2	34.5	2.005.0
1951	2.111.6	118.9	119.7	1.873.0
1952	2.053.4	208.7	311.3	1.533.4
1953	1.934.0	256.9	370.2	1.306.9
1954	1.910.0	287.4	250.4	1.372.2
1955	1.952.4	307.1	230.3	1.415.0

Még szemléletesebb a kép, ha az egyéni gazdaságok számának és területének alakulását vesszük vizsgálat alá.¹⁶

(gazdaságok száma 1000-ben)

Gazdaság nagysága	1949	1950	1951	1952	1953	1954	1955
1 kh. alatt	219.2	211.6	207.0	193.9	230.6	234.6	247.6
1–3 kh.	361.5	352.5	333.9	306.9	324.8	391.6	421.2
3–5 kh.	303.2	286.3	267.2	260.5	228.7	271.9	280.8
5–8 kh.	333.4	319.4	297.7	281.8	229.5	265.7	273.0
8–10 kh.	124.6	133.0	138.8	117.8	87.9	107.5	107.7
10–15 kh.	177.4	171.0	164.7	156.1	107.8	126.4	120.0
15–20 kh.	62.9	63.0	59.8	51.6	36.0	42.7	39.8
20–25 kh.	30.6	33.7	23.4	17.7	14.2	15.5	12.8
25 kh. fölött	47.2	34.0	25.0	14.0	10.5	9.1	7.1
Összesen:	1.666.0	1.604.5	1.517.5	1.400.3	1.270.0	1.465.0	1.510.0

(termőterület 1000 kh.)

Terület	1949	1950	1951	1952	1953	1954	1955
1 kh. alatt	162.1	157.0	145.7	135.8	171.3	171.3	182.8
1–3 kh	787.5	765.7	688.1	627.4	715.3	839.8	921.4
3–5 kh	1.281.1	1.202.5	1.060.4	1.022.6	968.9	1.124.4	1.180.4
5–8 kh	2.252.3	2.144.5	1.881.3	1.760.5	1.551.4	1.755.1	1.843.6
8–10 kh	1.139.1	1.208.2	1.188.2	995.5	804.5	962.0	967.5
10–15 kh	2.237.3	2.149.3	1.944.7	1.822.5	1.363.5	1.564.4	1.509.8
15–20 kh	1.092.6	1.094.9	973.6	831.1	629.9	730.7	692.8
20–25 kh	699.0	776.4	504.0	377.9	320.7	351.4	286.2
25 kh fölött	1.835.6	1.208.5	765.8	409.0	317.0	293.0	248.3
Összesen:	11,536.6	10,759.3	9,206.6	8,050.1	6,908.8	7,841.6	7,873.8

Az egyéni gazdaságok száma az 1949-es 1,660.000-ról a korszak mélypontján, 1953 nyarán 1,270.000-re csökkent, majd egyes birtokkategoriókban 1954–55-ben némi emelkedés következett be. A 25 holdon felüli gazdaságok tönkretétele azonban annyira előrehaladott és szisztematikus volt, hogy ezt a folyamatot megállítani már nem lehetett. 1949-ben 47.200 25 hold feletti birtokost írtak össze, 1955-ben pedig alig haladta meg számuk a 7.000-et. Hasonló volt a helyzet a termőterülettel is. 1949-ben 11,536.000 hold volt parasztok kezén, 1953-ban 6,908.000 hold, tehát mindössze négy év alatt mintegy 5.4 millió holddal csökkent a paraszti gazdaságok termőterülete. Igaz ugyan, hogy 1954–55-ben egy millió holddal növekedett a magángazdaságok területe, de az 1949-ben megindított folyamatot csak átmenetileg változtatta meg.

Az eddigiekben azt vizsgáltuk meg, hogy az 1950-es években törés következett be a parasztság, és legfontosabb termelőeszköze, a föld között. Az a parasztember, aki 10 évvel korábban még foggal-körömmel harcolt minden négyzetméterért, most ellenszolgáltatás nélkül ott hagyta földjét, feladta eddigi életformáját és elment az iparba dolgozni. Hogy ez mennyire nehéz döntés lehetett, misem bizonyítja jobban, mint az, hogy 1954–55-ben amikor felcsillant egy kis reménysugár 200–250 ezerrel növekedett a parasztgazdaságok száma. Ez azonban mint már említettük csak átmeneti jelenség volt, s az 1960-as évek elején a hagyományos értelemben vett parasztság megszűnt létezni.

Azok a tényezők amelyek ide vezettek fokozatosan alakultak ki, de egyre erőteljesebben éreztették hatásukat. A természetbeni adóztatás és beszolgáltatás 1945-től érvényben volt, s az állami beleszólás és irányítás különösen a beszolgáltatási előírásoknál már ekkor érvényesült. 1948–49-től az állam a termelés és gazdasági élet minden területén igyekezett a maga akaratát érvényesíteni. Figyelmen kívül hagyva a földrajzi és természeti adottságokat, központilag határozták meg, a szántás, vetés, betakarítás idő-

pontját, a terménybeadás idejét. Falvakra, sőt gazdaságokra lebontva megszabták a termelvényeket, de megszabták a felhasználás módját is. Az állam határozta meg, hogy a paraszt, az általa megtermelt terméket milyen mértékben használhatja fel saját szükségletére.

A magyar paraszt tudatában az adóztatás ősidők óta egyet jelentett a földbirtoklással, illetve a földtulajdonnal. Az 1870-es évektől tértek át az aranykorona érték, ill. a kataszteri tiszta jövedelem utáni adózásra, s adókötelezettségével mindenki tisztában volt. A két világháború között a földtulajdonnal rendelkező gazdálkodó már a gazdasági év elején tisztában volt adókötelezettségével. Így volt ez a II. világháború utáni első években is, annyi különbséggel, hogy az infláció idején adóját terményben, 1946 őszétől pedig részben forintban, részben forint értékre átszámított terményben kellett megfizetnie. Az így kivetett adómennyiség értékarányos volt. 1949-től azonban új, progresszív adóztatást vezettek be, melynek kimondott célja a gazdagparasztság (kulákság) fokozott terhelése volt, gyakorlatilag azonban a 3 kat. hold alatti tulajdonosokat kivéve, minden birtokkategória adóját 20–25 %-kal megemelték. A politikai okok mellett feltételezhetően financiaiis tényezők is szerepeltek. 1949-ben megtörtént a kisipar és a kiskereskedelem felszámolása, s az így kiesett adómennyiséget a parasztságra hárították át. 1951-ben és 1952-ben újabb adóemeléseket hajtottak végre, s így az egyéni gazdálkodókra és kulákokra kivetett adó 1949–1952 között háromszáz százalékkal emelkedett.

A parasztságra kivetett évi adó mennyisége a vizsgált időszakban így alakult (millió forint).²¹

1949	1950	1951	1952	1953	1954	1955
761,6	929,9	2,071.7	2,296.0	1,392.2	1,825.5	2,144.9

Lényegében az adózásnak egyik formáját jelentették a rendőrség által kivetett kihágási bírságok is. A helyi hatóságok igen nagy leleményességet mutattak a vétségek felkutatásában. Ilyen egyszerűbb vétség volt ha szemetes volt a ház eleje, vagy a trágyadomb nem megfelelő távolságra volt a kúttól, ha az őszi szántást-vetést nem az előírt határidőre teljesítette, ha a lekaszált szénát nem hordta be a gazda. Ezek enyhe vétségek voltak, amik általában 100 forint körüli büntetést vontak maguk után. Súlyosabb vétség volt már a fekete vágás, vagy egy szarvasmarha engedély nélküli értékesítése, amely jó indulatú elbírálás mellett, dolgozó paraszt esetében is 1000–1500 forintos büntetést jelentett. Amennyiben az elkövető kulák volt, akkor ez csupán mellékbüntetésnek számított, a fő büntetés legalább 6 hónapi elzárás volt. Az eljárások tömegességére jellemző, hogy 1951 és 1953.

május 1 között, két év és négy hónap alatt a rendőrség, mint kihágási bíróság 850.000 esetben szabott ki büntetést. Ugyanez alatt az idő alatt a bíróságok 650.000 személy ügyével foglalkoztak és 387.000 esetben hoztak elmarasztaló ítéletet.²²

A terménybeszolgáltatás rendszere ugyancsak a háború idején terjedt el, hogy aztán hosszú időn keresztül fenn maradjon a háború után is. Ez 1945-ben kétségtelenül szükségintézkedés volt, mert a nem mezőgazdasági foglalkozású lakosság ellátását csak így tudták valamennyire is biztosítani. Már 1945 januárjában rendelet jelent meg, mely kenyérgabonából progresszíven határozta meg a beadási kötelezettséget. Két hold alatti birtokosok esetén holdanként 25 kg, 50 hold feletti birtokosok esetén holdanként 250 kg gabonát kellett beadni hatósági áron.²³ A malmokat is beszolgáltatásra kötelezték: vámkeresetük 75 %-át kellett leadniuk. Már 1945. január 1-én miniszteri rendelet jelent meg a földadó természetben lerovásáról. A kataszteri tiszta jövedelem minden aranykoronája után 1 kg búzaadót kellett beadni, tehát egy 15 aranykorona értékű katasztrális hold után 15 kilogrammot. Annak ellenére, hogy a beszolgáltatást minden párt csupán átmenetinek tekintette, már 1945-ben kiterjesztették a beadási kötelezettséget a burgonyára, olajos magvakra és élőállatra is.

1947 februárjában némileg csökkentették a beszolgáltatandó termékmennyiséget. A 8 holdnál kevesebb szántóterülettel rendelkező gazdákat mentesítették a beszolgáltatástól, de még az 50 hold fölötti birtokosok holdankénti beadása is csökkent.²⁴ 1947 tavaszán pártközi értekezleteken már arról tárgyaltak, hogy a terményforgalmat fel kell szabadítani.²⁵ A nagymértékű aszály azonban semmivé tette ezeket az elképzeléseket. Őszig a beadásnak csak mintegy 40 %-ban tettek eleget, s már ekkor sor került kényszerintézkedésekre, elszámoltatásokra.

1948-tól a beadás megszüntetésének terve természetesen lekerült napirendről, sőt olyan elképzelések is napvilágot láttak, hogy helyes lenne, ha a vetőmagot és saját szükségletet meghaladó termény mennyiséget a parasztok átadnák az állami felvásárlásnak. Ez a terv nem valósult meg, sőt kismértékben még csökkentették a terheket. Megszüntették az 1 hold alatti birtokosok beadási kötelezettségét, 1–5 hold között a beszolgáltatás azonos volt a földadóval, 6 hold fölött pedig progresszíven emelkedett. Új teher volt azonban, hogy kenyérgabonából és napraforgóból a háztartási és gazdasági szükségleten felüli részt kötelesek voltak beadni. Az 1948 tavaszán megállapított kötelezettség a gazdaságok nagy részében teljesíthető volt, de komoly terhet és anyagi áldozatot jelentett. Az összes beszolgáltatásra alkalmas termény 25 %-a került állami készletbe igen alacsony, az önköltséget sem fedező áron.

1948-ban viszonylag jó gazdasági év volt, a begyűjtést azonban gabonából csak a tervezett 26,9 %-ában teljesítették.²⁶ Ezek figyelembevételével 1949-re új beszolgáltatási rendeletet léptettek életbe, amely mintegy 15 %-

kal növelte a beadás mértékét. Búzaértékre átszámítva az egyéni gazdálkodók terménybeszolgáltatási terhe az 1949/50-es gazdasági évben 9.8 millió mázsa volt, szemben az 1948/49-re előírt 8 millióval. 1951 februárjában egységesítés címén a már szinte áttekinthetetlen rendeletek egy részét eltörölték, ugyanakkor az 5 holdon felüli birtokhatár beadási kötelezettségét tovább emelték.²⁶ Mivel 1951-ben igen jó termés volt, a parasztok ezt a megemelt tervet is igyekeztek teljesíteni. Feltehetően ez is hozzájárult ahhoz, hogy az 1952 január elején megjelent új beszolgáltatási rendelet tovább növelte a beadási kötelezettséget.²⁷ Mivel erre az időre az már világgossá vált, hogy a gazdagparasztság terheit tovább már növelni nem lehet (részben azért is mert ott hagyták a földet), a többletkötelezettség elsősorban a közép- és szegényparasztságra, valamint az eddig enyhébben terhelt termelőségvetkezetekre nehezedett. A jó termésű 1951/52-es gazdasági évben az összeggyűjtés 656.018 vagon volt, 1952/53-ra viszont 828.645 vagon termény begyűjtését terveztek. 1952-ben ismét aszályos év volt és már nyáron lehetett látni, hogy a főbb növények termése 30–40 %-kal alatta marad az előző évinek. Az ésszerűség, az alapelvként hangoztatott "munkás-paraszt szövetség", s a jövő érdekében a termelők védelme egyaránt azt követelte volna, hogy az év elején megállapított tervszámokat lényegesen csökkentsék. Ezzel ellentétben ekkor vált a legkegyetlenebbé a rendszer a sorozatos büntetésekkel, a padlássépréssel, a családi szükségletre szolgáló gabonamennyiség és vetőmag elkobzásával. Az 1950/51-es gazdasági évben 56.475 vagon volt a kenyérgabona beadási kötelezettsége. Ez az 1952/53-as gazdasági évre 88.402 vagonra növekedett. Ez a mintegy 60 %-os emelkedés úgy következett be, hogy a mezőgazdaság termelőképessége ez alatt lényegében romlott.

A parasztsággal szemben megnyilvánuló durva politika egyik oka feltétlenül az volt, hogy ilyen eszközzel is megkíséreljék bekényszeríteni a szövetkezetekbe az egyénileg gazdálkodó parasztságot. A szövetkezetek ugyanis egészen 1952-ig a legalacsonyabb kategória szerint teljesítették a beszolgáltatást, hogy ezzel is vonzást gyakoroljanak a magántermelőkre. A parasztok többsége azonban ennek ellenére távol tartotta magát ezektől a szövetkezetektől. Így maradt a magasan megállapított terménymennyiség erőszakos begyűjtése, a pénzbüntetés, esetleg bírósági eljárás. A beszolgáltatási kötelezettség elmulasztásáért a dolgozó parasztokra, termelőségvetkezetekre és kulákokra 1951 január és 1953 május között 400 millió forint kártérítést vetettek ki, melynek többsége az akkori jogszabályok szerint is törvénytelen és igazságtalan volt.²⁸

Mint a bevezetőben már vázoltam, a termelőségvetkezetek 1948-ig nem éltek önálló szervezeti életet, hanem a helyi földműves szövetkezetek keretében működtek. Ezek a termelői csoportok feltehetően járási, vagy megyei pártszervek kezdeményezésére 1948 őszén kezdték önállósítani magukat. Megalakulásukat nem lehet egy sémára ráhúzni, de többségüknél

az indítékot az adta meg, hogy a volt birtokosok, vagy gazdag parasztekényszerből, földjüknek egy részét művelésre felajánlották, s az első társulásokat ilyen területeken hozták létre. Ezek a termelési csoportok természetesen a falu legszegényebb elemeiből alakultak, olyanokból, akik 1945-ben kimaradtak a földosztásból, vagy esetleg családjuk eltartásához a juttatott föld kevés volt. Elszántságuk volt, felszerelésük és termelési tapasztalatuk kevésbé. Ezen kezdeményezések hatására készítette el a Földművelésügyi Minisztérium 1948 december 18-án a termelőszövetkezetek működési szabályzatát, amely a termelési társulások három típusát különböztette meg. Az I. és II. típus csak bizonyos munkák elvégzésére hozta össze a csoport tagjait és még az egyéni gazdálkodáshoz állt közelebb, a III. csoportban már minden munkafolyamatot közösen végeztek és munkaegység alapján közös volt az elosztás is. A szövetkezetek elvileg nyitva voltak minden dolgozó paraszt előtt, a falusi kizsákmányolókat (kulákokat) azonban nem lehetett tagnak felvenni.

1949-ben 1367 termelőszövetkezet és szövetkezeti csoport alakult, 24.415 családdal 316.000 hold földön. Az egy szövetkezetben lévő családok átlagszáma 16 volt, az egy családra jutó szántóterület pedig 14 kh. Ez a középparaszti szintet megütő földterület azonban úgy került a szövetkezetekhez, hogy már 1949-ben elkobozták az egykori földbirtokosok és gazdagparasztek földjének egy részét ("önkéntesen" lemondtak róla és felajánlották állami hasznosításra) kisajátították és a megalakuló szövetkezeteknek adták megművelésre. Az alábbi statisztikai kimutatás szerint a szövetkezeti útra tért családok többsége földnélküli, vagy szegényparaszt volt.

Termelőszövetkezetek és csoportok összefoglaló adatai 1949–1955.²⁹

Év	Tsz-ek száma	Össz ter. 1000 kh	Családok száma	Ebből				Nem mezőgazdasági foglalkozású
				Földnélkül	0–7 kat.hold	7–15 földdel	15–25 belépett	
1949	1367	316.4	21.415	5.846	12.057	2.057	364	578
1950	2185	771.6	76.881	25.266	34.619	13.951	1.174	1.877
1951	4625	1.740.3	206.035	39.971	95.600	55.423	8.654	6.387
1952	5110	2.608.0	282.847	43.152	136.813	82.741	13.036	7.105
1953	4536	1.986.4	197.758	40.386	91.277	52.257	7.687	6.151
1954	4381	1.879.6	186.681	42.646	84.685	46.232	6.528	6.590
1955	4816	2.281.9	244.953	63.953	105.520	58.684	8.021	8.775

Ezeknek a családoknak jelentős hányada sem termelési tapasztalattal, sem felszereléssel nem rendelkezett, s többségük egy 200–300 holdas gazdaság megszervezését és irányítását sem volt képes ellátni. Mivel a termelőszövetkezetek 1952-ig mind az adózásban, mind a beszolgáltatásban kedvezőbb elbírálásban részesültek, 1950–52 között megnövekedett a szö-

vetkezetekben a kis és középparasztok száma. Az arányuk azonban alig változott. 1952-ben az 1956 előtti szövetkezeti szervezés legnagyobb felfutása idején 5110 termelőszövetkezetben 282.847 család volt, de ezeknek kétharmada 7 holdon aluli területtel lépett a szövetkezetbe.

A szövetkezetek azonban minden elvi támogatást megkaptak. A járási mezőgazdasági osztályok előírták, hogy mikor szántsanak, mikor vessenek, meghatározták a termelendő vetemények holdmennyiségét. A mindennapi munkában pedig a gépállomások siettek a szövetkezetek segítségére. A szövetkezeteknek ugyanis nagyobb teljesítményű erőgépei nem lehettek. A szovjet tapasztalatok azt bizonyították, hogy egy traktorral, vagy cséplőgéppel a szövetkezet esetleg külső tagnak is végezhet bér munkát, ez pedig már szüli a kapitalizmust. 1948-ban tehát létrehozták az állami gépállomások hálózatát, amelyeknek az volt a feladata, hogy elsősorban a szövetkezetek földjein, megfelelő térítés ellenében a gépi munkát elvégezzék. Megyénként 4–5 gépállomást hoztak létre, általában 10 traktorral és a hozzá szükséges munkagépekkel, s feladatukat 15–20 falu határában kellett volna ellátni. 1950-ben már 361 gépállomás volt az országban, a traktorok száma pedig 1954-ig 17.670-re emelkedett. Egy traktorra azonban így is közel 900 hold szántóterület jutott.³⁰

Ennek a feladatnak a gépállomások megalakulásuktól kezdve nem tudtak maradéktalanul megfelelni. Nagy volt a távolság és a szervezetlenség, később pedig a megművelendő földterület. A gépállomásnak kellett volna elvégezni a szántást, vetést, aratást, cséplést, a kapás növények legalább kétszeri kapálását. Az azonos típusú munkák azonban egyszerre jelentkeztek minden gazdaságban, tehát időben elvégezni lehetetlen volt. Gépi munka nélkül a szövetkezetek nem boldogultak, az állam által megállapított terményárak viszont annyira alacsonyak voltak, hogy abból nagyobb arányú gépi munka igénybevétele nem volt lehetséges. Maradt tehát az őszi, vagy tavaszi szántás, a kalászos és kapás növények vetése, esetleg az aratás és cséplés. Az aratást azonban a szövetkezetek többsége hagyományosan, kaszával végezte. Az aratással egyidőben kellett azonban a kukorica, cukorrépa és más ipari növények második kapálását is elvégezni. A kettő együtt azonban már meghaladta az egyszerű gazdasági felszereléssel is gyengén ellátott gazdaságok képességeit. Mire a kapálásra sor kerülhetett, a kultúrnövény nem látszott ki a gaz közül, s kézi erővel rendben tartani a gazdaságot nem lehetett. Mire az őszi betakarításra sor került, az egybe esett a szántás-vetéssel, s gyakori volt, hogy a kukorica törésére csak télen került sor. Természetes, hogy ilyen körülmények között a szövetkezetek nem lehettek példaképek és vonzóak az egyéni gazdák előtt. Terméseredményük és jövedelmük mélyen alatta maradt az egyéni gazdálkodóknak, az eredménytelenség következtében laza volt a munkafegyelem is. A szövetkezeti tagok ha magukat és családjukat fenn akarták tartani, kénytelenek voltak jövedelmüket máshol biztosítani.

A szövetkezeti szervezés egyik velejárója és egyben az egyéni gazdálkodók társulásra kényszerítője volt a rendszeresen visszatérő tagosítás. Ha 1949-ben 17 ember megalakított egy szövetkezetet, akkor a közös tevékenység csak úgy volt elképzelhető, ha földterületük egy tagban volt. Tehát átrendezték a falu határát. Két év múlva ismét belépett 10 ember, újra tagosítottak. Voltak községek ahol 1949–1953 között négyszer tagosítottak.³¹ Ez a paraszti birtoklást teljesen bizonytalanná tette. Egy 10 holdas középparaszt csak azt tudta, hogy mennyi földtulajdona van, de hogy azt a legközelebbi tagosításkor a falu melyik határában jelölik ki arról fogalma sem volt. A tsz földeket általában a falu legjobb határrészein mérték ki. Meg volt tehát a lehetősége, hogy az egyénileg gazdálkodó paraszt a jól megmunkált földje helyett a következő évben egy elhanyagolt területet kap. Ez mindenképpen csökkentette a termelési kedvet, ami megmutatkozott az eredményekben is. Az adó és beszolgáltatás állandó emelkedése, s a tagosítással együtt járó bizonytalanság a parasztság egy részénél valóban azt eredményezte, hogy vagy belépett a szövetkezetbe, vagy felhagyott a földműveléssel.

A kormány gazdaságpolitikájának "eredményeként" tömegessé vált a földek felajánlása, vagy elhagyása. Ezekből keletkeztek az állami tartalékföldek, amelyeket megpróbáltak az állami gazdaságokhoz, vagy termelőszövetkezetekhez csatolni ez azonban nem mindig sikerült. 1949 és 1953 tavasza között 1.5 millió kat. hold földet ajánlottak fel, vagy hagytak el, s ebből 1953 tavaszán 890.000 kat. hold, a szántóterület 9 %-a műveletlen volt.³² Egyrészt tehát alacsony terméseredmények, szükségsgazdálkodás és gyenge lakossági ellátás, másik oldalon pedig hatalmas megműveletlen területek. A magángazdálkodást a rendszer tudatosan tönkretette, az így kiesett termésmennyiséget viszont az állami gazdaságok és szövetkezetek nem bírták pótolni.

A gazdagparasztság gazdasági és társadalmi kiiktatása a falvak életéből ugyancsak szovjet szisztéma szerint történt meg. Az MDP agrárpolitikája a gazdagparasztságot nemcsak a falu kizsákmányolójaként, hanem a munkáshatalom esküdt ellenségeként, a termelőszövetkezeti mozgalom fő kerékkötőjeként állította be, melyet gazdaságilag és politikailag vissza kell szorítani. Elvileg csak visszaszorításról volt szó, intézkedésekben azonban kezdettől a kulákság megsemmisítéséről. Az első jelentős lépés 1948 június 27-én történt, amikor a kormány elrendelte a mezőgazdaság fejlesztési hozzájárulás fizetését. Ezt a 15 kh-t meghaladó és legalább 150 aranykorona értékű birtokok után kellett fizetni. A helyzet megítélésének bizonytalanságát mutatja, hogy novemberben a gazdagparasztságra külön zsírbeszolgáltatási kötelezettséget róttak ki, a határt viszont itt 25 kat. holdban, vagy 250 aranykorona értékű földben szabták meg. Kiderült azonban, hogy a 250 aranykoronás értékhatár a középparasztok nem elhanyagolható részét is érinti, akik esetében pedig éppen a kulákságról való leválasztás volt a

cél. Végül 1949 februárjában a kulákbirtok határát 25 kat. holdban, vagy 350 aranykorona értékben szabták meg. Ennek a rendeletnek az alapján készítették el falvakon a kuláklistánkat.³³ Mivel azonban a rendelet nem volt egyértelmű, a frissen hatalomhoz jutott községi pártvezetők ezt is igyekeztek osztályharcosan túllícitálni. A földterület nagyságától függetlenül ugyanis kuláklistára lehetett tenni a cséplőgéppel rendelkező középparaszttal, vagy a kettős jövedelmű egyéneket is. Ilyen alapon sok községben kuláklistára tették a papokat, tanítókat mert illetményföldjük volt. Ugyanígy jártak a falusi kisiparosok, kiskereskedők, akiknek többsége a Nagyatádi-féle földreform idején kapott egy-két hold földet, mert ipari, vagy kereskedelmi tevékenységéből megélni nem tudott. De kuláklistára került már ekkor számos középparaszttal is, mert az összeíráskor mechanikusan csak a föld nagyságát vették figyelembe, aranykorona értékét nem.

Az összeírás során eredetileg mintegy 70.000 kulákgazdasággal számoltak, végül is azonban 47.000 gazdálkodó került erre a "fekete listára". A gazdagparaszttal progresszív adóztatás és beszolgáltatás terhelte, árgus szemmel figyelték minden lépését, s legkisebb kihágását, vagy kötelezettségének elmulasztását keményen büntették. Ha egy kulák nem teljesítette határidőre az őszi szántást, akkor szabotált, amiért bíróság elé állították, s legalább hat hónapi büntetést kapott. Míg börtönben volt az alatt gazdaságát elhanyagolta, amiért újabb büntetés várt rá. Amennyiben adóhátraléka volt elkobozhatták a házat, gazdasági felszerelését, családját utcára rakták. 1949–1953 között a gazdagparaszttal 6500 lakóházat és 16.000 gazdasági épületet koboztak el. A gazdaságok leromlott állapotúra és csökkenő termésátlagára való tekintet nélkül az adó és begyűjtési terhek egyre nőttek. 1953-ra a gazdagparaszttal földterület minden holdjára már 320 búzakilogramm terménybeadást és 629 Ft adót vetettek ki.

Ezeknek az embertelen intézkedéseknek a célja a gazdagparaszttal réteg teljes felszámolása és faluról való elűzése volt. A kulákok fiatalabb generációja egy éjjel családjával együtt eltűnt a faluból. A nagyarányú építkezések, bányák, nehézipari üzemek szívesen fogadták a friss munkaerőt, nem kérdezték ki honnan jött. Szakmát tanult, szakmunkás lett, s néhány év elteltével nagyüzemi munkásságunk megbecsült tagjává vált, aki mosolyogva nézte a termelőszövetkezeti tagok keserves kínlódását. 1949–1951 között a 25 holdnál nagyobb birtokkal rendelkező paraszttal száma 47.200-ról 25.000-re, 1953-ra pedig 10.500-ra csökkent. Világos, hogy a gazdag parasztság életerős egyedei otthagyták a mezőgazdaságot, s további megbélyegzett sorsukat csak azok vállalták akik más életformába, életstílusba már nem tudtak beilleszkedni.

Egy rövid tanulmány, a maga szűk keretével csupán arra alkalmas, hogy bepillantást engedjen egy tudományos program munkálataiba. Az általam felvetett problémák: az adóztatás, a beszolgáltatás, a termelőszövetkezeti szervezés és ezzel kapcsolatban a tagosítás, a kulákkérdés, mind-

mind egy önálló kötetet igényelne. 1990-nel megszűntek azok a politikai tényezők amelyek nem nézték jó szemmel a téma kutatását. A problémakört azonban sikerült annyira homályba burkolni, hogy túlzottan nagy érdeklődés ma sincs iránta. Tagadhatatlan, hogy ennek csak részleges feltárása is, más kutatási témákhoz viszonyítva jóval nehezebb, bonyolultabb feladatot jelent. Az 1949-től 1956-ig terjedő hét év azonban a magyar parasztságra olyan sorsdöntő változást hozott, hogy ennek feltárása, megismerése nélkül nem érthetjük meg igazán az 1945 utáni magyar történelmet sem.

JEGYZETEK

1. 1949. évi népszámlálás. 2. k. Mezőgazdasági eredmények. Bp., 1949. 21. p.
2. Orbán Sándor: Két indulás – két eredmény problémái a termelőszövetkezeti átalakulásban Magyarországon. Párttörténeti Közlemények 1970. 1. sz. 111–130 p.
3. Nagy Imre: Egy évtized. Bp., 1954. I. k. 113. p.
4. Zsilák András: A magyar társadalom osztályszerkezetének alakulása a szocializmus építésének kezdeti időszakában és az MDP szövetségi politikájának főbb vonásai (1949–1956) Párttörténeti Közlemények 1965. 4. sz. 47–73. p.
5. A Magyar Kommunista Párt szövetkezeti irányelvei. 1948. április 22. Az MKP és az SZDP határozatai. Bp., 1967. 564–576. p.
6. Rákosi Mátyás: Építjük a nép országát. Bp., 1949. 55. p.
7. Rákosi: i.m. 293–297. p.
8. A magyar népi demokrácia története. (1944–1962) Bp., 1978. 184. p.
9. 1960. évi népszámlálás. 6. k. Foglalkozási adatok. Bp., 1961. 36. p.
10. 1949. évi népszámlálás. 2. k. Mezőgazdasági eredmények. Bp. 1949. 36. p.
11. Statisztikai Évkönyv 1949–1955. Bp., 1957. 47. p.
12. Statisztikai Évkönyv 1949–1955. Bp., 1957. 58. p.
13. Uo. 48. p.
14. Uo. 7. p.
15. Mezőgazdasági Adattár II. k. Bp., 1965. 4. p.
16. Statisztikai Évkönyv 1949–1955. Bp., 1957. 162. p.
17. Az MDP Központi Vezetőségének határozata a párt politikai irányvonalában és gyakorlati munkájában elkövetett hibákról és az ezek kijavításával kapcsolatos feladatokról. 1953. június 28. Közli: Propagandista, 1986. 4. sz. 140. p. (Továbbiakban: 1953. júniusi párthatározat...)

18. Szakács Kálmán: A középparaszt-kérdés és a DÉFOSZ 1949-ben. Párttörténeti Közlemények 1972. 4. sz. 82–108. p.
19. 1953. júniusi párthatározat 138. p.
20. Szabad Nép 1955. június 9.
21. Statisztikai Évkönyv 1949–1955. 296. p.
22. 1953. júniusi párthatározat 144. p.
23. Erdmann Gyula: Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon 1945–1956. Gyula, 1992. 18. p.
24. Szabad Nép, 1947. április 29.
25. Szabad Nép, 1947. június 8., ill. június 11.
26. Erdmann: i.m. 72. p.
27. 1952. évi II. törvény. Magyar Közlöny 1952. január 6.
28. 1953. júniusi párthatározat 144. p.
29. Statisztikai Évkönyv 1949–1955. 197. p.
30. Statisztikai Évkönyv 1949–1955. 178. p.
31. Orbán Sándor adatai szerint 1953-ra 2280 tagosított község volt az országban, ebből 1106 községben egyszer, 850-ben kétszer, 243-ban háromszor, 52-ben négyszer volt tagosítás. Orbán: i.m. 222. p. 27. sz. jegyzet.
32. 1953. júniusi párthatározat 140. p.
33. Erdmann Gyula: A beszolgáltatási rendszer. In.: Tanulmányok a szocialista mezőgazdaság kialakulásáról. Bp., 1988. 143–235. p. Kiadja: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete és ELTE Bölcsészettudományi Kara.

KOZÁRI JÓZSEF

A 6. GÉPESÍTETT EZRED TÖRTÉNETE 1956 OKTÓBER 23. ÉS OKTÓBER 30.-A KÖZÖTT

ABSTRACT: *(Die Aktivitäten des 6. Erlauer Regiments zwischen dem 23. und 30. Oktober 1956 in Budapest)* Die Arbeit beschäftigt sich mit der Geschichte des 6. Regiments, in dem Zeitraum von 23. bis zum 30. Oktober 1956. Diese Zeit umfasst den Einsatz des Regiments in Budapest, insofern stellt sie einen interessanten Beitrag zur Geschichte des Jahre 1956 dar. Als Quellengrundlage dienten die Meldungen, die alle Einheitskommandanten auf Befehl des Generalstabschefs an das Ministerium machen mußten. Diese Dokumente galten bis 1994 als streng geheim, und sind erst in den letzten Jahren für Forschung zugänglich gemacht worden. Aus den Angaben geht hervor, welche Position die Kommandanten und die einzelnen Einheiten vertraten und wie sie im Spätherbst und im Winter 1956 handelten. Die Berichte geben natürlich kein umfassendes Bild über die historischen Ereignisse, aber sie liefern auf jeden Fall brauchbare Informationen zu einem detaillierteren Überblick der Aktivitäten der Armee im Jahre 1956.

1994 folyamán kutathatóvá váltak azok a Hadtörténelmi Levéltárban őrzött, s azt megelőzően szigorúan titkosnak minősített iratok, amelyeket a magyar honvédség vezérkari főnökének 1956. december 17-én kelt 02-es számú parancsa hívott életre, s melyekben az egységparancsnokok részletesen beszámoltak csapataik október 23-a utáni tevékenységéről.

Ezek a jelentések fontos forrását képezik a hadsereg 1956-os történetének, bár sok esetben nagyon sommásan fogalmaznak, és nem térnek ki minden részletre. Az is tény, hogy egy forrás alapján nem lehet minden tekintetben hiteles képet adni egy eseményről, de megismerése mindenképpen szükséges egy árnyaltabb kép kialakításához. Ezért tartjuk fontos-

nak, hogy a 6. gépesített ezred történetét közreadjuk. Hangsúlyoznunk kell azt is, hogy ezeket az iratokat Berki Mihály: Hadsereg vezetés nélkül c. könyvében már feldolgozta, de mint ahogy a könyv címe is elárulja, a munka az egész hadsereggel foglalkozott s így az eгри ezred történetére már csak terjedelmi okokból sem térhetett ki részletesen. Jelen dolgozatunkban igyekeztünk minden olyan jelentést figyelembe venni, amely érintheti az eгри egység történetét, és igyekeztünk adatainkat egyeztetni az ezred azon tisztjeivel, akik részesei voltak az eseményeknek. Minthogy az ezredet később elhelyezték Egerből, ezeknek a személyeknek a felkutatása nagyon nehéz, s a felkeresett idős nyugdíjas katonák sem igazán szívesen nyilatkoztak az eseményekről. Magatartásuk azt sugallta a kérdezőnek, hogy nem kívánnak érdemeket szerezni maguknak és ártani másoknak. Ha megtörték a hallgatást, lényegretörőek, tárgyyszerűek és nagyon szűkszavúak voltak. A dolgozatíróban az a kép alakult ki, hogy többen szeretnék elfelejteni az egészet. Mindezek alapján nem állíthatjuk, hogy dolgozatunk a Pf: 1581 minden részletében hiteles és pontos történetét adja, de munkánk talán így sem volt haszontalan.

A 6. gépesített ezred 1956-ban Iványi János őrnagy parancsnoksága alatt Egerben, a Dobó István laktanyában állomásozott. 1956. október 23-án a Honvédelmi Minisztérium főügyelete az a parancsot adta az ezredparancsnoknak, hogy további intézkedésig nem hagyhatja el a laktanyát. 23.30-kor megérkezett a riadóparancs is. A riadó végrehajtása közben az egységparancsnok tájékoztatta az alárendelt parancsnokokat a végrehajtandó feladatokról, vagyis arról, hogy az ezred két lépcsőben Budapestre vonul.¹

„Még nőtlen voltam, bent voltam a laktanyában egész nap – emlékezett az egyik lövésszakasz parancsnoka – akkortájt egyébként is 'illett' éjjel nappal a laktanyában lenni a tiszteknek. Már benne jártunk az éjszakában, amikor megszólalt a riadócsöngő. Igyekeztünk minél gyorsabban végrehajtani. Mire az alakulótérre értünk, a telephelyről, – ami akkor nem a laktanyában volt, – megérkeztek a gépkocsik is. megkezdtük a felmálházást. Nálam az előírás szerint pisztoly és géppisztoly is volt, de arra már nem emlékszem, hogy a löszert kiosztottuk e a harcosoknak. Lehet hogy igen, lehet hogy nem. Az eligazítás nagyon rövid volt, de erre sem emlékszem részletesen. A lényege az volt, hogy Pestre kell mennünk rendet csinálni.”

„Éppen iskolában voltam, –mesélte az ezred egyik századparancsnoka – a tiszteknek ugyanis előírták a gimnázium elvégzését. Én 1950-ben voltam be a hadseregbe sorkatonaként, és onnan kerültem tiszti iskolára, így a hiányzó gimnáziumot levelező tagozaton végeztem. Október 23-án este a II-es iskola épületében voltunk egy tiszttársammal. Onnan riadóztatnak. Emlékezetem szerint 9.30-kor jött értünk a gépkocsi. A laktanyába érkezés után eligazítottak bennünket. Nem volt valami részletes eligazítás, csak annyit közöltek, hogy Budapestre kell mennünk a Honvédelmi Mi-

nisztérium védelmére. Az ezred létszáma mintegy 300 fő lehetett, mivel keretegység voltunk, csak a tiszti, a tiszthelyettesi és a tisztési állomány volt teljes.

Éjfélre fejeztük be a felmálházást. Emlékezetem szerint gyalogsági löszert málháztunk, de nem osztottuk ki a harcosoknak. A löszert külön gépkocsin szállítottuk az oszlop végén. Csak a tisztek pisztolyaiban volt löszert.”

„1956-ban 24 éves voltam, és századparancsnok az egri ezrednél – emlékezett az események egy másik résztvevője. Korengedéllyel léptem a hadseregbe, tetszett az egyenruha. Október 23-án otthon tartózkodtam. Akkor már nős ember voltam. A riadó tehát otthon ért. A parancsot gyorsan végrehajtottuk. Első pillanatra ez a riadó sem különbözött a többitől, valahogy mégis érezni lehetett, hogy ez most éles. Sokkal többen jöttek le a törzstől, és arra is parancsot kaptunk hogy éles löszert málházzunk. Az addigi riadógyakorlatokon ilyen feladatot nem kaptunk. Iványi őrnagy aztán minden kétséget eloszlatozott. Közölte, hogy Pestre kell vonulnunk a Zrínyi Miklós Katonai Akadémiára. Parancsba adta, hogy fegyvert használni, csak az ő személyes parancsára lehet, de a löszert egyébként sem osztottuk ki a harcosoknak. A löszeresládákat az élelmiszerral együtt századonként külön gépkocsin szállítottuk.”

Az ezred útnak indítása a riadó gyors végrehajtása ellenére nehézségbe ütközött, mert a hadműveleti tisztet senki sem találta. Az ezt a beosztást ellátó főhadnagy aznap nem volt szolgálatban és az értesítők a lakásán sem találták. Mint a szerzőnek elmondta az egri Korona étteremben vacsorázott, és bár észlelt bizonyos katonai mozgást a városban nem tulajdonított jelentőséget neki. Az ezredparancsnok viszont nem akart nélküle elindulni, mert mint az ezred egyik legképzettebb tisztjét nélkülözhetetlennek tartotta a feladat végrehajtásában. Mint az ezred egészségügyi szolgálatának vezetője elmesélte Iványi őrnagy már már komikusan hajtogatta, hogy „hol a hadműveleti tiszt, hol a hadműveleti tiszt, kerítsék elő akár a föld alól is, nélküle nem indulunk el.” Minthogy a főhadnagy csak nem került elő, végül mégiscsak nélküle indultak útnak.

Az ezred két lépcsőben hajtotta végre a menetet Budapestre. Az első lépcső parancsnoka Iványi őrnagy, a második lépcsőé pedig Laskó László őrnagy, az ezred törzsfőnöke volt. Útjukat erősen nehezítette a sűrű köd, és Gödöllőtől az országút mellett húzódó HÉV vonal megállóiban ácsorgó óriási tömeg. A két lépcső el is szakadt egymástól. Ahogy a jelentés fogalmaz: „A második lépcső az elsőtől elszakadva menetét folytatta Budapest irányába.”² Erre azonban az egyik résztvevő másképpen emlékezik: „Két lépcsőben mentünk. Én a másodikba voltam beosztva. Az első lépcső 0.30-kor indult, mi pedig másfél óra múlva, 2.00 órakor. Velünk jött az ezred felderítő főnöke is.” Az egészségügyi szolgálat vezetője szerint viszont együtt indult a két lépcső, csak elszakadtak egymástól, mert az első

lépcső elején haladó harckocsik biztosították a gyors előrehaladást, míg a második lépcső tehergépkocsijait lelassította az út mentén Gödöllőtől egyre növekvő tömeg. A két résztvevő visszaemlékezései tehát ellentmondanak egymásnak, s a jelentés az egészségügyi szolgálat vezetőjének látszik igazat adni. Ugyanakkor elgondolkodtató az az érv is, amit a jelentés olvasásakor és a másik visszaemlékező véleményének hallatán az egykori századparancsnok mondott: „Hogyan hajthattak volna végre a mi agyonhasznált harckocsijaink 120 kilométeres menetet hat óra alatt. Nem, harckocsik nem voltak velünk, és tűzérség sem. Az ezred Dodge Weapon-jain vonulunk föl Pestre.”

Egy másik volt századparancsnok viszont a következőképpen emlékezett a Pestre vonulásra: „Éjfél körül indultunk. Nem tudok róla, hogy második lépcső követett volna bennünket. Az egész Pestre vezényelt alakulat együtt vonult Gödöllőig. 3–4 óra körül értünk Gödöllőre. Gödöllőnél agrár egyetemisták állítottak meg bennünket. Jól lehettek informálva, mert még azt is tudták, hogy Iványi a parancsnok. Bár ez éppen nem csoda, hiszen a gödöllői egyetemisták Egerben töltötték a katonai szolgálatukat. Az én parancsnokságom alatt is voltak egyetemisták 1955-ben. Nemcsak Gödöllőről, de orvosok és más egyetemek hallgatói is voltak a szakaszomban. Nos a minket megállító, gödöllőiek mindenestre tudták, hogy Pestre szólító parancsunk van és már vártak bennünket. Arra próbáltak rávenni minket, hogy forduljunk vissza, és ne teljesítsük a Pestre hívó parancsot. Iványi nem volt hajlandó visszafordulni és a törzssel továbbindult a főváros irányába. Mi nem tudunk fölzárkózni hozzájuk, áttörni ugyanis erőszak nélkül nem tudunk volna, ezért földutakon kerültük meg Gödöllőt. Így persze később értünk az Akadémiára. Iványi már nem volt ott. A tőlünk elszakadt egységgel együtt a Honvédelmi Minisztériumba ment, de fogalmam sincs hogy miért. Mi az Akadémián maradtunk. A tantermekben helyeztek el bennünket. Itt maradtunk egészen addig, amíg haza nem jöttünk Egerbe.”

Iványi őrnagy egységével október 24-én 8.30-kor érkezett a budapesti Zrínyi Akadémiára. Az akadémia parancsnoka Márton ezredes tájékoztatta Iványi őrnagyot a budapesti eseményekről. Sajnos a jelentés nem tér ki arra, mit tartalmazott ez a tájékoztató, csak arra, hogy az egrieket a Honvédelmi Minisztériumhoz rendelték, ahová az oszlop 13.30-kor érkezett meg és beállt a Stollár Béla utcába. Iványi őrnagy miután jelentkezett a Minisztériumban, egységét bevezette az épület udvarára.³

Itt meg kell állnunk egy pillanatra az események követésében, mert több olyan momentum szerepel az ezred jelentésében, ami ellentmond más forrásoknak. Például az ezred egészségügyi szolgálatának vezetője úgy emlékszik, hogy a Zalka Máté Akadémiára vonultak be. Ennek minden egyéb forrás ellentmond, tehát valószínűleg a visszaemlékező téved. Nehezebb helyzetben vagyunk Berki Mihály azon megállapításával, hogy „Feladatul kapta a HM védelmét az Egri 6. gépesített lövészezred is, mely-

nek állománya kora hajnalban érkezett Budapestre a Zrínyi Miklós Katonai Akadémiára. Egy század azonnal a HM-be ment.”⁴ A megállapítás kétségtelenül igaz, az időpontok között azonban jelentős eltérés van. S bár az egri jelentésben kétségtelenül vannak pontatlanságok, mégis úgy gondoljuk, hogy ez esetben az abban szereplő időpontok az elfogadhatóbbak. Tehát Iványi őrnagy október 24-én 13.30-kor érkezett egységével a Honvédelmi Minisztériumba. Éppen ezért nem látszik elfogadhatónak Berki Mihály azon megállapítása sem, hogy a Honvédelmi Minisztériumnál 24-én 8.00 és 8.30 között kirobbant tűzharcban egy katona az egri ezredből életét vesztette.⁵

Időközben előkerült az ezred második lépcsője is, amely 24-én 10.30-kor Rákoskeresztúrra érkezett, ahol Laskó László őrnagy, az oszlop parancsnoka jelentkezett az ottani kiegészítő parancsnokságon, majd részt vettek a kiegészítő parancsnokság, az olajgyár, a rendőrkapitányság és a pártház védelmében. Eközben Laskó őrnagy telefonon bejelentkezett a Zrínyi Akadémia parancsnokánál is, akitől azt az utasítást kapta, hogy alárendelt alegységeivel együtt október 25-én 18.00 órakor jelentkezzen az akadémián.⁶ Az egyik résztvevő elmondása szerint a második lépcső mintegy 120 főt számlál, 14 gépkocsiból álló oszlopa október 24-én 8.00 körül ért a Kerepesi út és a Hungária körút sarkára. Ott azonban hatalmas tömeg állta el az útjukat, amely nem engedte az oszlopot továbbhaladni. Arra nem is gondoltak, hogy fegyverhasználattal törjenek utat. Nemcsak azért, mert erre nem kaptak parancsot, hanem azért sem, mert ez a polgári lakosságból rengeteg áldozatot követelt volna. A harcosok nem is rendelkeztek lőszerrel, hiszen az induláskor nem osztották ki, hanem az oszlop egyik gépkocsiján helyezték el. Minthogy a tömegben áttörni nem tudtak, megfordultak és a Rákos patakig húzódtak vissza.

„Körülbelül 17.00 óráig álltunk a Rákos patak környékén, amikor parancsot kaptunk, hogy vonuljunk a fővárosi hadkiegészítőre. Ezt meg is tettük, de ott csak az ügyeletes tisztet találtuk. Tudomásom szerint egységünk semmiféle akcióban nem vett részt ott-tartózkodásunk alatt. Reggel 7 és 8 óra között parancsot kaptunk, hogy vonuljunk a Zrínyi Katonai Akadémiára. Ezt a parancsot október 25-én 18.00 órára tudtuk teljesíteni. Az akadémiára érve teljes fejtelenség fogadott bennünket.”

A jelentés és a visszaemlékezés adatai tehát nem fedik egymást. Ráadásul felmerül az a kérdés is, hogy a másfél órával korábban elindult első lépcső hogyan érhetett fél órával később a Kerepesi út–Hungária körút sarkától csak pár perces gyaloglásnyi távolságra lévő akadémiára, mint a második a fentebb már ismertetett kereszteződéshez? A két alakulatnak legalábbis látnia kellett volna egymást, ha az időpontok helyesek. Mindenesetre, ha adataink nem tévesek, akkor az első lépcső nagyon lassan, és a második is viszonylag lassú tempóban ért fel a fővárosba.

Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a XVII-ik kerületi kiegészítő parancsnokságot, – ahová a jelentés szerint a második lépcső 24-én bevonult, és amelyhez Rákoskeresztúr is tartozott, október 24-én 10 óra körül egy teherautón odaérkező civil csoport lefegyverezte, tehát ott Laskó őrnagy – eddigi ismereteink szerint –nem jelentkezhetett.⁷ Forrásunkból mindenesetre azt megtudhatjuk, hogy Laskó őrnagy egységének nem volt könnyű dolga a parancs végrehajtásakor. Mozgásukat csaknem lehetetlenné tette az utcákon hömpölygő tömeg, amely az útkereszteződéseket elállva, minden áron meg akarta akadályozni, hogy a katonák bejussanak Budapestre, ugyanakkor felszólították őket, hogy távolítsák el a címert sapkájukról, vegyék le a rendfokozati jelzéseiket, adja át fegyvereiket, és csatlakozzanak a tüntetőkhöz. Az oszlopnak azonban sikerült fegyverhasználat nélkül kikényszerítenie a továbbhaladást, s egyetlen katona sem hagyta el az egységet. Ha nehezen is, de sikerült a megadott időre, tehát 25-én 18.00-ra beérkezniük az akadémia udvarára. Az akadémia parancsnoka a nála jelentkező Laskó őrnagynak meghatározta az újonnan jött egriek elhelyezési körleteit, készenléletet rendelt el számukra, és közölte, hogy későbbi parancsok alapján Budapest egyes középületeinek védelmében fognak részt venni.

Visszatérve az első lépcsőhöz a Honvédelmi Minisztériumba annak lehetünk tanúi, hogy az egriekből két, egyenként 25–25 fős csoportot alakítottak, melyből az egyik a minisztérium épületében maradt és annak belső védelmében vett részt, a másik pedig parancsot kapott a Vörös Csillag Nyomda védelmére. Ettől kezdve Iványi őrnagy nevével október 31-ig nem találkozunk a jelentésben. úgy tűnik egységét kivonták a parancsnoksága alól.

A Vörös Csillag nyomdába küldött csoport egy hadnagy parancsnoksága alatt 24-én 16.30-kor érkezett meg a nyomda épületébe, ahol parancsnokuk tájékozódott a védelmet addig ellátó tiszti csoport parancsnokától, majd megszervezte a védelmet. Intézkedései nyomán eltorlaszolták a bejáratot, és a nyomdában található papírbálák felhasználásával tüzelőállásokat létesítettek az ablakokban. Mindezeket megerősíti Éles Zoltán főhadnagy visszaemlékezése is, aki szintén a Vörös Csillag nyomda védelmére volt beosztva. Ezek szerint: 24-én „reggel 6.00-kor elfoglaltuk a parancsnok által kijelölt helyet a nyomdában... kaptunk erősítést is, tüzér növendékeket és az esti órákban az egri alakulattól harcosokat” majd később: „a délutáni órákban segítséget is kaptunk a HM-től. Egy szakasznyi erőt, golyószórókat, löszert és kézigránátot.”⁸ 24-én este 19.00 és 20.00 óra között több kisebb fegyveres csoport támadást indított a nyomda ellen, de ezeket az egriek visszaverték.

A második lépcső állományából az akadémiaira való beérkezésük – tehát 25-én 18.00 – után egy 50 fős csoportot szerveztek, amelynek egy az akadémia állományába tartozó tüzértiszt vezetésével azt a feladatot adták, hogy vegye birtokba az V. kerületi tanács épületét, semmisítse meg a rend-

örkapitányság, valamint a Marx tér környékén lévő orvlövészeket, és a kijelölt területen tartsa fenn a rendet. A csoport sikeresen oldotta meg feladatát. Megszállta a tanács Engels téri épületét, és megtisztította a téren lévő MÁVAUT állomást. A buszpályaudvar birtokba vételekor tűzharcba keveredtek, melynek során Rác Mihály honvéd hősi halált halt.⁹ Ezekről az eseményekről egyik visszaemlékező sem tudott beszámolni, így ez esetben csak a jelentés szövegére hagyatkozhatunk.

„Október 25-én hajnalban – írja a jelentés – az egész csoport megerősítve 3 harckocsival és 24 darab teherautóval azt a feladatot kapta, hogy gyalogsági és egyéb löszert szállítson Budapestre”.¹⁰ Ebben az esetben maga a forrás mond ellent önmagának, hiszen ha a második lépcső alakulatai október 25-én délután 18.00-ra érkeztek az akadémiára, akkor semmiképpen sem indulhattak onnan 25-én reggel Pusztavacsra. Az akcióra egyébként az ezred több egykori tisztje is emlékezik, bár közülük az egyik nem Pusztavacsot, hanem Tatárszentgyörgyöt jelölte meg célállomásként. „26-án reggel 4 óra felé riadóztattak bennünket és tisztjeimmel, valamint 40 harcossal Tatárszentgyörgyre kellett mennünk lőszerért” – mesélte az egykori századparancsnok. „Teherautókat kaptunk, hiszen a mi weaponjaink nem voltak alkalmasak a feladatra, meg három harckocsit biztosításul. 4.30-kor indultunk. A harckocsik egészen újaknak látszottak. Kettő az oszlop elején haladt, a harmadik pedig a végét biztosította, de nem sokáig, mert alighogy Lőrincre értünk a két élen haladó páncélos felmondta a szolgálatot és lemaradt. A harmadik sem bírta sokáig, a nagy ködben nekihajtott a Steinmetz szobrot körülvevő oszlopok egyikének és leszakadt a lánctalpa. Eddig tartott a mi biztosításunk. Nem kis izgalommal haladtunk tovább Gyálig, ahol egy két ember, – egy gyerek és egy aggastyán – által védett barikád állta utunkat. A torlaszon túl egy szovjet egység sorakozott. A barikád védői, látván hogy magyarok vagyunk segítettek utat nyitni. A szovjetek nem vettek tudomást rólunk. Szerencsére minden baj nélkül megérkeztünk a lőszerbázisra. Mint minden ilyen bázison szokás gépkocsijainkat átadtuk a helyi személyzetnek akik elvégezték a rakodást. Mi a már felpakolt kocsikat vettük át, így nem tudhatom pontosan milyen lőszer volt rajtuk. Ha jól emlékszem 4 teherautó harckocsi és tűzérségi löszert szállított, a többin gyalogsági volt. 15.30-kor indultunk vissza, és úgy 20 óra tájban értünk minden baj nélkül az akadémiára”

„Az Akadémia területén egyébként nem találkoztunk valami nagy szervezettséggel – emlékezett egy másik szemtanú. Ágyak, pokrócok nem igen voltak. Aludtunk padlón, szőnyegen, ki hol tudott. Őrséget kellett adnunk a kapukban, az épület folyosóin. Más dolgunk nem igen volt. Kártyáztunk, vitatkoztunk. A kapuőrség egyébként nem volt teljesen veszélytelen, mert az Akadémiával szemben lévő kenyérgyárból többször ránk lőttek. Emlékezetem szerint két akcióban vettünk részt. 26-án, vagy 27-én éjjel tehergépkocsikat kaptunk, hat vagy 8 gépkocsit, Csepeleket. Pusztavacsra

vacsra kellett mennünk lőszerért. Semmiféle biztosítást nem kaptunk. A gépkocsivezetőkön kívül csak az ezred sporttisztje volt velünk. Én voltam az oszlopparancsnok. Nálam volt egy karabély, meg azt hiszem Imre bácsi-nál, a sporttisztnél még egy. A ferihegyi repülőtér környékén fegyveresek meg is állítottak bennünket, és átkutatták a kocsikat. Persze semmit sem találtak. Azt pedig, hogy hova megyünk és milyen feladattal, nem mondtuk meg nekik. A lőszerbázisra érve megrakodtunk. A lőszert a bázis munkásai rakták fel a kocsikra, hiszen nekünk csak gépkocsivezetőink voltak. Szerencsésen visszatértünk az Akadémiára. Az azért meglepett, hogy visszatérve az Akadémiára át sem kellett adnom a lőszert. Ahogy megérkeztünk, szinte elzavartak pihenni.” Ez utóbbi visszaemlékezés egy egészen új verzióját adják elő a pusztavacsi akciónak, amiből arra következtethetünk, hogy az egriek nem csak egy alkalommal vettek részt lőszerszállításban, bár ennek a jelentésben nincs nyoma.

Október 26-án az akadémián elhelyezett egri katonák egy másik akcióban is részt vettek. Feladatuk az volt, hogy a Városligetben lévő rendőrségi lőszerraktárt szállják meg, erősítsék meg az ottani őrséget, majd térjenek vissza az akadémiára. A feladatot sikeresen végrehajtották. A lőszerraktár elfoglalásakor ellenállásba nem ütköztek, az ott lévő őrséget megerősítették egy géppuskás rajjal, majd visszatértek állomáshelyükre.

Október 27-én hírt kapunk az első lépcsőről is. A minisztérium védelmében részt vevő egri egységnek sorakozót rendelnek el, és utasítják őket a minisztérium épületét körülvevő háztömbök megszállására. Ennek értelmében az egriek elfoglalták és biztosították a Bánya és Energiaügyi Minisztériumot, a Pénzjegynyomdát, A Vörös Csillag Nyomdát, a Kohó és Gépipari Minisztériumot, valamint a Stollár Béla út 12/c háztömböt. Feladatukat a minisztérium környékén állomásozó szovjet egységekkel együtt hajtották végre. Ezen a napon rendelték el a címer eltávolítását a sapkákról, és helyükre a nemzeti színű szalag felvarrását, megszüntették a régi, és bevezették az új rendfokozati jelzések viselését.¹¹

Az akadémián lévő egri egység 27-én csoportokra oszlott, és az akadémiát környező háztömbök átkutatásába kezdett. Az ott talált nagy mennyiségű lőszert és fegyvert beszállították az akadémiára. Ugyanakkor egy tiszti járőr egy géppuskával felszerelt weaponnal felderítésre indult a Margit híd–rakpart–Petőfi híd–Soroksári út–Vágóhid– Hungária körút–akadémia útvonalon. „Öten ültünk a kocsiban – mesélte a felderítés egyik résztvevője – Meg voltunk győződve róla, – bár erről az eligazítás nem szólt, csak azt kaptuk parancsba hogy hajtsunk végig a kijelölt útvonalon – hogy a felderítés célja a fegyveres ellenállási gócek felderítése. A parancsnokság arra volt kíváncsi, honnan kapunk tüzet. A Kiliánt és a Corvin közt nem volt szabad megközelítenünk. Tüzet sehonnan sem kaptunk. Emlékszem viszont, hogy nagyon sok sérült szovjet harcjármű állt a Petőfi híd

alatt a Boráros téren. A szovjetek javítóbázist rendeztek be ott. A felderítés körülbelül 4 óra hosszat tartott, de rendkívüli esemény nem történt”.

Október 28-án az egriek mindkét lépcsőjét riadóztatták azzal a parancssal, hogy a kecskeméti alakulattal együtt alakítsanak rohamcsoportokat, és tisztítsák meg a Corvin mozi környékét. A feladatot szovjet harcokosi alegységek támogatásával kellett végrehajtaniuk. Gyülekezési körletül a Boráros teret jelölték ki. Az egységek a térre érve többször is orvlövészek tüzébe kerültek. A gyülekezési körlet elfoglalása után a szovjet harcokosi alegységek parancsnokával megbeszélték a feladat végrehajtásának részleteit, megszervezték az együttműködést, majd a szovjetektől kapott páncélozott járművekre szállva a rohamcsoportok elfoglalták megindulási körleteiket. A támogató tüzérség megkezdte az előkészítést, de a roham megindítására már nem került sor, mert közben a kormány elrendelte a tűzszünetet. A rohamcsoportokat visszavonták, az egységeket gyülekeztették, majd visszatértek az akadémiára. A menet végrehajtásakor a golyószóró hanyag kezelése következtében egy harcos átlőtte saját vállpercét.¹²

A történetek az egykori résztvevők emlékeiben a következőképpen élnek: „Már 27-én este – emlékezik a volt századparancsnok – parancsot kaptunk 8–12 fős harccsoportok alakítására. 28-án éjjel 1 órakor gépkocsira szálltunk de csak 4–5 körül indultunk el. A Szabadság híd és az Erzsébet híd közötti alsó rakpartra vonultunk. A felső rakparton szovjet páncélosok gyülekeztek. Az eligazításon megkaptuk a térképeket, amelyen feltüntették azokat az útvonalakat, amelyekeken meg kellett közelítenünk a Corvin közt, és biztosítanunk a rohamot. Az akció parancsnoka tudomásom szerint a Zrínyi Miklós Katonai Akadémia parancsnoka volt. Az akcióhoz a szovjetek adtak páncélozott szállító járműveket. Azokat a felül nyitott páncélkocsikat, amelyeket koporsóknak is neveznek. A gépkocsivezető és a toronylövész szovjet volt. A mi kocsink géppuskásának be volt kötve a keze. Próbáltunk beszélgetni, de nem nagyon ment. Annyi kiderült, hogy az előző nap jöttek fel Pestre. Akkor lötték át a kezét. Ültünk a PSZH-kban reggel 6-tól este 5-ig, de nem történt semmi. Hogy tüzérségi tüzet kapott volna a Corvin azt nem tudom. Velünk nem volt tüzérség. Az ezredtüzérség 75 mm-es páncéltörőit és a 120 mm-es aknavetőket nem is vittük fel Pestre. Csak ültünk és vártunk. Azután úgy 17 óra felé átszálltunk a saját kocsijainkra és visszamentünk az akadémiára. Az egyik katonám a gépkocsiról szállásnál a földhöz csapta a golyószóró tusát. Az azonnal elsült és átlőtte a vállát. Más sebesülés tudomásom szerint nem történt”. „Egy szovjet ezredes tartotta az eligazítást – mondta az egykori szakaszparancsnok. A lényege az volt, hogy nekünk kell biztosítani a Corvin elleni rohamot. Aztán beszálltunk a szovjet PSZH-kba. A gépkocsivezető és a géppuskás orosz volt. A többiek magyarok. Kuporogtunk a 'koporsóban' összezúfólódva, jó néhányval többen, mint amennyi hely volt, és nem kis szorongással vártuk mi fog történni. Egyáltalán nem örültünk az előttünk álló akciónak. Aztán

nem történt semmi. Egyszer csak parancsot kaptunk, hogy térjünk vissza az akadémiára.”

28-án hajnalban mintegy század erővel a Soroksári útra kellett mennünk – mesélte egy másik volt századparancsnok. Velem azok a katonák voltak, akiket előző évben én képeztem ki a tisztesiskolán. Megbízható, fegyelmezett emberek voltak. 3 dodge weaponnal mentünk. A Duna parton szovjet alakulatok vártak bennünket. Az eligazítást egy szovjet alezredes tartotta. úgy emlékszem, mintha ma történt volna. Elmondta, hogy zöld rakétajelzésre megrohamozzuk a Corvint. Ehhez szovjet PSZH-kat kapunk. A PSZH-k előtt szovjet harckocsik haladnak és megpuhítják a célterületet. Megkaptuk a térképeket, amelyek szerint meg kellett közelítenünk a Corvin mozit. Az én és katonáim megindulási körzete valahol a Szabadság híd körül volt. Arra emlékszem, hogy egy egyetem épülete volt ott a sarkon. Oda mentünk be forró teát inni. Meg a rádiót is hallgattuk. Valami olyasmit mondott, hogy szovjet alakulatok magyar katonákat használnak golyófogóként, és hogy tagadjuk meg az együttműködést. Mi teljesítettük a parancsot. Katonák voltunk. A rendelkezésünkre bocsátott szovjet PSZH elég viharvert állapotban volt. Látszott rajta hogy sok viszontagságon ment keresztül az elmúlt napon. Én a szovjet gépkocsivezető mellé ültem, a katonáim a küzdőtérben helyezkedtek el. Amikor a fölül nyitott páncélkocsit meglátták nem is akartak beszállni. Főhadnagy elvtárs ebben a koporsóban egy kézigránáttal elintéznek bennünket – mondták. Ellenérzésük csak fokozódott amikor a gépkocsi hátulján lévő ajtót kinyitották. A küzdőtérben vér és ruhafoszlányok fogadták őket. A gépkocsivezetőnek is be volt kötve a keze. Látszott rajtuk hogy nehéz útjuk volt Pestre. Úgy tudom, a temesvári szovjet páncéloshadosztályhoz tartoztak. Vadonat új T 55-öseik voltak. De láttam addig számomra ismeretlen szovjet harckocsit átkelni a Dunán éppen ott, ahol mi álltunk. Azt is láttam, hogy szovjet aknavetőök megkezdik a tüzet a Corvinra. Olyan típusú aknavetőket sem láttam addig soha. Aztán megérkezett a minket biztosító két T 55-ös. Nem emlékszem pontosan, hogy mikor indultunk. Az üllői útra kellett volna kijutnunk, de nem sikerült. Reggel 7 órára mid a két szovjet harckocsit kilőtték előlünk. Ha jól emlékszem az elsőre benzinespalackot dobtak, és amikor a második el akarta vontatni az útból, egy kézigránát annak a láncalpát szakította le. Közben a kocsiban lévő rádión hallani lehetett, hogy másutt is hasonló a helyzet. A Corvin megpuhítására elindított szovjet harckocsikat egymás után lőtték ki. Én, ismerve a környéket, azt javasoltam a szovjet gépkocsivezetőnek, hogy menjünk másik útvonalon. Közben még egy szovjet harckocsit lőttek ki előlünk. A sofőrünk azonban valami olyasmit válaszolt, ha jól értettem, hogy neki teljesen mindegy, hogy hol lövik agyon Budapesten, és maradt a parancs szerinti útvonalon. Itt azonban nem tudtunk előre jutni. Többször is kaptam harckocsikat, de képtelenség volt elérni az Üllői utat. Gyalog, a járdán előrementem körülnézni. Az Üllői út sarkára érve

láttam, hogy ott több vörösre égett harcokosi áll. Reménytelen helyzet volt. Ugyanakkor érdekes, hogy minket egyetlen lövés sem ért. A PSZH-t nem támadták, így nekünk sem kellett fegyvert használni. Egyetlen lövést sem adtunk le, egyetlen kézigránátot sem dobtunk el. Mindenesetre egy zabszem sem fért volna be. Délután öt óra felé rendelték vissza bennünket. Akkor átszálltunk a saját gépkocsijainkra és visszamentünk az Akadémiára.”

„Az ezred segélyhelyét az Iparművészeti Múzeumban állítottam fel, – mesélte az ezred egészségügyi szolgálatának vezetője. Tudja, ami ott van majdnem a körút és az Üllői út sarkán. A tüzérség megkezdte a támadást. A Kilián laktanya sarka akkor dőlt ki egy találattól. A gyalogság azonban nem indult meg. Közben megjött a kormány tűzszüneti parancsa. Az igazat megvallva nem nagyon örültünk. Jómagam amióta Pesten voltunk minden nap majdnem minden órájában az utcákat jártam egy mentővel – persze főleg a katonai akadémia környékét – és igyekeztem segítséget nyújtani a rászorulóknak. A jól látható vörös kereszt jelzés ellenére mindenhol lőttek ránk. Csak ez maradt meg bennem. Mindenhol lőttek ránk. Többször voltunk életveszedelemben. Ennek ellenére a sofőr és az ápoló mindig vállalta a feladatot. Pedig egyszer a gépkocsit is kilőtték alólunk. Egy géppuskasorozat a sofőr és közöttem vágott be a vezetőfülkébe. Hogy kiknek segítettünk? Minden sebesültnek. Akár orosz volt akár magyar, akár katona volt, akár polgári személy. De már nagyon szeretnénk volna hogy vége legyen ennek a lidércnyomásnak. Azt hittük, ha a Corvint felszámolják véget ér az egész. Ezért nem örültünk a tűzszüneti parancsnak.”

Október 29-éről a jelentés nem tesz említést. „Pihentünk és kártyáztunk” – mesélte a volt századparancsnok.

Október 30-án az egriek más, az akadémiaán állomásozó egységekkel együtt azt a parancsot kapták, hogy biztosítsák a Bajcsy-Zsilinszki Laktanyát, és akadályozzák meg, hogy polgári személyek a laktanya területére behatoljanak.¹³ „A Bajcsy-Zsilinszki Laktanya az ÁVH bázisa volt – mondta az egykori századparancsnok. Hatalmas tömeg követelte az ÁVH leszerelését, ami meg is történt, és így a laktanya őrizetlenül maradt. féltő volt, hogy az ott tárolt katonai anyagot a civil lakosság széthordja. Ezért kellett nekünk biztosítani. A Hős utcai hátsó kapun mentünk be embereimmel, és a Kerepesi út–Hungária körút sarkát szálltuk meg. A laktanya körül lévő tömeg egyébként továbbra sem támogatta, ezért minden mozgathatót átvittünk a Zrínyi Akadémiára. Egy pobjeda típusú gépkocsit és egy motorkerékpárt azonban nem adtunk le, hanem elhoztuk magunkkal Egerbe. A gépkocsit a parancsnokság, a motort pedig a felderítő főnök még sokáig használta.” „Igen, megszálltuk az AVH laktanyát – emlékezett az egészségügyi szolgálat egykori vezetője. Nem volt ott akkor már jóformán senki. A tisztek eltűntek, az ÁVH-s sorkatonák egy része pedig átjött az akadémiaira. Még mi is adtunk nekik ruhát, hogy átöltözhessenek. A régi-

ben ugyanis nem volt tanácsos az utcára lépniük. Néhányan Egerbe is eljöttek velünk. Azt is elmondhatom magamról, hogy voltam Péter Gábor egykori szobájában. Nem tett különösebb hatást rám. A méretei hatalmasak voltak.” „A következő akció 29-én vagy 30-án volt. Akkor oszlatták fel az ÁVH-t. Az Akadémia mellett volt az AVH laktanya, csak egy utca választotta el a két objektumot egymástól. Azt a feladatot kaptuk, hogy szálljuk meg a laktanyát. Én a Hős utcai kapun mentem be az embereimmel, de a laktanyaépületeken kívül maradtunk. A fegyvereket átszállították az Akadémiára, de az egyéb felszerelési tárgyakból egy s más Egerbe is elkerült. Egy pobjeda gépkocsi és egy motorkerékpár, de tudok róla, hogy a tiszt irodákból nagy, világvevő rádiók is kerültek a kocsikra, valamint az ÁVH-sok báránybőr béleléses köpenyei, dzsekijei és nadrágjai, valamint több végkék egyenruha szövet is. Az ÁVH-s katonákat lefegyvereztük, és elengedtük a laktanyából. A szerencsétlenek melegítőben vagy esőköpenyben mentek ki. Olyan fazonú esőköpenyük volt, mint az útkaparóknak. Levették róla a váll-lapokat, és úgy mentek ki a laktanyából. A laktanya előtt nagy tömeg várta őket. Volt akit meg is vertek. Én a kapuban a távozókat vizsgáltam át. Parancsom volt, hogy fegyvert senki, a tisztek sem vihetnek magukkal. Egy kifelé tartó AVH- alezredesnél pisztolyt találtam. Mikor el akartam venni, azt mondta, hadd tartsam, meg, talán ez menti meg az életemet. Gyorsan körülnéztem. Nem figyelt senki, hát nála hagytam a pisztolyt. Később ez az alezredes vizsgálta fölül az egri tiszteket. Nyilván azért mert tudták, hogy az egriek szerelték le őket. Engem is kihallgatott. Én persze nem ismertem meg. Azt kérdezte, mi volt a feladatom az AVH laktanya leszerelésekor. Mondtam, hogy kapuügyeletes voltam. Mi volt a parancsa, kérdezte. Az hogy megmotozzam az embereket, és elvegyem tőlük a fegyvert válaszoltam. És senkinél nem talált fegyvert kérdezte. De igen egy tisztnél találtam. És elvette tőle – kérdezte kemény hangon. Megijedtem, azt hittem parancsmegtagadáson akar kapni, de megmondtam, hogy nem. Na látja, – mondta – én voltam az a tiszt. Nagyon megkönnyebbültem.”

Október 30-án 15 órakor az egrieket kivonták a volt ÁVH laktanya területéről. Sorakoztak a Zrínyi Akadémia udvarán, majd 18.40-kor visszaindultak Egerbe. Október 31-én 16 órakor hazaindult a minisztérium környékéről az első lépcső állománya is.¹⁴

„30-án este 18 óra körül indultunk és 31-én 4 óra körül értünk haza az egri Dobó Laktanyába – emlékezett a volt századparancsnok. Gödöllőnél civil csoportok tartóztattak fel bennünket. Fegyvert követeltek, de nem adtunk. Emlékszem, volt olyan kocsi, amelyik Kerecsendtől a felin jött Egerig, de nem akart lemaradni”. „A mi mentőnk zárta a sort – mondta az egészségügyi szolgálat vezetője. Ahogy elhagytuk Pestet az út szélén szovjet harckocsikat láttunk. végig az úton egészen Hatvanig. Működött a 'zabszem effektus'. Arra gondoltam, ha valamiért ezek az oszlopunk ellen

fordulnának, nem sok maradna belőlünk. Hál' istennek szerencsésen hazaérkeztünk Egerbe.”

Itt véget ér az egri 6. gépesített ezred budapesti története. Reméljük a jövőben még sok érdekes és fontos epizóddal tudjuk majd kiegészíteni munkánkat a felszabaduló dokumentumok, és az egykori résztvevők jóvoltából. Köszönet azoknak, akik visszaemlékezéseikkel segítettek életet lehelni a jelentés száraz és szűkszavú történéseibe.

JEGYZETEK

1. Hadtörténeti Levéltár (a továbbiakban HL) Az 1956-os forradalmi eseményekkel kapcsolatos dokumentumok 3. csomó 429. l.
2. u.o.
3. u.o.
4. Dr. Berki Mihály: Sortűz a HM-nél és előzményei Horváth Lajos szerk. Sortűz a HM előtt 1956 október 24. Zrínyi Bp. 1992. 17.l.
5. u.o. 24.l.
6. HL Az 1956-os forradalmi eseményekkel kapcsolatos dokumentumok 3. csomó 429. l.
7. HL Az 1956-os forradalmi eseményekkel kapcsolatos dokumentumok 6/a csomó 158–160.l.
8. Éles Zoltán főhadnagy visszaemlékezése HL Az 1956-os forradalmi eseményekkel kapcsolatos dokumentumok 7 csomó 689. és 692. l.
9. HL Az 1956-os forradalmi eseményekkel kapcsolatos dokumentumok 3. csomó 430. l.
10. u.o. 431. l.
11. u. o. 430–431. l.
12. u. o. 432. l.
13. u. o.
14. u. o.

KOVÁCS ERNŐ

NÉGY VÁLASZTÁS MAGYARORSZÁGON – GONDOLATOK AZ 1945 UTÁNI DEMOKRATIKUS VÁLASZTÁSOKRÓL

ABSTRACT: (*Vier Wahlen in Ungarn – Gedanken über die demokratischen Wahlen nach 1945*) Die Arbeit analysiert die Ergebnisse der zwischen 1945 und 1994 Wahlen durchgeführten mehrerer Parteien, das Verhältnis der durch Mandate ins Parlament gekommenen Parteien, den Verlauf der Analyse werden zwei Probleme behandelt; 1. Das Ergebnis der Parteiwahlen gemäß den politischen Orientierungen und den Koalitionsvereinbarungen. 2. die Ursachen der Wahlergebnisse. Die Studie stellt danach die 4 politischen Wahlgangprozesse – die des Jahres 1945, 1947, 1990 und 1994 – den Zusammenhang dieser Prozesse vorzulegen.

Az 1945 és 1994 között lezajlott négy demokratikus választás eredményeit, a parlament összetételét pártok, politikai irányzatok és koalíciós megállapodások szerint kívánom elemezni, vizsgálva azokat a tényezőket, amelyek motiválták a szabad választásokon megnyilvánuló politikai mozgásokat.

A választások elemzését a ténylegesen megszerzett mandátumok alapján végeztem el, mert ez felel meg leginkább a valós parlamenti erőviszonyoknak. Mert gondoljunk csak arra, hogy az FKGP 1945-ben 57,03 %-os szavazataránnyal győzött, de a parlamentben 60,4 %-ot tettek ki a kisgazda képviselők. Ugyanez az MKP-ra vonatkozólag 16,95 ill. 17,2 %, vagy pl. az SZDP-nél ez az arány fordított, mert megszerezte a szavazatok 17,41 %-át, de csak 16,2 %-os arányt mutatott a mandátumok száma. Hasonló a helyzet az NPP-nél is, 6,87 ill. 5,7 %.

Néhány tanulságos példa a 47-es választások eredményeiből: az MKP 22,3 %-os szavazataránnyal, 24,3 %-os mandátumot mondhat magáénak,

az FKGP 15,4 %-os szavazatból 16,5 % mandátumot szerzett; de a DNP 16,4 %-kal – az ország második legnagyobb pártja – csupán negyedik lett a sorban 14,6 %-os képviselői helyével.

Ezek az eredmények nyilvánvalóan a választójogi törvénnyel magyarázhatók, amelynek létrehozásában a politikai szándékok és törekvések voltak a meghatározók. Fokozottan érvényes ez az 1990. és 1994. évi választásokat szabályozó választójogi törvényre is, amely kifejezetten az erősebb politikai erőnek kedvez.

Igy: az 1990. évi választásokon az MDF 24,73 % szavazatot kapott, és megszerezte a mandátumok 42,49 %-át, az SZDSZ 21,39 %-kal 23,83 %, az FKGP 11,73 %-kal 11,4 %, az MSZP 10,89 %-kal 8,55 %, a FIDESZ 8,95 %-kal 5,44 %, a KDNP 6,46 %-kal 5,44 % mandátumhoz jutott.²

Az 1994-es választásokon az MSZP 33,0 % szavazattal 54,15 % képviselői helyet szerzett. Az SZDSZ 19,76 %-kal 18,13 %, az MDF 11,73 %-kal 9,59 %, az FKGP 8,85 %-kal 6,74 %, a KDNP 7,06 %-kal 5,70 %, a FIDESZ 7,0 %-kal 5,18 % mandátumot mondhat magáénak.³

I. Választási eredmények pártok, politikai irányzatok és koalíciós megállapodások szerint

1. Választási eredmények pártok szerint:

Az 1945. november 4-én megtartott választásokon a lakosság 92,4 %-a vett részt, eddig nem tapasztalt mértékű és kiterjedtségű választójog alapján. A választási küzdelemben 6 párt szerepelt eredményesen, melynek eredményei a következők:⁴

FKGP	245 mandátum	60,4 %
SZDP	69	16,2 %
MKP	70	17,2 %
NPP	23	5,7 %
PDP	2	0,5 %

Az eredmény leginkább a MKP-ot lepte meg, mivel – különböző, számára kedvező külső és belső tényezők alapján – jóval nagyobb eredményre számított.

Az 1947-es választásokon jelentősen szűkítették a választásra jogosultak körét, másrészt a "kékcédulák" alkalmazása, valamint a választási taktika erősen torzította a választási eredményeket, ezért ezek nem igazán mutatják a valós politikai erőviszonyokat. A kisgazda párt széthullása miatt megnövekedett a választási küzdelemben résztvevő pártok száma is, ennek következtében a szavazatok nagyobb szóródást mutatnak.

MKP	100	mandátum	24,3 %
DNP	60		14,6 %
FKGP	68		16,5 %
SZDP	67		16,3 %
MFP	49		11,9 %
NPP	36		8,7 %
FMDP	18		4,4 %
MRP	6		1,5 %
KNT	4		1,0 %
PDP	3		0,7 %

Az eredményekhez a következő megjegyzések kívánkoznak:

– A szalámi taktika miatt a kiscgazda párt egyrészt széthullt, másrészt a széthullás eredményeként balra tolódott. A kivált tagság új pártokban keresett politikai lehetőséget, megszervezte a kereszténydemokrata indíttatású pártokat, mint a Demokrata Néppártot, a Magyar Függetlenségi Pártot, a Független Magyar Demokrata Pártot és a Keresztény Női Táborot.

– A kékcédulák alkalmazása – túl annak erkölcsi konzekvenciáin – a pártok választási sorrendjét nemigen változtatta meg. Az 1945-ös választásokon elért eredményekkel ugyanis a kommunista párt – a kékcédulák legaktívabb alkalmazója – a szavazatok 16,95 %-ával és a mandátumok 17,2 %-ával 1947-ben biztosította volna – a párt szervezeti fegyelméből adódóan – az első helyet, megelőzve valamennyi pártot.

– A békeszerződés aláírása után – a szovjet hadsereg jelenléte miatt – tovább erősödött a kommunista párt pozíciója, ez is hozott neki nem kevés szavazatot.

Az 1947-es választást követően csak 43 év múlva vált lehetővé újra demokratikus választások megtartása Magyarországon. A 80-as évek végén kibontakozó gazdasági-társadalmi válság kedvező lehetőséget biztosított az ellenzéki mozgalmaknak, amelyekből 87-től fokozatosan szerveződtek meg a különböző irányzatú pártok tucatjai. Az ellenzéki mozgalmak küzdelmei létrehozták a Nemzeti Kerekasztal tárgyalásait, amely megteremtette a politikai feltételeit a rendszerváltozásként aposztrofált társadalmi-politikai változásoknak, amelyet az 1990-es országgyűlési választások pecsételtek meg.

A választásokon való részvétel az első fordulóban 64,98 %, a második fordulón 45,45 %. A számos induló közül hét politikai szervezet szerepelt eredményesen.⁶

MDF	164	mandátum	42,77 %
SZDSZ	92		23,95 %
FKGP	44		11,45 %

MSZP	33	8,59 %
FIDESZ	21	5,47 %
KDNP	21	5,47 %
Agrárszövetség	1	0,20 %

Mandátumhoz jutott továbbá 4 képviselő több párt közös jelöltjeként, valamint 6 független képviselő.

A választások nem kis meglepetést hoztak. A győztes Magyar Demokrata Fórum maga sem számított ilyen lenyűgöző eredményre, amelyre később Beke Kata – MDF-es képviselő – így reagált: "Jézusmária, győztünk!" A Magyar Szocialista Párt – bár jóval nagyobb eredményre számított – végül is békésen tudomásul vette a tényeket.

A Szabad Demokraták Szövetsége – amely az I. fordulóban alig maradt el a MDF mögött (alig több mint 3,5 %-kal) – igen komoly elánnal vetette bele magát a nagy koalícióért folyó politikai küzdelembe.

Az 1990-es választások után a rendszerváltozás érdekében kibontakozó politikai és parlamenti küzdelmek felőrölték a rendszerváltoztató "kamikáze" kormány és a kormányt alkotó pártok erőit, így az 1994-ben sorra kerülő választásokon született eredmények már senkinek nem okoztak komoly meglepetést. (Az eredmények nem, de a koalíciós tárgyalások igen.)

A '94-es választásokon növekedett a részvétel a '90-eshez képest. A választásra jogosultak 68,96 %-a járult az urnákhoz az első fordulóban, míg a másodikban is 55,12 %. Eredmények:⁷

MSZP	209 mandátum	54,15 %
SZDSZ	70	18,13 %
MDF	37	9,59 %
FKGP	26	6,74 %
KDNP	22	5,70 %
FIDESZ	20	5,18 %
Agrárszövetség	1	0,25 %

Volt továbbá egy közös liberális jelölt, aki mandátumhoz jutott.

Az 1994. évi választás meglepetése a MSZP 54,15 %-os mandátuma, valamint a MDF ilyen mérvű veresége. Igazán egyetlen győztese volt a választásnak, az MSZP, az összes többi párt vagy valóságosan (MDF), vagy a várakozásokhoz mérten (SZDSZ, FIDESZ, FKGP, KDNP) érezhetően vesztesnek magát.

2. Választási eredmények politikai irányzatok szerint:

A politikai irányzatok Magyarországon meglehetősen kialakulatlanok. Ezt jelzik a választási eredmények is. (Részletezve lásd az 1. sz. mellékletet)

	1945	1947	1990	1994
Keresztény-konzervatív	60,4	48,4	59,8	21,8
Liberális-demokrata	0,5	2,2	29,4	23,22
Baloldali-radikális-szocialista	21,9	25,0	8,5	54,1
Kommunista	17,2	24,3	-	-

Az egyes politikai irányzatokhoz az egyes választásokon több párt és politikai csoportosulás sorolható. Így a keresztény-konzervatív irányzatot képviselik a Független Kisgazda Párt, a (Keresztény) Demokrata Néppárt (Baranovics), a Magyar Függetlenségi Párt (Pfeiffer), a Független Demokrata Néppárt (Balogh páter), a Keresztény Női Tábor (Slachta M.), a Magyar Demokrata Fórum. Ez a politikai irányzat az 1994. évi választásokon kapta a legkevesebb szavazatot (21,8 %), és 1945-ben a legtöbbet (60,4 %). Az első három szavazati eredmények azt mutatják, hogy a magyar társadalom kb. 50 %-a – ill. kissé fölötte – ezt az irányzatot tartotta a maga számára elfogadhatónak. A legutóbbi választáson kimutatható katasztrofális csökkenés külön elemzést is megérdemelne.

A liberális-demokrata irányzathoz soroltam a Polgári Demokrata Pártot, a Magyar Radikális Pártot, a Szabad Demokraták Szövetségét, a Fialat Demokraták Szövetségét, az Agrárszövetséget és a Vállalkozók Pártját, azon az alapon, hogy ezek juttattak képviselőket a parlamentbe. Itt figyelhető meg a legnagyobb változás. Az 1945-ös választáson csupán 0,5 %-ot tudtak elérni, míg 1990-ben 29,4 %-ot. Az utolsó (1994-es) választáson újból csökkent az arányuk 23,2 %-ra. Ez a nagyarányú mozgás a magyar társadalomban ezidő alatt végbement változásokkal is magyarázható.

A baloldali-radikális-szocialista irányzatokhoz a Szociáldemokrata Pártot, a Nemzeti Parasztpártot, a Magyar Szocialista Pártot soroltam. A rendszerváltozással összefüggő politikai mozgások itt figyelhetők meg leginkább. A SZDP és a NPP csupán az 1945-ös és 1947-es választásokon szerepelt 21,9 ill. 25 %-kal. További politikai szereplésük megszűnt, a két történelmi párt a legutóbbi két választáson már nem tudott képviselőket juttatni a parlamentbe. Ezt az irányzatot az MSZMP-ből kivált MSZP képviseli, amely az 1990-es választásokon – nyilvánvaló összefüggésben múltjával – csupán 8,5 %-ot szerzett. 1994-ben viszont kirobbanó eredményt produkált 54,1 %-kal.

A kommunista mozgalom nem tudott gyökeret verni a magyar társadalomban. Jelentős párttá külső politikai hatások következtében vált a háború

után, melynek során az 1945-ös választásokon 17,2 %-ot, az 1947-esen 24,3 %-ot ért el, és ezzel megszerezte a hatalomhoz szükséges minimális többséget. A legutóbbi két választáson – egyrészt a külső tényezők megszűnése, másrészt belpolitikai okok miatt – már nem volt képes egyetlen képviselőt sem bejuttatni a parlamentbe.

Az utóbbi időben lezajlott folyamatok azt mutatják, hogy a magyar társadalomban alapvetően 3 pólusú politikai struktúra van megszilárdulóban: a keresztény-konzervatív, a liberális és a szocialista. Hangsúlyozni szeretném, hogy *megszilárdulóban*, mivel mindhárom irányzaton belül jelen vannak egyéb politikai törekvések is. Ezt jelezték az utóbbi 4 év folyamán a parlamenti képviselők sorában kialakuló mozgások, átülések, kiválások; de ezt jelzik egyes pártokban kialakuló viták, amelyek kiválásokhoz, új pártok alakulásához vezettek. Ezt a "kristályosodási" folyamatot jelezte a MDF-ből kivált MIÉP, a Független Kisgazdapárt több pártra szakadása, vagy a FIDESZ-ből kivált csoport. Megjegyezni kívánom – figyelve az eseményeket – ezt a "kristályosodási" folyamatot más pártok sem igen fogják elkerülni. Ezek azonban – úgy vélem – nem fogják megváltoztatni ezt a három pólusú politikai struktúrát.

3. Választási eredmények és koalíciós mozgások.

Az általam vizsgált négy választás eredményeként minden esetben koalíciós kormány jött létre (lásd 2. sz. melléklet), amelynek különböző okai voltak. Úgy vélem, az alapvető okot abban kell látnunk, hogy egyrészt hazánkban a politikai erők oly mértékben megosztottak voltak, ami nem tette lehetővé egypárti kormány létrehozását, másrészt – különböző megfontolásokból – a győztes párt nem merete, vagy nem akarta vállalni az önálló kormányzást, mint például 1945-ben a FKGP, vagy 1994-ben az MSZP. A kormányzó koalíciók erejét és hatékonyságát mutatják az alábbi adatok:

1945-ben	a koalíció	99,5 %	mandátummal	rendelkezett
1947-ben	"	65,8 %	"	"
1990-ben	"	59,7 %	"	"
1994-ben	"	72,8 %	"	"

Ezek az adatok azonban különböző tartalmi és minőségi jegyekkel bírnak. E tartalmi és minőségi jegyeket a koalíciós célok motiválták, amelyek egyúttal jelzik ezek hatékonyságát is.

Az 1945-ös választás után létrehozott koalíció tartalmi és minőségi jegyeit elsősorban külső tényezők határozták meg, nevezetesen a nagyhatalmak közös szándéka Magyarország demokratikus átalakításának célja,

amely egybevágott a Szovjetunió hatalmi céljával. Ez utóbbival szorosan összefüggött az újjászerveződő belső politikai erők, elsősorban a MKP által szorgalmazott széles társadalmi összefogást hirdető "népfrontos" politika.

Az FKGP részéről felvetődött az önálló kormányalakítás kérdése is az abszolút győzelem birtokában, azonban a párt – elsősorban az ország nemzetközi státuszának bizonytalansága miatt – ezt nem vállalta. Úgy vélték, hogy a hamarosan megkötendő béke után válik lehetővé egy önálló kisgazda kormány létrehozása. Ezt a célt azonban a hamarosan kibontakozó kommunista "szalámitaktika" lehetetlenné tette. Emellett az ország függetlensége sem realizálódott, mivel a békekötés rendelkezései szerint jelentős szovjet csapatkontingensek állomásozhattak hazánk területén, tovább erősítve a kommunista párt hatalmi pozícióit.

Miután a FKGP feldarabolása megtörtént – leválasztva a keresztény, nemzeti, polgári erőket –, és a párt balra tolódott, került sor az 1947-es országgyűlési választásokra. A választásokon győztes MKP – minden manipuláció és propaganda ellenére – nem volt képes önálló kormányt alakítani. Erre még úgy sem lett volna képes, ha az – egyre inkább előtérbe kerülő – pártfúziót megalkotják a SZDP-tal. A MKP-nak nemigen okozott nehézséget a korábbi koalíció fenntartása a megváltozott politikai viszonyok miatt sem, mivel a korábbi koalíciót alkotó pártok kizárták soraikból mindazokat az erőket, akik akadályozták volna az új koalíciós kormány létrehozását.

Itt azonban meg kell jegyezni, hogy a fenti alternatívával szemben kínálkozott egy lehetőség más koalíciós egyezsége is. A kisgazda pártból kivált/leválasztott politikai erők más politikai erőkkel együttműködve hordozták ezt a lehetőséget, azonban a balra tolódott kisgazdák nem vállalták ezt a koalíciót. Ennek következtében az ország politikai mozgásának iránya a fordulat éve folyamán a diktatórikus egypártrendszer felé indult. Így jóidőre lezárult az ország demokratikus fejlődésének lehetősége.

A 80-as évek vége felé kibontakozó gazdasági-társadalmi válság megteremtette a feltételeit a politikai rendszerváltásnak, a többpártrendszer, a polgári demokrácia visszaállításának. Az ellenzéki szervezetek által kezdeményezett nemzeti kerekasztal által sikerre vitt tárgyalások eredményeként lehetővé vált egy új demokratikus választás kiírásának. 1990-ben lezajlott választások teljesen átalakították az ország politikai palettáját.

Az abszolút győzelmet egyetlen párt sem tudta megszerezni, ezért ekkor is csak koalíciós kormányzat jöhetett létre. Ez a koalíció azonban lényegesen különbözött a korábbiaktól. Ekkor azonos politikai irányzathoz tartozó – keresztény-konzervatív – pártok hozták létre az új kormányt, noha itt is megvolt a lehetősége annak, hogy a győztes konzervatív MDF a liberális SZDSZ-szel alkosson koalíciót. Ez azonban – számos oknál fogva – nem realizálódott. Helyette tető alá hoztak egy paktumot, amely – minden hibája ellenére – lehetővé tette az ország szilárd kormányzását az 1994. évi választásokig.

Az 1994. évi választások eredményeként új helyzet állt elő. Ez a második eset a vizsgált időszakban, amely egypárti kormányzást is lehetővé tett volna. Ezzel szemben – ma még nem lehet pontosan tudni mi okból – a MSZP és az SZDSZ egy ún. szociál-liberális koalíciót hozott létre. Ez a koalíció igen jelentős – 72,8 %-os – kormányzati többséget biztosított, amelynek következményeit ma még nem lehet felmérni sem pozitív, sem pedig negatív értelemben.

II. A választási eredményeket motiváló tényezők

Ha a választási eredményeket, és az ezzel összefüggő politikai mozgásokat figyeljük, akkor a következő néhány motiváló tényező-együttest emelném ki. Az eredményeket nagymértékben befolyásolták: az ország külső és belső helyzete; a gazdasági-társadalmi viszonyok bonyolult összefüggései; és elvi-politikai tényezők. Ezek azonban különböző módon hatottak a háború után közvetlenül, vagyis az 1945-ös és 1947-es, ill. a politikai rendszerváltozás folyamatában, az 1990-es és 1994-es választásokon.

Közvetlenül a háború befejezése után döntő a külső tényező, az ország tisztázatlan nemzetközi helyzete. A térség országainak – közöttünk hazánknak – a jövőjét a jaltai értekezleten elfogadott döntések határozták meg. Ennek következtében az ország szovjet megszállás alá került, szovjet érdekszféra lett. A Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnökét a Szovjetunió adta, és ezzel döntő befolyást szerzett az ország belső életére is.

A választások minél előbbi megtartását a nagy hatalmak éppúgy sürgették, mint a belpolitikában meghatározó két párt – a FKGP és a MKP, valamennyien bízva a demokratikus választásokon elérhető sikerekben. A szovjetek a választás eredményétől függetlenül a demokratikus pártok széles – népfront jellegű – koalícióját kívánták fenntartani. Ebbe lényegében beegyeztek az új magyar politikai erők is.

A demokratikus választás sikere meghozta a magyar állam nemzetközi elismerését, így sikerült kitörni az elszigeteltségből. Ugyanakkor csalódást okozott a baloldali erőknek, elsősorban a MKP-nak. A FKGP a jelentős sikerrel, az abszolút többség birtokában sem merete vállalni az önálló kormányzást, megítélésem szerint két ok miatt. Egyrészt azért, mert igen jelentős szavazatot szereztek az eddigi koalíciós partnerek, több mint 39 %-ot, másrészt a saját pártján belül is meghatározó erővel rendelkezett a radikális értelmiségből és a földmunkásokból álló baloldal, amely sok kérdésben közelebb állt a szövetséges pártokhoz, mint saját centrumához.

A kispazda vezetés úgy gondolta, hogy ennek az eredménynek a birtokában akkor fog majd önálló kormányt alakítani, ha a győztes hatalmak megkötik Magyarországgal a békét, és az ország teljesen függetlenné válik. Addig azonban még sok víznek kellett lefolyni a Dunán, és sok minden megtörtént, amely ezt az elképzelést lehetetlenné tette.

A háború befejezése az ország gazdasági-társadalmi viszonyaiban is mélyreható változásokat hozott. A földreform végrehajtása átalakította a magyarországi birtokviszonyokat, jelentős mértékben csökkentve, de meg nem szüntetve a nincstelen agrárproletáriátust, ugyanakkor elérve a nagybirtokrendszer teljes megszűnését. Miután ez a nagy horderejű akció első-sorban a MKP elképzelései alapján valósult meg, a párt joggal számított választási győzelemre 1945-ben. Hogy ez nem sikerült, egyértelműen a népfrontos koalíciót erőtette.

A háború következtében az ország romokban hevert. A MKP propagandájának egyik központi kérdése az ország újjáépítése lett. A magyar társadalom lelkesen fogott hozzá a romok eltakarításának, az élet újrarendezésének. Ebben a lelkes újjáépítésben résztvett az egész ország nemre, etnikai hovatartozásra, vallásra, politikai meggyőződésre való tekintet nélkül. A MKP igyekezett kisajátítani az eredményeket a közelgő választás érdekében. Sikertelenül, legalábbis ami a választási eredményeket illeti.

A külső és belső tényezők együttes, MKP-ra kedvező hatása csak később következett be. Az 1945-ös választások után kibontakozó politikai küzdelem fokozatosan a kiscgazdák visszaszorítását, majd feldarabolódását eredményezte. Előbb a Baloldali Blokk együttes követelésére kellett megválnia 21 képviselőjétől 1946 tavaszán, majd az év végére a vereség újabb körvonalai bontakoztak ki. 1946 decemberére körvonalazódtak a „köztársaság-ellenes összeesküvés” tényei. Kialakult tehát a szalámi taktika, amely a kiscgazdapárt korábbi eredményeit semmissé tette. E taktika eredményeként kivált a FKGP-ből a Barankovics-féle Demokrata Néppárt, a Pfeffer-féle Magyar Függetlenségi Párt, a Balogh páter nevével fémjelzett Független Magyar Demokrata Párt és a Slachta Margit Keresztény Női Tábor. Így az 1947-es választások eredménye ezután már nem véletlen. Nem befolyásolta ezt már lényegesen a „kék cédulák” bevetése sem.

Az 1947-es választások kommunista sikeréhez hozzájárult sok egyéb tényező mellett a nemzetközi helyzet számunkra kedvezőtlen alakulása is. A kibontakozó hidegháború, a Szovjetunió által meghirdetett „békeharc”, a Kominform létrehozása megerősítette a Szovjetunió politikai befolyását a térségben. Igyekezett szorosra fűzni a szálakat, felgyorsítani a rendszerváltozás folyamatait az egypártrendszer irányába.

Magyarország belpolitikai helyzetét nemcsak a háború után, hanem a legutóbbi időben is befolyásolták a külső tényezők, a nemzetközi helyzet változásai. Ez utóbbi változások azonban kedvező irányban mozdították a belső folyamatokat. A gorbacsovi politika, amely elvezetett a máltai találkozóhoz, lezárt egy korszakot, és lehetővé tette a közép-európai kis államokban a demokratizálódási folyamat kibontakozását.

Az 1980-as évek végére a belpolitikai küzdőtéren megjelentek, és éles politikai küzdelembe kezdtek az ellenzéki mozgalmak. A lakitelki sátor, a monori találkozások indították el, ill. gyorsították fel a már korábban is

jelen lévő ellenzék küzdelmét a politikai rendszerváltozás érdekében. E folyamatok felgyorsulása elsősorban a kedvező nemzetközi helyzetnek volt köszönhető.

Az ország gazdasági helyzete, eladósodásának felgyorsulása, ill. az ennek nyomán kibontakozó gazdasági krízis nehéz helyzetbe hozta, politikai válságba kergette az uralkodó MSZMP elitjét. Kádár János leváltása a párt éléről, és ennek során kibontakozó belső küzdelem végül is az MSZMP felbomlásához vezetett 1989 októberében. Ezen a kongresszuson alakult meg a MSZP, mint utód párt szociáldemokrata, szocialista platformmal, és az MSZMP – a későbbi Munkáspárt – kommunista programmal.

Az uralkodó párt szétesésével egyidőben szerveződtek párttá a mozgalmi jellegű ellenzéki szervezetek. A Magyar Demokrata Fórum, a Szabad Demokraták Szövetsége, a Fiatal Demokraták Szövetsége mint új politikai formációk mellett újjászerveződtek a történelmi pártok, mint a Független Kisgazda Földmunkás és Polgári Párt, a Kereszténydemokrata Néppárt, a Szociáldemokrata Párt és a Nemzeti Paraszt Párt. Ezek mellett tucatjával jöttek létre, szerveződtek meg a különböző – meglehetősen homályos célokkal szerveződő – jobb- és baloldali pártok és mozgalmak. A pártok többsége gyűjtőpárt jellegű volt. Egy-egy pártot a legkülönbözőbb politikai törekvések jellemezték, ami végül is a párton belüli feszültségekhez, szakadásokhoz vezetett (SZDP, FKGP).

A pártokon belüli, de a pártok közötti küzdelmekben sokféle ok játszott szerepet. Erősen éltek az egyes pártokban a múlt iránti nosztalgiák, amelyeket motiváltak a nemzeti, vallási, politikai sérelmek, erkölcsi megfontolások. Ugyanakkor – a korábbi mozgalmi jellegből fakadóan – nem volt a pártokban demokratikus tapasztalat, sajátos demokratikus pártfegyelem sem. Tapasztalatlanok voltak vezetőik a politikai eszközök alkalmazásában. Egyoldalú agitáció és propaganda volt jellemző rájuk, egy részük nem értette meg, és nem is használta ki a sajtó sajátos szerepét.

Az 1990-es választásokra ezek a tényezők ugyancsak rányomták bélyegüket. Az MDF választási győzelme felvetette az új hatalom összetételének kérdését. A lehetőség itt csak a koalíció volt. De milyen legyen ez a koalíció? A második legnagyobb párttal, az SZDSZ-szel létrehozandó koalíciót elvetette az MDF, helyette a konzervatív pártok koalíciójának kialakításán fáradozott. A kétharmados törvények miatt azonban szükség volt az SZDSZ-szel megkötött paktumra is. Ez viszont komoly probléma forrásává vált a parlamenti munkában.

Az 1990-es választások után összeülő parlament legfőbb tennivalója volt a rendszerváltozás politikai, jogi, alkotmányos munkájának befejezése, valamint a gazdasági struktúra átalakítása, a piacgazdaság viszonyainak megfelelően. Az átalakításhoz a privatizációs törvények és a kárpótlási törvények megalkotására volt szükség. Ezekre vonatkozóan valamennyi par-

lamenti pártnak megvoltak az elképzelései. Ez aztán véget nem érő parlamenti vitában fejeződött ki, és a megszületett törvények magukon viselték e vitákban jelentkező ellentmondásokat. (Pl.: a kárpótlásra kijelölt földek licitálással való megszerzése.)

Az átalakítás során sokkolta a társadalmat a munkanélküliség gyors ütemű növekedése. Ez a folyamat meglehetősen sok ellentmondást hordoz. Ezek közül a munkaerőköls lazulása az egyik legfontosabb. A munkanélküli segély sok esetben arra ösztönözte a munkanélkülit, hogy amíg lehet, ezt kihasználja. A másik probléma az emberek létbizonytalansága, amely társadalmi feszültségek hordozója. Ez erősítette az emberekben a régi rendszer – a Kádár-éra – langyosvizes biztonsága iránti nosztalgiát.

Végül is a rendszerváltozás során jelentkező problémák sokasága, mint a kárpótlás elhúzódása; a privatizáció során jelentkező – a sajtó által erősen felfűjt, de nem bizonyított – visszaélések; a tömeges munkanélküliség; az állandósuló infláció odahatottak, hogy erősítették a nosztalgiát – az emberek szemében – a stabilitást megtestesítő MSZP iránt. Ez fejeződött ki az 1994. évi országgyűlési választásokban, amikor az MSZP abszolút győzelmet szerzett.

Itt volt a lehetőség az MSZP-nek, hogy saját – az általa létrehozott – szociáldemokrata programját megvalósítsa. Erre azonban nem volt lehetősége, vagy merészsége? Már csak azért sem, mert a győztes párton belül is jelentős erőt képviseltek azok, akiknek elképzelései az SZDSZ liberális programjához álltak közelebb – legalábbis a gazdasági program tekintetében. Másrészt a liberális sajtó is hozzájárult ahhoz, hogy az MSZP az SZDSZ-szel közös koalícióban gondolkozzon.

A szociál-liberális koalíció létrehozása felgyorsíthatja a parlament törvényalkotó munkáját, realizálhatja a privatizációs és kárpótlási törvények átalakítását saját politikai elképzelésének megfelelően. A gazdaság működésének folyamataiban azonban meglehetősen keskeny ösvény áll rendelkezésre. Az ország gazdasági helyzete, a nemzetközi pénzügyi körök által előírt feladatok teljes mértékben meghatározzák a lehetőségeiket a gazdaság talpra állításában.

A két koalíciós pártnak azonban belső harcot is kell vívnia saját pártbeli ellenzékével. Az MSZP-n belül főleg a szakszervezeti vonallal, amely elsősorban a szociális kérdésekben jelenthet akadályt a liberális gazdaságpolitika megvalósításában. Az SZDSZ-en belül is kimutatható ellenállás az MSZP-vel kötött koalíció miatt. Ezt mutatja a koalíció szükségességéről lezajlott szavazás az országos tanácskozáson. Ezek a tények magukban hordozzák azokat a divergenciákat, amelyek esetleg pártszakadáshoz, parlamenti átülésekhez, kiválásokhoz vezethetnek.

Ez azonban már a jövő zenéje.

JEGYZET

1. Balogh S.: Választások Magyarországon 1945. Négy évtized, Kossuth, 1984. 147. o. valamint Horváth Csaba: „Új magyar történelem”. Magyarország 1944–1994-től napjainkig. ÉK Sorozat Pécs, 1991. 44. és 71.
2. Parlamenti választások 1990. – Politikai Szociológiai Körkép – MTA Társadalomtudományi Intézet 1990. Szerk.: Szoboszlai György. 14. és 18. o. valamint Infó-Társadalomtudomány 22. sz. 1992. október. Statisztikai táblázatok 77.
3. Pesti Hírlap 1994. május 10. és 09. 31. sz.
4. Balogh S.: Választások Magyarországon 1945. Négy évtized, Kossuth, 1984. 147.
5. Horváth Csaba: „Új magyar történelem”. Magyarország 1944-től napjainkig. ÉK Sorozat. Pécs, 1991. 44. és 71.
6. Infó-Társadalomtudomány 22. sz. 1992. október. Statisztikai táblázatok 77.
7. Pesti Hírlap 1994 május 10. és május 31. száma.

1. sz. melléklet

VÁLASZTÁSI EREDMÉNYEK POLITIKAI IRÁNYZATOK SZERINT

1. Keresztény-konzervatív választási eredmények (a mandátumok alapján)

	1945	1947	1990	1994
FKGP	60,4	16,5	11,5	6,7
DNP-KDNP	-	14,6	5,5	5,6
MFP	-	11,9	-	-
KNT	-	1,0	-	-
FDNP	-	4,4	-	-
MDF	-	-	42,8	-
	60,4	48,4	59,8	21,8

2. Liberális-demokrata választási eredmények (a mandátumok alapján)

	1945	1947	1990	1994
PDP	0,5	0,7	-	-
MRP	-	1,5	-	-
SZDSZ	-	-	23,9	18,1
FIDESZ	-	-	5,5	5,1
Agrárszöv.	-	-	0,01	0,01
VP (köz. lib. jel.)	-	-	-	0,01
	0,5	2,2	29,41	23,22

3. Baloldali, radikális-szocialista választási eredmények (a mandátumok alapján)

	1945	1947	1990	1994
SZDP	16,2	16,3	-	-
NPP	5,7	8,7	-	-
MSZP	-	-	8,5	54,1
	21,9	25,0	8,5	54,1

4. Kommunista választási eredmények (a mandátumok alapján)

	1945	1947	1990	1994
MKP	17,2	24,3	-	-

2. sz. melléklet

A PARLAMENT ÖSSZETÉTELE – KORMÁNYZÓ PÁRTOK ÉS ELLENZÉK

KORMÁNYZÓ KOALÍCIÓK
(a mandátumok alapján)

	1945	1947	1990	1994
FKGP	60,4 %	16,5 %	11,45%	-
SZDP	16,2 "	16,3 "	-	-
MKP	17,2 "	24,3 "	-	-
NPP	5,7 "	8,7 "	-	-
KDNP	-	-	5,47 "	-
MDF	-	-	42,77 "	-
MSZP	-	-	-	54,15 %
SZDSZ	-	-	-	18,63 "
	99,5 %	65,8 %	59,69 %	72,78 %

ELLENZÉK – (a mandátumok alapján)

	1945	1947	1990	1994
DP	0,5%	0,7 %	-	-
MRP	-	1,5 "	-	-
DNP-KDNP	-	14,6 "	-	5,7 %
MFP	-	11,9 "	-	-
FMDP	-	4,4 "	-	-
KNT	-	1,0 "	-	-
SZDSZ	-	-	23,95 %	-
MSZP	-	-	8,59 %	-
FIDESZ	-	-	5,47 "	5,18 "
Agrárszövetség	-	-	0,20 "	-
Közös jelölt	-	-	0,90 "	-
Független	-	-	1,20 "	-
MDF	-	-	-	9,59 "
FKGP	-	-	-	6,74 "
	0,5 %	34,1 %	40,31 %	27,21 %

JEGYZET

1. Balogh S.: Választások Magyarországon 1945. Négy évtized, Kossuth, 1984. 147. o., valamint Horváth Csaba: „Új magyar történelem”. Magyarország 1944-től napjainkig. ÉK Sorozat, Pécs, 1991. 44. és 71.
2. Parlamenti választások 1990. – Politikai Szociológiai Körkép – MTA Társadalomtudományi Intézet, 1990. Szerk.: Szoboszlai György. 14. és 18. o., valamint Infó–Társadalomtudomány 22. sz. 1992. október. Statisztikai táblázatok 77.
3. Pesti Hírlap, 1994. május 10. és 09. 31. sz.
4. Balogh S.: Választások Magyarországon 1945. Négy évtized, Kossuth, 1984. 147.
5. Horváth Csaba: „Új magyar történelem”. Magyarország 1944-től napjainkig. ÉK Sorozat, Pécs, 1991. 44. és 71.
6. Infó–Társadalomtudomány 22. sz. 1992. október. Statisztikai táblázatok 77.
7. Pesti Hírlap, 1994. május 10. és május 31. szám.

HACSI LAJOS

A HEVES MEGYEI POLITIKAI ELIT
ÁTRENDÉZŐDÉSE
1990–1994

ABSTRACT: (*Die Umordnung der politischen Elite des Heveser Komitats 1990–1994*) Ein charakteristisches Moment der zwischen 1990 und 1994 im Heveser Komitat abgelaufenen Wahlen, bildet der großangelegte Wechsel der Politiker, der Kandidaten und der Abgeordneten. In meiner Studie habe ich die Untersuchung der politischen Elite des heveser Komitats auf Grundlage der Kandidaten einzelner Wahlbezirke und der gewählten Abgeordneten durchgeführt. In meiner Analyse untersuche ich die sich in der gesellschaftlichen und soziologischen Zusammensetzung vollzogenen Änderungen der Politiker. Unter diesem Aspekt stelle ich die Zusammensetzung der zuvor erwähnten Gruppen, dem Alter und dem Beruf nach, vor. Zuerst habe ich einen Vergleich zwischen den Politikern des Komitats, dann der Kandidaten, zuletzt der Abgeordneten durchgeführt.

A Heves megyében 1990 és 1994 között lezajlott politikai változások egyik jellegzetes mozzanatát ragadhatjuk meg a politikusok, képviselőjelöltek és képviselők nagyarányú kicserélődésében. Tanulmányomban a *Heves megyei politikai elit* vizsgálatát a megyei pártpolitikusok, az egyéni választókerületi képviselőjelöltek és a megválasztott képviselők bázisán végeztem el. Elemzésemben a politikusok társadalmi, szociológiai összetételében végbement változásokat vizsgálom. Ebben a metszetben mutatom be a fent említett csoportok életkori és foglalkozási összetételét. Először a megyei politikusok, utána a képviselőjelöltek, végül a képviselők összehasonlítását végzem el.

1. Pártpolitikusok

Kiinduló és viszonyítási pontom egy 1990-ben készült pillanatfelvétel a megyei politikai elitéről. Akkor 25 politikus és 9 országgyűlési képviselő életútját elemeztem.¹

A rendszerváltás elején aktív politikusokról 1990-ben kiderült, hogy átlagéletkoruk 48 év, többségük (64%) ötven évnél fiatalabb, ezen belül 9 fő 41–50 év közötti. Öten (20%) 31–40 év közöttiek, ketten 30 évnél fiatalabbak voltak. Az ötven év feletti politikusok száma 9 fő (36%), többségük 61–70 év közötti életkorral.

A politikusok nagy része középosztálybeli értelmiségi (9 fő) vagy alkalmazott (2 fő), illetve iparos–kereskedő család leszármazottja (4 fő). Paraszt családból 7 fő, munkás családból 1 fő származott.

A 25 politikusból 19 fő (76%) diplomás értelmiségi. Ebből 7 fő ún. első generációs értelmiségi. A többség tehát értelmiségi dinasztiák sarja. Az iskolai végzettséget tekintve a többiek is középfokú végzettséggel rendelkeznek. Foglalkozásuk, munkahelyük alapján többségük jogász, ügyvéd, tanár, vállalkozó, üzletember volt.²

A fentiek alapján megállapítható volt, hogy *„egy olyan „új” értelmiségi, vállalkozói, illetve politikai elit megjelenésének vagyunk tanúi Heves megyében, amelynek gyökerei nagyrészt régi értelmiségi családba nyúlnak vissza. A politikai szférában is ezek a zömében új politikusok vették át az irányító és vezető szerepet.”*³

Az 1990-ben szereplők közül továbbra is vezető politikus dr. Farkas Gabriella (MDF megbízott pártigazgató), Jánosi Péter (RNP országos és megyei elnök), dr. Somodi Miklós (EKGP), Kalmár Péter (MSZP), Tajcs Ferenc, dr. Vasas Joachim (Munkáspárt). Polgármester Keresztes György (KDNP), önkormányzati képviselő Farkas Zsuzsanna (ESZU), Mandák Attila (MDF), Weil Zoltán Iván (SZDSZ). Továbbra is politizál Fazekas Gyula (FKGP), Somlai György (SZDSZ) és dr. Nagy Imre (HEMISZ).

Az idősebbek közül elhunyt dr. Czikán Zoltán (KDNP). Visszavonult dr. Korompai János, Kárpáti Gyula (MSZDP), dr. Kamrás István (MNP–NPP), dr. Nyilas János (MSZAP), Pető Imre, Román István (FKGP). A fiatalabbak közül Rózsa György (MRP), Gyetvai József (VP), Kádár Zsolt (HVK), Bán László (FSZDP) és Szajlai Csaba (Fidesz).

Az 1990-ben számbavett megyei politikusok fele, 13 fő (52%) továbbra is aktívan politizál, ha nem is olyan területen, mint négy éve tette. A másik fele, 12 fő (48%) visszavonult, vagy háttérbe szorult. A visszavonult politikusok fele időskorú, az összes 28 százaléka. Mivel kettő kivételével az összes 60 év feletti politikus kivált, arra következtethetünk, hogy a visszavonulások okait, a politikai sikertelenségen túl, az életkorukban kell keresnünk.

Természetesen sem 1990-ben sem 1994-ben csak *ebből* a 25 főből állt a megyei politikai elit. Ezt akkor is és most is kiegészítette a megyei képviselők és képviselőjelöltek tábora. Ez 1990-ben 67 fő, 1994-ben 72 fő volt. Ez az a kör, amely nagyjából lefedi a megyében aktívan politizálókat tábort. Az 1990-ben aktív politikusok garnitúrája a fent bemutatott arányokon túl még nagyobb mértékben kicserélődött. A többszörös vezetőcserék, pártváltoztatások, a szervezetek megszűnése, újak alakulása megtette a hatását. Egyéb összehasonlítási alap hiányában a további eltéréseket csak a képviselőjelöltek személyében bekövetkezett változásokkal érzékeltethetjük.

2. Egyéni választókerületi képviselőjelöltek

1990-ben összesen 67 képviselőjelölt vágott neki a választási kampánynak. Közülük 12 függetlenként, 55 pedig 12 párt és szervezet színeiben indult.⁴ 1994-ben 72 jelölt közül 5 függetlenként 67 pedig 17 politikai szervezet jelöltjeként indult. (Lásd a mellékletben szereplő 1. sz. táblázatot.)

Az 1990-es jelöltek közül újra indultak a következők:

Az 1. sz. választókerületben a 13-ból 3 fő: dr. Lukács Tamás KDNP, Szarvas Béla MDF, dr. Vasas Joachim MSZMP – Munkáspárt.

A 2. sz. választókerületben 11-ből 4 fő: Csepregi Béla MSZAP – EKGP, Horváth László SZDSZ – Fidesz, Kelemen József MDF – MIÉP, Zsidei Istvánné független.

A 3. sz. választókerületben 13-ból 3 fő: Dér István MSZMP – Munkáspárt, Pokorny Endre MDF, Reisz István KDNP – listán 13.

A 4. sz. választókerületben 9-ből 1 fő: Érsek Zsolt független – MSZP.

Az 5. sz. választókerületben 12-ből 1 fő: dr. Somodi Miklós FKGP – EKGP listavezető.

A 6. sz. választókerületben 9-ből 3 fő: Blahó István MSZMP – Munkáspárt, Horváth Anikó SZDSZ – listán 10., dr. Pásztor József KDNP – listán 5.

A 67 egyéni képviselőjelöltből egyéni körzetben újra indult 11 fő (16,41%). Listán közülük négyet indítottak 1994-ben (5,97%). Összesen tehát tizenötön bukkantak fel újra, amely a korábbi jelöltek 22,38%-át jelenti. Jól látszik az is, hogy öten (33%) más színekben indultak újra.

Ami a listás jelölteket illeti, velük nem foglalkozom. Egyrészt azért nem, mert 1990-ben öt párt csak egyéni körzetben indított jelölteket, hat párt jelöltjei pedig kivétel nélkül pártlistán is indultak. A többi pártnál is 75:25%-os, 60:40%-os és 50:50%-os arányban a pártlista az egyéni jelöltekre épült.⁵ Másrészt a pártlistán szereplőkről sem 1990-ből, sem 1994-ből nem állnak rendelkezésemre személyes adatok. Ennek az elemzés szempontjából nincs is jelentősége, hiszen a megyei listáról három olyan sze-

mély lett képviselő, akiknek az adatai ismertek. A 153-ból 63-nak pedig (41,17%) a neve szerepel az egyéni listán is. Ráadásul ezek a jelöltek a listák első felében, általában az első ötben szerepelnek. Azon túl már csak harmadik, negyedik vonalbeli megyei pártpolitikusokat találunk.

Itt jegyzem meg, hogy *1994-ben összesen 102 fő* (95 férfi és 7 nő) *kísérlete meg a képviselői cím megszerzését Heves megyében*. Mindegyikről van adat, de ezek az információk annyira hiányosak, hogy elemzésre nem használhatók.

2.1. Az 1990-ben indult képviselőjelöltek társadalmi összetétele

Rátérve az egyéni választókerületi képviselőjelöltekre, vizsgáljuk meg előbb az 1990-ben indult jelöltek társadalmi jellemzőit.

A képviselőjelöltek nemek szerinti megoszlása 1990-ben: a 67 jelölből mindössze 7 (10,4%) volt a nő. A képviselőjelöltek *átlagéletkora* 43,3 év. Ötvenen a harmincasok és a negyvenesek korosztályához tartoztak. Az ötvenesek és a 60 év felettek száma tizenegy. A 25–30 éves fiatal jelöltek száma hat fő. Az átlagéletkor a legmagasabb az FKGP (55,2 év), a KDNP (49,5 év) és az MSZMP (48,3 év), míg a legalacsonyabb a Fidesz (32 év), az SZDSZ (36 év) és a HVK (39 év) esetében volt.⁶ Az egyéni választókerületek képviselőjelöltjeinek *lakóhely szerinti megoszlása* hozzávetőlegesen: 75% városi, 25% falusi lakos.

Az *iskolai végzettségre* vonatkozó adatok azt mutatták, hogy a jelöltek jóval több mint a fele *diplomás*. Ezen belül az egyetemi diplomával rendelkezők aránya is meghaladta az 50%-ot. A HVK, a KDNP, az MDF és a függetlenek között elérte vagy meghaladta a 66%-ot. Az egyetemi diplomásokat a technikumot és főiskolát végzettek követték, elenyésző volt a szakmunkás oklevéllel rendelkezők száma. (16 képviselőjelölt iskolai végzettségéről nem volt adat.)⁷

A képviselőjelöltek foglalkozására vonatkozóan szintén nem volt pontos adat. A fontosabb foglalkozási csoportok sorrendje: felső és középszintű vezetők, tanárok (11–11 fő), mérnökök (7 fő), technikusok, közigazdászok, orvosok, ügyvédek és jogászok (4–4 fő). Mélyen alulreprezentált a szakmunkások 3 fős csoportja. A magánszférából 2 iparos és 3 vállalkozó jelölt akadt.

Megállapítást nyert: 1. az aktivizálódott politikai elit legjelentősebb rétege a megyében is az értelmiség, 2. a különböző politikai pártok jelöltjeinek szociológiai karakterében több volt a hasonlóság, mint az eltérés.⁸

2.2. A képviselőjelöltek szociológiai jellemzői 1994-ben

A képviselőjelöltek nemek szerinti megoszlása 1994-ben: a 72 jelölből 68 a férfi és csak 4 a nő, a nők aránya mindössze 5,55%. A pártok kö-

zül csak az MDF-nek, a Munkáspártnak, az MTU-nak volt női jelöltje 1–1 fő, valamint a függetlenek között indult egy hölgy.

Az életkori adatok a következőt mutatják. Az *átlagéletkor*: 44,1 év. (67 adatból, ami 93%-ot tesz ki!) Harminc évnél fiatalabb 4 fő (5,97%), 30–39 év közötti 12 fő (17,9%), 40–49 év közötti 32 fő (47,76%), 50–59 év közötti 17 fő (25,3%), 60–69 év közötti mindössze 2 fő (2,98%). (5 fő-ről nem volt adat.)

A jelöltek életkora pártok szerint: legmagasabb a KDNP (49,5 év), a Munkáspárt (49,1 év) valamint az FKGP (48,5 év) esetében, *a legalacsonyabb* a Fidesz (31,4 év), az MSZP (41,6 év) és az SZDSZ (42,1 év) esetében. A függetlenek körében 42,3 év, az ASZ-nél 42,5 év, az NDSZ-nél 46,8 év, az MDF körében 47 év az átlag.

Mindössze 33 képviselőjelölt (54,1%) születési helyét sikerült meg tudni. Így ebből az adatsorból messzemenő következtetés nem vonható le. Mégis: a 33-ból 2 Budapesten, 15 egyéb városban, 15 községben, 1 fő pedig külföldön született.

Hatvankilenc fő (95,8%) lakóhelyéről viszont van adat. *A képviselőjelöltek lakóhely szerinti megoszlása* a következő: budapesti lakos 8 fő (11,59%), egyéb városban 30 fő (43,4%), községben 31 fő (44,9%) lakik. (3 fő-ről nincs adat.) Ezen települések kivétel nélkül Heves megyeiek.

A politikai pártok képviselőjelöltjeinek *iskolai végzettségéről* 66 adat (91,6%) alapján elmondhatjuk, hogy közülük 57 fő (86,3%) *diplomás értelmiségi*. *A diplomák típusa*: 9 *műszaki* (13,63%), 14 *mezőgazdasági* (21,2%), 5 *orvosi* (7,57%), 9 *közigazgatási*, 5 *jogi*, 15 *hölcész* (22,7%). (Nincs adat 6 fő-nél.) A diplomásokon belül az *egyetemi diplomával* rendelkezők száma és aránya 48 (72,7%), a *főiskolai diplomásoké* 9 (13,6%).

A legtöbb diplomás az ASZ (ráadásul mind a 6 agrár), az MDF (6), az SZDSZ (6), az NDSZ (5), a KP (2), az LPSZ VP (2), a MIÉP (2), az MSZDP (92), az SZDP (1) színeiben indult. A felsorolt pártok esetében az adatok a számok nagyságától függetlenül 100%-ot jelentenek.

Feltűnően alacsony, mindössze egy-egy a szakmunkás oklevéllel és a csak gimnáziumi érettségivel rendelkezők száma (1,5%). Szakközépiskolai ill. technikumi végzettséggel heten (10,6%) rendelkeznek.

A képviselőjelöltek foglalkozására vonatkozó (szintén nem teljes, csak 91,6%-os) adatok arról tanúskodnak, hogy közülük 28 fő (42,4%) *vezető beosztásban*, 19 (28,7%) *beosztott értelmiségiként* dolgozott, 5 fő (7,57%) *egyéb szellemi* tevékenységet végzett. *Egy szakképzett munkás* és 13 *önálló vállalkozó* található közöttük.

A képviselőjelöltek társadalmi, szociológiai jellemzői 1994-ben azt mutatják, hogy a legjelentősebb foglalkozási csoport körükben az értelmiségi réteg, melynek összetétele: 14 agrármérnök, 9 műszaki mérnök, 5 orvos, ill. gyógyszerész, 5 jogász vagy ügyvéd és 5 tanár.

2.3. Eltérések az egyéni választókerületi képviselőjelöltek társadalmi, szociológiai jellemzőiben

Mint már utaltam rá, az 1994. évi országgyűlési választásokon Heves megyében öt fővel több képviselőjelölt indult mint 1990-ben. Tizenegy jelölt újra indult, ez a 72 jelölt 15,27% százalékát jelenti. *Egy zömében (84,73%-ban) új politizáló réteggel találkozhattunk* tehát 1990-hez viszonyítva. A képviselőjelöltek társadalmi, szociológiai jellemzői az alábbiak szerint változtak meg.

A nemek szerinti összetétel a nők rovására romlott. *A nők aránya (7:4) 4,85 százalékkal csökkent.* A képviselőjelöltek *átlagéletkora* 43,3 évről 44,1 évre mindössze 0,8 évvel *növekedett.*

Az átlagéletkor 1994-ben is annál a három párt jelöltjeinél volt a legmagasabb – csak más sorrendben – mint négy évvel azelőtt. 1990-ben a sorrend: 1. FKGP, 2. KDNP, 3. MSZMP. 1994-ben: 1. KDNP, 2. Munkáspárt, 3. FKGP. Szembetűnő változás, hogy a történelmi pártok közül az *FKGP jelöltjeinek az átlagéletkora 6,7 évvel csökkent.* A KDNP-nél maradt, a Munkáspártnál 0,8 évvel nőtt. Még fiatalabb lett a Fidesz, a jelöltjeinek átlagéletkora 0,6 évvel csökkent, az SZDSZ esetében viszont a mutató 6,1 évvel növekedett.

A lakóhely szerinti megoszlásban 20%-kal *nőtt a községekben lakók aránya* és 54,9%-kal *csökkent a városban lakók száma.*

Nőtt a jelöltek körében a diplomások aránya. Míg ez 1990-ben 50–66% között mozgott, addig 1994-ben elérte a 86,6%-ot. Növekedett a vezető beosztásban dolgozók aránya is a diplomásokon belül. *Jelentősen megnövekedett az önálló vállalkozók aránya.* Csökkent viszont a szakmunkások száma.

Az adatok alapján jelentősebb elmozdulás a megyében politizálók összetételében a falun élő emberek nagyobb arányában és a gazdaságilag önállóan dolgozó – így politikailag is függetlenebb – vállalkozók megnövekedett számában van. Az értelmiség változatlanul meghatározó szerepe és a politikai összetétel mássága nyilvánvaló, mint azt az előző fejezetekben már kifejtettem.

3. Heves megye országgyűlési képviselői

3.1. Országgyűlési képviselők 1990-ben

1990-ben a Magyar Demokrata Fórumnak hat képviselője volt a megyéből: dr. Baranyai Miklós (4. sz. vk.), Elek István (6. sz. vk.), Kelemen József (2. sz. vk.), Pongrácz József (5. sz. vk) egyéni választókerületből; Pokorny Endre a megyei lista első helyezettjeként. A Szabad Demokraták Szövetségének kettő: Komenczi Bertalan (3. sz. vk.) egyéni, dr. Novák

Rudolf a megyei lista első helyéről. A Kereszténydemokrata Néppártnak dr. Lukács Tamás szintén a területi lista éléről. (Később Elek István a Fidesz-frakcióba távozott, míg dr. Novák Rudolf lemondása után Horváth László került a helyére, aki szintén a Fidesz padsoraiba ült át.)

A megválasztott képviselők valamennyien férfiak. Átlagéletkoruk 42,4 év. Hárman 30–39 év közöttiek (33,3%), négyen 40–49 év közöttiek (44,4%), ketten 50–59 évesek (22,2%). A legfiatalabb 31 a legidősebb 56 évesen lett „honatya”.

Születési helyüket tekintve budapesti születésű egy fő, egyéb városban 6 fő (66,6%), községben egy, külföldön ugyancsak egy fő született. Lakóhelyük szerint 7 fő (77,7%) a megye városaiban (3 fő Egerben, 2 fő Gyöngyösön, 1–1 fő Hatvanban, Hevesen) és két fő községben (Kerecsend, Verpelét) lakott.

A képviselők több mint a fele 45 évnél fiatalabb, ezért életkoruknál fogva nem lehettek aktív résztvevői még az 1956-os forradalomnak sem, egyedül Pokorny Endre volt diákként tagja 1956-ban a nemzetőrségnek.

A képviselők családi hátteréről és világnézeti irányultságáról keveset tudunk. A családi sérelmekről dr. Lukács Tamás említi életrajzában, hogy szüleit kitelepítették, mert 1945 előtt édesapja katonatiszt volt. Valamint Pokorny Endre édesapjáról tudjuk, hogy a B-listázás következtében 1946-ban elbocsájtották. Három képviselő esetében volt meghatározó a vallásos családi környezet.

Származását tekintve értelmiségi, tisztviselő családban nevelkedett dr. Baranyai Miklós, Komenczi Bertalan, dr. Lukács Tamás, dr. Novák Rudolf, Pongrácz József. Szőlőtermelő polgárcsaládban született Szarvas Béla, míg földműves családban Kelemen József.

A képviselők valamennyien diplomás értelmiségiek, ketten főiskolai és heten egyetemi diplomával. A diplomájuk típusa: egy mezőgazdasági, három orvosi, egy közgazdasági, kettő–kettő jogi és bölcsész diploma.

Foglalkozásukat tekintve van köztük egy orvos, két gyógyszerész, két ügyvéd, egy középiskolai tanár, egy újságíró, egy-egy mezőgazdász és üzemgazdász. Vezető beosztásban dolgozott három fő, kettő beosztott értelmiségi, ill. egy egyéb szellemi és három önálló munkakörben. (Lásd a 2., 3. és 4. sz. táblázatokat a mellékletben.)

Szólni kell még a képviselők politikai arculatáról. Az MDF-es képviselők közül négyen a népi-nemzeti, ketten a nemzeti-liberális irányzathoz állnak közel. Egy képviselő a kereszténydemokrácia politikai, erkölcsi értékeivel azonosul. Míg két képviselő politikai és világnézeti meggyőződésére a kritikai realizmus és a neoliberalizmus a jellemző.

3.2. Országgyűlési képviselők 1994-ben

1994-ben Heves megyéből a hat egyéni körzeten kívül területi listáról ugyancsak hárman, összesen ismét kilencen kerültek a parlamentbe. De a Heves megyében egyénileg indultak közül még négyen országos listáról szintén képviselők lettek. Közülük kettő dr. Farkas Gabriella és Morvai László Heves megyei lakosok, erősen kötődnek a megyéhez, ezért őket is (a tizenháromból tizenegy főt) belevettem az elemzésbe. (Lásd az 5. sz. táblázatot.)

A tizenegy képviselőből tíz férfi és egy nő, dr. Farkas Gabriella. Átlagéletkoruk 44,1 év. A legfiatalabb 31 a legidősebb 53 éves. Négyen 30–39 év közöttiek (36,3%), hárman 40–49 év közöttiek és ugyancsak négyen 50–59 év közötti életkorúak.

Születési helyüket tekintve budapesti születésű két fő (18,1%), egyéb városban és községben négyen–négyen (36,3%) születtek. Egy fő (9%) pedig külföldön született. Budapesten lakik egy fő, öten Heves megye különböző városaiban, öten pedig községeiben laknak.

A képviselők családi hátteréről annyit tudunk, hogy református családban ketten, római katolikus családban egy fő, görög katolikus–római katolikus vallású családban egy fő nevelkedett. Több képviselő családját érte hányattatás a történelem viharáiban. Hiesz György életrajzából tudjuk, hogy édesapját, édesanyját és nagybátyját belekeverték a Nagy Ferenc-perbe. Nagybátyja életfogytiglant kapott, 1956-ban szabadult. Édesapja az 1950–53 közötti éveket a recski internálótáborban töltötte. Édesanyja hazatérésével vádjával 1950–52 között a kalocsai börtönben raboskodott. Dr. Puha Sándor családját a határmódosítások sújtották. Dr. Farkas Gabriella édesapja jogász létére 1948 után fizikai munkából tartotta el a családját. Csomós László édesapját, aki 1945 után lett a kommunista párt tagja, az 1940-es évek végén a tisztogatások során zárták ki.

Származásukat tekintve négy képviselő értelmiségi családban, négy munkás, három földműves családban nőtt fel. A munkás és paraszt családban születettek aránya a legmagasabb a szocialista képviselők körében. Hiesz György, Csomós László, Érsek Zsolt, Korózs Lajos munkás családban, Molnár János középparaszti, Godó Lajos földműves családban, Kalmár Péter értelmiségi családban született. Az SZDSZ-es dr. Puha Sándor és dr. Fodor Gábor értelmiségi, polgári-paraszti családban, dr. Farkas Gabriella értelmiségi, Morvai Ferenc szegényparaszti családban nevelkedett.

A szülők foglalkozását tekintve találunk közöttük lelkészt, tanárt, tanítót, tisztviselőt, ügyvédet; a fizikai munkások körében hentes és bányászt; a földművesek között egyéni gazdálkodókat és tsz-tagokat egyaránt. Nyilván mindezek meghatározták a képviselők politikai szocializációját is.

A képviselők közül 9 fő diplomás értelmiségi, egyetemi diplomával (91,8%). A diploma típusa szerint: egy műszaki (9%), három mezőgazda-

Ez az átrendeződés nem is annyira a politikusok társadalmi összetételében, mint inkább politikai jellemzőinek eltérésében mutatkozik meg. Az értelmiség ugyanis – némi átrendeződés után – továbbra is őrzi vezető szerepét a megye politikai elitjében.

Ez a politikai elit azonban már más mint 1990-ben volt. Különösen a képviselők körében más a családi indíttatás, másként zajlott politikai szocializációjuk is. A korábbi rendszerváltoztató ellenzék politikailag lényegesen tagoltabb, megosztottabb lett. A heterogenitás növekedésével széthúzódott bal-, de még inkább jobbfelé.

Repedés látszik a megyei politikai elit csúcsa és talpazata között. Politikailag kibékíthetetlennek tűnő ellentét feszül a csúcsra került szocialista és liberális politikusok és a vesztes, ellenzékbe szorult képviselőjelöltek között. Ellentmondásosnak tűnik ugyanis, hogy *míg Heves megyében szervezileg a jobboldal erősítette hadállásait*, és ezáltal a bal–jobb skálán jobbra lengett ki az inga, *személyi összetételében egy „réginek” nevezhető baloldal győzött* a választásokon.

Hogy ezt az ellentétet és ellentmondást az önkormányzati választások eredménye milyen mértékben módosította Heves megyében, ennek vizsgálata csak egy újabb tanulmány feladata lehet.

Jegyzetek

1. Hacsí Lajos: Politikusok és képviselők Heves megyében. In. Diktatúrából a demokráciába. A politikai rendszerváltás Heves megyében. Szerkeszti: Kovács Ernő. Acta Academiae Paedagogicae Agriensis Nova Series Tom. XXI. Eger, 1994. 27–36. o.
2. Vö.: uo. 30–32. o.
3. Uo.: 33. o.
4. Lásd a Diktatúrából a demokráciába... táblázatait i.m. 188–193. o.
5. Vö.: Dr. Kiss László: Az 1990. évi országgyűlési választások Heves megyében. In. Diktatúrából a demokráciába... i.m. 45–46. o.
6. Uo. 47. o.
7. Uo. 48. o.
8. Lásd.: uo. 49. o.
9. Itt jegyzem meg, hogy a képviselőjelöltek és a képviselők szociológiai változóira vonatkozó táblázatokat Tóth István János táblázatai nyomán készítettem. Lásd: Tóth István János: Képviselők és frakciók a parlamentben. Magyarország politikai évkönyve, 1992. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány Eoconomix Rt. 81–91. o. Valamint: Tóth István János: Gazdasági érdekszervezetek és érdekérvényesítési módszerek a gazdasági átmenetben (1990–1992) Politikatudományi Szemle, 1993. 2. sz. 59. o.
10. A felhasznált adatok túlnyomó többsége saját kutatómunkám eredménye. Kiegészítő forrásként – a rendelkezésemre álló életrajzokon kívül – felhasználtam még: a Heves Megyei Hírlap „*Képviselőjelöltek bemutatása*” c. sorozatát, Az 1990-ben megválasztott Országgyűlés Almanachját. Főszerkesztő: Kiss József. A Magyar Országgyűlés kiadása, 1992.

MELLÉKLETEK

1. sz. táblázat

KÉPVISELŐJELÖLTEK HEVES MEGYÉBEN 1994-BEN

A párt neve	1.vk. EGER	2.vk. PÉTERVÁSÁRA	3.vk. GYÖNGYÖS	4.vk. HATVAN	5.vk. HEVES	6.vk. FÜZESABONY
AGRÁRSZÖVET- SÉG	Kovács Gábor	Polgár Imre	Kaszás György	Konslts Pál	Dr. Gyulavári András	Dr. Gondos István
EGYESÜLT KISGAZDAPÁRT	Bolyki András	Csepregi Béla	Benel Csaba	Takács János	Peti Tamás	Kelemen Jó- zsefné
FIDESZ	Dr. Sipos Péter	Horváth László	Balázs József	Nagy Gyula	Bódi Tamás	<i>Halász Károly</i>
FKGP	Herczeg Lajos	Ivány Béla	Morvai Ferenc	Dr. Ördögh István	Székely Zoltán	Dr. Szabó János
KDNP	<i>Dr. Lukács Tamás</i>	Dr. Lassányi Ferenc	<i>Csépe Béla</i>	Szinyei András	<i>Jenes László</i>	Tótfalusi Emil
KÖZTÁRSASÁG PÁRT	Madák László	Rozsnaki István	Balázs Ferenc	Dézi Tamás	Bodnár Tibor	
LIBERÁLIS POL- GÁRI SZÖVET- SÉG-VÁLLAL- KOZÓK PÁRTJA	Kormos Tamás	Körös János	Dr. Csépe György	Dr. Törös Béla	Kolláth József	Szegedi Csaba
MDF	Szarvas Béla	<i>Derecskel Csaba</i>	Pokorny Endre	<i>Dr. Sepsey Tamás</i>	Dr. Andrásy Tamás	Dr. Farkas Gabriella
MIÉP	Patkó József	Kelemen József	Benedek Ferenc	Varga János	Verebélyi György	Ivánfalvi Gá- bor
MAGYAR ÉRDEK PÁRTJA			Szemerey László Zsigmond			
MAGYAR PIACPÁRT	Dr. Tóth Ferenc		Dr. Kóta Péter	Hiripi Lajos		

A párt neve	1.vk. EGER	2.vk. PÉTERVÁSÁRA	3.vk. GYÖNGYÖS	4.vk. HATVAN	5.vk. HEVES	6.vk. FÜZESABONY
MSZP	KORÓZS LAJOS	CSOMOS LÁSZLÓ	<i>Hlesz György</i>	ÉRSEK ZSOLT	GODÓ LAJOS	Dr. MOLNÁR JÁNOS
MUNKÁSPART	Dr. Vasas Joachim	Tóth Andrásné	Dér István	Kunyó Vilmos	Besenyel János	Blahó István
MSZDP	Holler Zoltán	Loj József	Tóth Lajos	Hegedűs Gyula	Kerek László	Murányi János
MAGYAR TERMÉSZET- GYÓGYÁSZOK UNIÓJA				Csukáné Fekete Éva		
MAGYARORSZÁGI ZÖLD PÁRT	Bereczky Sándor		Szabó Sándor	Pohárdi József		
NDSZ	Dr. Szőke Domonkos	Dr. Hammer István	Bágyi Ferenc	Bényei Tamás	Szabó Ottó	Dr. Berecz József
SZDSZ	Székely Gábor	Dr. Szendrey András	FODOR GÁBOR	Tábl Zoltán	Somfal György	Dr. Puha János
SZOCIALDEMOKRATA PÁRT				Várai Károly János		
TERMÉSZETI TÖRVÉNYEK PÁRTJA	Béres-Deák Katalin Erdei László					
ZÖLD ALTERNATÍVA	Koltai Ottó	Zay Andrea				Pachnik Zoltán
FÜGGETLEN JELÖLTEK	Dr. Nyíri Iván Erdélyi Zoltán	Zsidi Istvánné		Dr. Czégka Miklós Kálló Zoltán		

MEGJEGYZÉS: A jelölt–jelölt nevét normál betűvel, a képviselőjelöltét **vastagítva**, a 2. fordulóba jutottakét **dőlve**, a győztesekét **NAGYBETŰVEL** szedtük!

2. sz. táblázat

A Heves megyei képviselők megoszlása a diploma típusa szerint

Változók	1990.				1994.				
	MDF	KDNP	SZDSZ	Összes	MSZP	SZDSZ	MDF	FKGP	Összes
ÖSSZESEN	6	1	2	9	7	2	1	1	11
<i>Diploma típusa</i>									
műszaki	–	–	–	–	1	–	–	–	1
mezőgazdasági	1	–	–	1	3	–	–	–	3
orvosi	3	–	–	3	–	1	–	–	1
közgazdasági	1	–	–	1	1	–	–	–	1
jogi	–	1	1	2	–	1	1	–	2
bölcsész	1	–	1	2	1	–	–	–	1

3. sz. táblázat

A Heves megyei képviselők megoszlása iskolai végzettség és foglalkozás szerint

Változók	1990.				1994.				
	MDF	KDNP	SZDSZ	Összes	MSZP	SZDSZ	MDF	FKGP	Összes
ÖSSZESEN	6	1	2	9	7	2	1	1	11
<i>Isk. végzettség</i>									
szakmunkás	–	–	–	–	–	–	–	–	–
gimn. éretts.	–	–	–	–	–	–	–	–	–
szakköz. éretts.	–	–	–	–	1	–	–	1	2
főiskola	2	–	–	2	–	–	–	–	–
egyetem	4	1	2	7	6	2	1	–	9
<i>Foglalkozás</i>									
vezető	3	–	–	3	5	–	–	–	5
beoszt. értelm.	1	–	1	2	–	2	1	–	3
egyéb szellemi	1	–	–	1	1	–	–	–	1
szakképz. munk.	–	–	–	–	–	–	–	–	–
nem szakképz. munk.	–	–	–	–	–	–	–	–	–
önálló	1	1	1	3	1	–	–	1	2

4. táblázat
A Heves megyei képviselők megoszlása nem, kor, születési hely és lakóhely szerint

Változók	1990.				1994.				
	MDF	KDNP	SZDSZ	Összes	MSZP	SZDSZ	MDF	FKGP	Összes
ÖSSZESEN	6	1	2	9	7	2	1	1	11
<i>A képviselő neme</i>									
Férfi	6	1	2	9	7	2	–	1	10
Nő	–	–	–	–	–	–	1	–	1
<i>Életkor</i>									
–29	–	–	–	–	–	–	–	–	–
30–39	2	–	1	3	3	1	–	–	4
40–49	2	1	1	4	2	–	–	1	3
50–59	2	–	–	2	2	1	1	–	4
60–69	–	–	–	–	–	–	–	–	–
70–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
<i>Születési hely</i>									
Budapest	–	–	1	1	1	–	1	–	2
egyéb város	4	1	1	6	3	1	–	–	4
község	1	–	–	1	3	–	–	1	4
külföld	1	–	–	1	–	1	–	–	1
<i>Lakóhely</i>									
Budapest	–	–	–	–	–	1	–	–	1
egyéb város	5	1	2	8	3	1	1	–	5
község	1	–	–	1	4	–	–	1	5

5. sz táblázat

AZ 1994. ÉVI VÁLASZTÁSOKON A PARLAMENTBE JUTOTT
HEVES MEGYEI KÉPVISELŐK

EGYÉNI VÁLASZTÓKERÜLETBEN SZEREZTEK MANDÁTUMOT

Választókerület	A képviselő neve	A párt neve
1. sz. vk. EGER	Korózs Lajos	MSZP
2. sz. vk. PÉTERVÁSÁRA	Csomós László	MSZP
3. sz. vk. GYÖNGYÖS	Dr. Fodor Gábor	SZDSZ
4. sz. vk. HATVAN	Érsek Zsolt	MSZP
5. sz. vk. HEVES	Godó Lajos	MSZP
6. sz. vk. FÜZESABONY	Dr. Molnár János	MSZP

HEVES MEGYEI LISTÁN SZEREZTEK MANDÁTUMOT

Hiesz György	MSZP
Kalmár Péter	MSZP
Dr. Puha Sándor	SZDSZ

ORSZÁGOS LISTÁN SZEREZTEK MANDÁTUMOT

Morvai Ferenc	FKGP
Csépe Béla	KDNP
Dr. Sepsey Tamás	MDF
Dr. Farkas Gabriella	MDF

MAKAI JÁNOS

**A VLADYIMIR–SZUZDALI FEJEDELEMSÉG
KÜLPOLITIKÁJA A 12. SZÁZAD 60–70-ES
ÉVEIBEN**

ABSTRACT: (*Foreign policy of the Vladimir – Suzdal Principality in the 1160s and 1170s*) In the author's opinion, the foreign policy of the Vladimir – Suzdal Principality in the 1160s and 1170s was first of all the foreign policy of Prince Andrei. He was given the nickname „Bogoliubsky” (God-loving), after the village of Bogoliubovo which had been chosen as the site of his fortified castle. So this essay studies the steps he took and the endeavours he strove for.

Foreign policy of Andrei Bogoliubsky can not be assessed as a completely positive or negative one because of the alternations of his successes and failures. With the attacks on the Volga–Bulgars (in 1164, 1171–1172), the Prince, in all probability contributed to the later successes of his younger brother Vsevolod, as Novgorod was under Andrei's control until his death. However, it seems to be indisputable that he had illusions with regard to Kiev. His aims in 1169 seemed to be realistic because the coalition, organized by him, occupied the town by the river bank of Dneper. On the other hand, he was defeated at Vishgorod in 1173 and it could be one of the reasons for his tragic death. It would be incorrect to think that Prince Andrei's political influence ended after 1173. After the defeat at Vishgorod, the monarch of Vladimir lost only his supremacy but he still remained an important Old-russian Prince and the „pointer of the scales”.

A Szuzdali Fejedelemség külpolitikája a 12. század 30–50-es éveiben is elsősorban a szuzdali uralkodó külpolitikája volt. A hatalmi képlet három fontos eleme ugyan létezett Északkelet–Oroszországban, a források azonban a fejedelem, Jurij Dolgorukij szerepét domborítják ki.

Dolgorukij elsősorban Kijev megszerzésére törekedett, de Novgoroddal kapcsolatos tervei is konfliktusokhoz vezettek. Novgorodi politikáját két aspektusból lehet megközelíteni. Egyrészt az általa adófizetésre kötelezettek számát kívánta a szomszédos állam kárára növelni, másrészt novgorodi befolyása erősítésével az Olgoviccsok és a Msztyiszlaviccsok pozícióit próbálta gyengíteni. Erős ütőkártya (a szuzdali gabona) volt a kezében, de fiait így is csak egy-egy rövid időszakra sikerült a novgorodi fejedelmi székbe juttatnia. Az a kísérlete pedig, hogy a novgorodi fegyveres erőket bevonja a Kijevért folytatott harcokba, kudarcot vallott.

Jurij Dolgorukij látszólag igen sikeres déli politikát folytatott, hiszen háromszor foglalta el Kijevet. Nem ennyire kedvező a kép, ha a körülményeket mérlegeljük. Az Izjaszlav kijevi fejedelemmel vívott háború három nagyobb csatájából kettőt elvesztett. Két alkalommal rövid uralkodás után, csúfosan kellett elmenekülnie a Dnyeper parti városból, harmadjára pedig valószínűleg megmérgezték. A kijevi fejedelem olyan sikeresen verte vissza a gyakori szuzdali támadásokat, hogy halála idején (1154) Jurijnak éppúgy nemvolt területe Dél-Oroszországban, mint a kijevi trónért folytatott harc kezdetén (1149).

A kunokkal való együttműködés Jurij Dolgorukij külpolitikájának szintén alapvető vonása volt. A kunok a 12. század 30–70-es éveiben igen aktívan vettek részt az óorosz belháborúkban, a szuzdali fejedelem Kijevért vívott küzdelme pedig éppen ebben a periódusban zajlott. Jurij több hadjáratban is igénybe vette katonai erőiket.

Dolgorukij külpolitikája nem vette eléggé figyelembe Északkelet-Oroszország érdekeit, sokkal inkább egyéni ambícióit tükrözte. A Szuzdali Fejedelemség további felemelkedéséhez olyan uralkodóra volt szükség, aki nem a kijevi nagyfejedelmi címnek nevezett délibábot kergeti, hanem energiáját a helyi ügyek intézésének szenteli. Ennek az elvárásnak Jurij fia és utódja, Andrej is csak részben felelt meg.

Andrej Bogoljubszkij (1157–1174) külpolitikájában három fő irány különíthető el, minthogy arra a Volgai Bolgárországgal, Novgoroddal és Kijevvel folytatott küzdelem volt jellemző. A Vlagyimir–Szuzdali Fejedelemség megerősödését mutatja, hogy mindhárom esetben Bogoljubszkij kezdeményezte a konfliktusokat. Kijev megszerzése már Jurij Dolgorukij politikájának is fő célja volt, azonban Novgorod és a Volgai Bolgárország elleni olyan mértékű agresszív fellépésre, mint amilyen az 1160–1170-es éveket jellemezte, 1157 előtt nem került sor.

A XII. sz. 60-as éveitől kezdve a vlagyimiri uralkodók egy sor hadjáratot indítottak a volgai bolgárok ellen. Ezek oka egyrészt a volgai kereskedelmi út biztonságának megteremtésére irányuló törekvés,¹ másrészt a két szomszédos állam terjeszkedése volt. A Volgai Bolgárország a XII. században jelentős érdeklődést mutatott azon törzsek iránt, amelyek a Fehértől nyugaton a Pecsoráig, keleten pedig az Obig terjedő hatalmas térséget

népesítették be. A rosztov-szuzdali föld fejedelmei, miután behatoltak az Északi Dvina vidékére, és meghódították a Kljazma, valamint az Oka alsó folyásánál lévő területeket, betörték a bolgár állam befolyási szférájába. A rosztoviak és a szuzdaliak előrenyomulása Andrej Bogoljubszkij uralkodásától kezdve már a Volga középső folyása felé irányult.²

Andrej fejedelem első támadására 1164-ben került sor, amellyel kapcsolatban a Lavrentyij-évkönyv meglehetősen tendenciózus hangvétellel a következő adatokat tartalmazza: a vlagyimiri csapatokat maga Bogoljubszkij vezette. Vele tartott fia, Izjaszlav, öccse, Jaroszlav és Jurij muromi fejedelem is. Az óorosz csapatok győzelmet arattak a bolgár uralkodó felett, aki seregének csak egy kis részével tudott a fővárosába visszavonulni. Ezután a támadók Brjahimovot elfoglalták, további három várost pedig felperzseltek.³ Ebből a híradásból lehetetlen megállapítani Andrej Bogoljubszkij sikerének mértékét. Nem derül ki belőle, hogy miért nem folytatták a megvert ellenség üldözését, és az sem, vajon kerültek-e újabb területek vlagyimiri fennhatóság alá. Nagy hangsúlyt helyezett viszont az évkönyvíró az Istenanyának a győzelem kivívásában játszott szerepére, minthogy az oroszok még a híres Istenanya-ikont is magukkal vitték a hadjáratba.⁴

Az 1171–1172 telén indított második támadás viszont kudarcot vallott. Ekkor Andrej Bogoljubszkij Msztyiszlav nevű fiát küldte a bolgárok ellen, akihez a muromi és rjazanyi uralkodók fiai is csatlakoztak. Az Oka torkolatánál a fejedelmek két hetet vártak a különféle csapatok csatlakozására, és elhatározták, hogy Borisz Zsigyiszlavics vajda vezetésével egy előretolt druzsinát indítanak a bolgárok ellen. Az oroszok váratlanul törtek az elleneséges területekre, hat falut és egy várost elfoglaltak, a férfiakat lekaszabolták, az asszonyokat és a gyerekeket pedig fogságba vetették. A Lavrentyij-évkönyv ezen eseményeket feljegyző krónikása – érezhetően Vlagyimir-barát szemlélete ellenére – is csak ennyi eredményt konstataált, s egyértelműen utalt a hadjárat végkimenetelére: a bolgárok, miután tudomást szereztek róla, hogy a fejedelmek csak kis druzsinával érkeztek, hatezer katonát gyűjtöttek össze, és üldözőbe vették az oroszokat, de csak húsz versztányira közelítették meg őket, azután visszafordultak. A támadók, akiket az évkönyvíró sokatmondó megállapítása szerint a Szent Istenanya és a keresztény imádság mentett meg, Istent dicsőítették, és hazaindultak.⁵

A fenti hadjáratok, annak ellenére, hogy alapvetően nem módosították az erőviszonyokat, az óorosz–bolgár kapcsolatokban bekövetkezett változásokat szimbolizálták. Míg az 1150-es évekig a Volgai Bolgárország közvetlen veszélyt jelentett a Szuzdali Fejedelemségre nézve, addig az 1160-as években az óorosz csapatok offenzívába mentek át, a volgai bolgárok pedig védekezésre kényszerültek. Andrej Bogoljubszkij „bolgár politikája” egy olyan folyamat fontos részét képezte, melyet Jurij Dolgorukij alapozott meg, és Vszevolod Jurjevics folytatott tovább.

Az 1160–1170-es években a vlagyimiri külpolitikai lépések elsősorban Kijev megszerzésére és megtartására irányultak. Az egykori fővárosért folytatott küzdelemmel is összefüggésben volt a Novgorod feletti befolyás biztosításáért vívott harc, melyek ismertetése előtt érdemes megvizsgálni a még mindig a fejedelmek érdeklődésének homlokterében álló Kijev, valamint a Kijevi Fejedelemség helyzetét.

1157 után a kijevi trónért a csernyigovi, volhiniai és szmolenszki fejedelmek folytattak nem egyszer vére menő küzdelmet. Jurij Dolgorukij halálát követően a kijevi uralkodó Izjaszlav Davidovics, a csernyigovi Szvjatoszlavics-ág rangidős tagja lett, aki azonban 1158-ban vereséget szenvedett Msztyiszlav Izjaszlavics volhiniai fejedelemtől. Msztyiszlav elfoglalta Kijevet, és a trónra nagybátyját, Rosztyiszlav Msztyiszlavicsot (1159–1167) hívta meg. Az új kijevi uralkodó és szövetségese, Szvjatoszlav Olgovics ellen a detronizált Izjaszlav Davidovics szervezkedni kezdett. Végül Rosztyiszlav székhelyét sikerült elfoglalnia, azonban Belgorod ostrománál megsebesült, és hamarosan meg is halt.⁶

A kiváló orosz történétíró, Sz. M. Szolovjov Rosztyiszlav Msztyiszlavicsról a következő, meglehetősen pozitív értékelést adta: „Érdekes jelenség volt a Msztyiszlavicsok, sőt az összes régi fejedelem között is. Tisztelte bátyját, Izjaszlavot és nagybátyjait, nem szerette az ellenségeskedést. Amikor rangidős lett nemzetségében, megkövetelte a fiatalabbaktól a tiszteletet, az engedelmisséget; megbékéltetésre törekedett; nem sértette meg fiatal rokonait, sőt birtokokat adott nekik”⁷ Kétségtelen, hogy Bogoljubszkij ezen unokatestvére a Dnyeper két partján és Oroszország többi részén is sokat fáradozott a zavaros helyzet rendezése, vagy legalább az ellentétek tompítása érdekében. Azonban uralkodása mégis hozzájárult a Kijevi Fejedelemség (itt már csak a Kijevi Nagyfejedelemség egyik utódállamáról van szó) széttagozódásához, s ezáltal Kijev jelentőségének további csökkenéséhez. Annak ugyanis, hogy elfoglalta a nagyfejedelmek egykori trónját, ára volt: Msztyiszlav Izjaszlavics részére át kellett adnia Belgorodot, Torcseszket és Trepolt. Nyilván Rosztyiszlav maga is tisztában volt e lépés következményeivel, mert a fenti három várost rövidesen saját fennhatósága alá vonta, ami konfliktushoz vezetett. 1163 körül megegyezés született a kérdésben: Belgorod és Torcseszk ismét, Trepol helyett pedig Kanyev a volhiniai uralkodóé lett.⁸ Ezzel Msztyiszlav Izjaszlavicsnak a Kijevi Fejedelemségben megszerzett pozíciója, még akkor is, ha egyik támaszpontja Kijevtől távolabb, délebbre került, változatlanul kedvező volt, melyet Rosztyiszlav Msztyiszlavics halála után (1167) ki is használt, és Vlagyimir Msztyiszlavicsal, apja egyetlen még élő testvérével szemben könnyedén szerezte, ill. tartotta meg a kijevi trónt.⁹ Ugyanakkor Rosztyiszlav Msztyiszlavics fiai apjuk halála után megtartották déli volosztyaikat, ami tovább bonyolította a helyzetet, mivel 1169-től kezdve, mint azt a későbbi-

ekben látni fogjuk, az ő ignorálásukkal nem lehetett a Kijevi Fejedelemség ügyeit intézni.

A Jurij Dolgorukij halála utáni években a Szuzdali Fejedelemség és új uralkodója, Andrej Bogoljubszkij nem tudott jelentős hatást gyakorolni a déli eseményekre. Ennek egyik oka az volt, hogy a Jurjevicsek közül délen csak Gleb fennhatósága alatt maradt számottevő politikai és katonai erőt biztosító terület. Másrészt uralkodásának első szakaszában Andrej Jurjevic elsősorban az északkeleti belpolitikai helyzettel foglalkozott. Mindkét tényező fontos volt azonban a későbbi lépéseket tekintve: Gleb oblasztyának (Perejaszlavl) az elhelyezkedése a Kijevért folytatott harc szempontjából igen kedvező volt, a jól kiépített, megszervezett Vlagyimir–Szuzdali Fejedelemség pedig viszonylag szilárd hátszínigot biztosított ugyanahhoz.

Az, hogy a kijevi–vlagyimiri kapcsolatokat 1157 és 1169 között nem jellemezték látványos események, korántsem jelenti Bogoljubszkij passzivitását, érdektelenségét ezen a téren, sőt a fejedelem ezekben az években is figyelemmel kísérte a kijevi trón sorsának alakulását. Miután Izjaszlav Davidovics, aki egyébként Jurij Dolgorukij esküdt ellensége volt, elvesztette Kijevet, felvette a kapcsolatot Andrej Jurjeviccsel. 1159-ben Izjaszlav Bogoljubszkij lányának kezét, valamint katonai segítségét kérte unokaöccse, Szvjatoszlav Vlagyimirovics vscsizsi fejedelem számára, és mindkettőt meg is kapta. A Vcsizs városát ostromló Olgovicsek, Rosztyiszlav kijevi fejedelem szövetségesei az Izjaszlav Andrejevics által vezetett felmentő csapatok közeledéséről tudomást szerezvén, beszüntették az ellenségeskedést.¹⁰ Ezután Andrej Bogoljubszkij mint Izjaszlav támogatója északon akart érzékeny csapást mérni Rosztyiszlav Msztyiszlavicsra, mivel Novgorodban Szvjatoszlav Rosztyiszlavics volt a fejedelem. A novgorodiak Andrej fenyegetésének hatására Szvjatoszlávot elfogták, és Ladogába vitték. Ebben a Rosztyiszlavicsok ellenségei játszották a főszerepet. A novgorodiak kérték Bogoljubszkijt, hogy küldje el valamelyik fiát fejedelemnek, de ő testvérét, Msztyiszlávot akarta elküldeni. Msztyiszlav Jurjevic már volt fejedelem a Volhov partján lévő városban, talán éppen ezért tiltakoztak személye ellen a novgorodiak. Végül megegyeztek, s Msztyiszlav Rosztyiszlavics, Andrej Bogoljubszkij unokaöccse került Novgorod élére¹¹ (1160).

Az 1157-et követő évtizedben Vlagyimir és Kijev viszonya összességében mégis kiegyensúlyozott volt. Bogoljubszkij először a trónjától megfosztott Izjaszlav Davidovicsot támogatta, majd annak halála után kiegyezett Rosztyiszlav Msztyiszlaviccsal. Ennek a jele volt, hogy 1161-ben a vlagyimiri uralkodó jóváhagyásával ismét Szvjatoszlav Rosztyiszlavics lett a novgorodi fejedelem. Rosztyiszlav azonban nem tudta fia helyzetét megszilárdítani. Halála (1167) után valószínűleg összeesküvés készült Szvjatoszlav ellen, mivel ő Velkije Lukiba menekült, és megüzente, hogy nem akar a novgorodiak fejedelme lenni, akik ezután elűzték onnan.

Szvjatoszlav Toropecbe, majd a Volgához ment. Andrej Bogoljubszkij még ekkor sem változtatta meg az álláspontját: továbbra is Svjatoszlávot támogatta.¹²

A vlagyimiri–kijevi viszony, pontosabban a két trón birtokosának kapcsolata Msztyiszlav Izjaszlavics uralkodása (1167–1169) idején mérgesedett el. Bogoljubszkij kezdetben várakozó álláspontra helyezkedett: a Msztyiszlav ellen sikertelenül szervezkedő Vlagyimir Msztyiszlavics nála keresett támaszt, ő azonban Rjazanyba küldte.¹³ Úgy tűnik, még kedvezőbb alkalmat várt a kijevi fejedelem elleni támadásra, amelynek megindulása csak idő kérdése volt, mert aligha vitatható, hogy a déli ügyekbe való beavatkozásra tudatosan készült. 1169-re Vlagyimir pompája vetekedett Kijevével. Székhelye közelében Bogoljubovban Bogoljubszkij fényűző rezidenciát építtetett, ami a kortársakat nyilván a Kijev–Visgorod kapcsolatra emlékeztette, és még arra is volt gondolja, hogy – szintén kijevi mintára – Arany-kaput emeltesse.

Kijev a még hozzá tartozó területekkel együtt ekkorra a legerősebb óorosz fejedelmek vetélkedésének célpontja és színtere lett. Politikai jelentősége elsősorban szimbolikus volt, birtoklása nem jelentett különösebb hatalmat. A kijevi trónra ülő fejedelmek megtartották korábbi oblasztaikat, mert az igazi erőt azok biztosították. Andrej Bogoljubszkijnek sem a régi főváros megszerzése volt a fő célja, hanem „arra törekedett, hogy az orosz fejedelmek hierarchiájában az első helyet foglalja el”.¹⁴ Ehhez pedig Kijev megszerzésére feltétlenül szükség volt.

Amíg Rosztyiszlav Msztyiszlavics volt a kijevi uralkodó, Bogoljubszkij nem jelentette be trónigényét, aminek nem is lett volna értelme, minthogy a nemzeti rangsorrendben Rosztyiszlav tőle előkelőbb helyet foglalt el. Msztyiszlav Izjaszlavics rangidősségét ellenben már nem ismerte el, mint ahogyan korábban apja, Jurij Dolgorukij sem volt hajlandó tudomásul venni Msztyiszlav apja, Izjaszlav kijevi fejedelemségét. Msztyiszlav vezetésével viszont sikeres harc folyt a déli határokat állandóan nyugtalanító kunok ellen,¹⁵ ami megnehezítette az ellene való vlagyimiri fellépést. Azonban, amikor Msztyiszlav és több rokona között megromlott a viszony (a dorogobuzsi fejedelem pl. területi követelésekkel állt elő),¹⁶ a kijevi uralkodó helyzete megrendült. A Msztyiszlav Izjaszlavicsal elégedetlen, valamint az Andrej Bogoljubszkij befolyása alatt lévő fejedelmek katonai ereje, kiegészítve a vlagyimir–szuzdali csapatokkal, lehetővé tette az északeleti igények realizálását.

Az 1169. évi hadjárat alapvető oka tehát Bogoljubszkijnek az a törekvése volt, hogy saját szeniori jogát elismertesse. Ehhez még kisebb horderejű tényezők járultak, melyeket sokkal inkább ürügyeknek, semmint okoknak tekinthetünk. Az egyik ilyen tényező a novgorodi trón betöltésének kérdése volt. Az 1160-as évek végére az óorosz területeken három hatalmi központ, ill. csoportosulás rajzolódott ki: Andrej Bogoljubszkij (Szuzdal), a Rosz-

tyiszlavicsok (Szmolenszk, Novgorod és a Kijev környéki városok), valamint Msztyiszlav Izjaszlavics (Kijev). Msztyiszlav a Szvjatoszlav Rosztyiszlavicsal elégedetlen novgorodiakkal szövetségelt, a Rosztyiszlavicsok pedig Bogoljubszkijjal.¹⁷ Szvjatoszlav Rosztyiszlavics elmenekülése – elűzése után Novgorodban heves belpolitikai küzdelem zajlott, majd a győztes csoport elérte, hogy a kijevi uralkodó fia, Roman legyen a fejedelem, aki támadást intézett a vlagyimiri–szmolenszki koalíció ellen.¹⁸

Nem megalapozatlan, mert a Lavrentyij-évkönyv egyik utalására¹⁹ visszavezethető, az a nézet, mely összefüggést vél felfedezni a Kijev elleni hadjárat és az egyházi kérdések között. Ennek lényege a következő: az 1160-as évek eseményei akkor zajlottak, amikor még friss volt Klim orosz metropolita emléke. Az őt felváltó görög Konstantin szigorúan leszámolt Klim híveivel: a püspökök egy részét leváltották, és görögökkel helyettesítették, vagy kiközösítették. Konstantin intézkedései nagy mértékben befolyásolták azt a csapatot, amelyet Andrej fejedelem mért Kijevre. Az északi egyeduralkodó szörnű bosszút állt a metropolitán és székhelyén.²⁰

A Kijev elleni támadás résztvevőinek felsorolásából következtetni tudunk a Msztyiszlav-ellenes koalíció erejére és Andrej Bogoljubszkij befolyására is. A rosztovi, vlagyimiri és szuzdali csapatok – s egyben a hadjáratban résztvevő valamennyi egység – parancsnoka Bogoljubszkij fia, Msztyiszlav volt. Borisz Zsigyiszlavics vajda (magasrangú katonai vezető) szintén fontos feladatot kapott. Msztyiszlav Andrejevicshez az Ipatyij-évkönyv szerint az alábbi fejedelmek csatlakoztak: Gleb Jurjevics Perejaszlavlól, Roman Rosztyiszlavics Szmolenszkból, Vlagyimir Andrejevics Dorogobuzsból, Rurik Rosztyiszlavics Ovrucsból, Dávid Rosztyiszlavics Visgorodból, valamint fivérük, Msztyiszlav; Oleg és Igor Szvjatoszlavics az Olgovicsok közül; a későbbiekben a Jurjevicsok közül a legfontosabb szerepet játszó Vszevolod és unokaöccse, Msztyiszlav.²¹ A Lavrentyij-évkönyvben jórészt ugyanezek az adatok találhatóak, míg a Novgorodi Első Évkönyvben mindössze három sor foglalozik az egész hadjáratról. Azonban ez a rövid híradás mégis rendkívül jelentős, mert azt közli, hogy a polockiak, a muromiak és a rjazanyiak is részt vettek az összecsapásban.²² A Nyikon-évkönyv további kiegészítésekkel szolgál: kunok, magyarok, csehek, lengyelek és litvánok csatlakozására utal.²³ A „pogányok” részvételét más forrás is megerősíti,²⁴ igaz, külön a kunokét nem, azonban a magyar, cseh, lengyel és litván erők jelenlétét a magunk részéről megkérdőjelezzük.

A felsorolás azt bizonyítja, hogy a Szvjatoszlavicsok és a polocki fejedelmek kivételével elsősorban közeli rokonai függtek Bogoljubszkijtól, illetve szövetségelt vele. A Jurjevicsok támogatása érthető, hiszen közöttük egyértelműen Andrej volt a rangidős. Gleb Jurjevics haláláig (1171) bátyja támogatója volt, s úgy tűnik Bogoljubszkij 1169-re kibékült egy általa elűzött féltestvérével és unokaöccsével.²⁵ A muromi és a rjazanyi

fejedelmek, mint arra többek között az 1164. évi és 1172 körüli bolgárok elleni hadjáratokban való részvételükből következtetni lehet, a vlagyimiri uralkodó befolyása alatt álltak. A Novgorodi Első Évkönyvből azonban nem derül ki, hogy 1169-ben személyesen vettek részt a támadásban, vagy csak segédcsapatokat küldtek. Az utóbbi kérdésre a forrás a polocki fejedelmekkel kapcsolatban sem ad választ. A szakirodalomban van olyan nézet, mely szerint ők a Rosztyiszlavicsokhoz hasonlóan függtek Bogoljubszkijtól.²⁶ Annyi bizonyos, hogy már Szvjatoszlav Rosztyiszlavics novgorodi fejedelem Toropecbe való menekülése után a polockiak a vlagyimiri uralkodóval szorosan együttműködtek.²⁷ Rosztyiszlav Msztyiszlavics halála után a fenti négy Rosztyiszlavics, sőt mint láttuk az ötödik, Szvjatoszlav is, kénytelen volt szorosabb kapcsolatba lépni a vlagyimiri uralkodóval. A legidősebb, Roman örökölte a Szmolenszki Fejedelemséget, s mivel ez határos volt a Vlagyimir–Szuzdali Fejedelemséggel, Roman Bogoljubszkij befolyása alatt állt. Nem véletlen, hogy a későbbiekben még az érdekeivel ellentétes utasításoknak is eleget tett. Rurik, Dávid és Msztyiszlav Rosztyiszlavics azonban nem függött a vlagyimiri fejedelemtől. Számukra – a család novgorodi érdekeinek védelmén túl – az északkeleti szövetségesre saját déli pozíciójuk megerősítése miatt volt szükség. Vlagyimir Andrejevics Bogoljubszkij unokatestvére volt, de ő sem függött az utóbbi-tól. A Kijev elleni támadásban való részvételét nyilván az motiválta, hogy a Dorogobuzsi Fejedelemség Volhinia szomszédja volt. A Msztyiszlav Izjaszlavics fennhatósága alatt lévő volhiniai és a Msztyiszlávnak az egykori főváros megszerzésével jutott kijevi területek szinte bekerítették. Így Vlagyimir Andrejevics szívesen látott volna más uralkodót Kijevben.

Az Andrej Bogoljubszkij által irányított koalícióból a jelentős erőt képviselő uralkodók közül mindössze a halicsi és a csernyigovi hiányzott. Az erődemonstráció azonban nem elsősorban ezért nem hozhatott tartós eredményt. Az egymással szövetségben fellépő fejedelmek egy részének Kijevvel, ill. a Kijevi Fejedelemséggel kapcsolatos elképzelései, érdekei is oly mértékben különböztek, hogy az élesszemű kortársaknak aligha kellett különleges jóstehetséggel rendelkezniük az újabb összecsapások megjövendüléséhez.

Az Ipatyij-évkönyv szerint Kijev bevétele a következő módon zajlott le: a szövetségesek csapatai Visgorodban egyesültek, majd Kijevhez vonultak. Msztyiszlav Izjaszlavics és a kijeviek keményen küzdöttek az ostromlókkal. Háromnapos harc után a támadók betörték a városba. Msztyiszlávnak sikerült kijutnia, és fivérével, Jaroslávval a volhiniai Vlagyimirba visszavonulnia, azonban menekülés közben druzsinája egy része fogságba esett. A koalíció 1169. március 12-én vette be Kijevet. A győztesek kegyetlenül bántak a lakossággal: egyeseket megöltek, másokat elhurcoltak. A várost két napig rabolták. Nem kímélték a kolostorokat és a templomokat, még a Szófia-székesegyházat és a Tized-templomot sem. A javakat eltulajdonított-

ták, a templomokból elvették az ikonokat, könyveket, miseruhákat és a harangokat. A „pogányok” felgyújtották a Barlang-kolostort is, amely végül megmenekült.²⁸

A Lavrentyij-évkönyv híradása sokkal szűkszavúbb, viszont rávilágít arra, mennyire pánikszerűen menekült el Msztyiszlav Izjaszlavics: feleségét és fiát sem tudta magával vinni Volhíniába, ők fogságba estek.²⁹ Az utóbbi adat megtalálható a Nyikon-évkönyvben is, amely azt állítja, hogy a támadók – név szerint megjelölt – bojárok segítségével foglalták el Kijevet, minthogy Pjotr Boriszlavics és társai a város gyenge pontjairól átcsoportosították a védőket, minek következtében az ostromlók könnyen betörhettek.³⁰

Kijev 1169. évi elfoglalása meglehetősen nagy visszhangra talált a történeti irodalomban. A különféle nézetek részletes ismertetése e dolgozat kereteit meghaladná, ezért csak néhány vélemény kiemelésére szorítkozunk. Kijev bevételének évét Ny. M. Karamzin Oroszország történetében fordulópontnak tartotta, s ez a Kijevi Rusz szétesésének idejével kapcsolatos kérdésben a XX. század. elejéig meghatározó maradt.³¹ A szovjet történetírás képviselői közül Ny. Ny. Voronyin úgy vélte, hogy 1169-ben „Kijevnek nem csak politikai, hanem egyházi tekintélye is helyrehozhatatlanul megrendült”.³² Lényegében hasonló értékelést tartalmaz „A Szovjetunió rövid története”, mely szerint a hadjárat Kijev végleges bukását jelentette. Szerepét mint politikai központét Vlagyimir (részben Halics) vette át.³³ B. A Ribakov egyrészt forráskritikai szempontból, másrészt nem össz-orosz, csupán dél-orosz szemzőgből közelítette meg a kérdést: „A kijevi évkönyvíró, aki szemtanúja volt annak, hogy a győztesek három napig rabolták a várost, olyan festőien ecsetelte ezt az eseményt, hogy valamiféle katasztrófa képzetét keltette. Valójában Kijev 1169 után is teljes intenzitással egy gazdag fejedelemség fővárosának életét élte. Templomok épültek, össz-orosz évkönyv íródott, készült az „Igor-ének”, ami összeegyeztethetetlen a hanyatlás fogalmával”.³⁴ A magyar kutatók közül F. Font Márta foglalkozott részletesebben az 1169. évi események értékelésével. Konceptiójának lényege a következő: Kijev hanyatlása a XII. század. közepén kezdődött. A duumvirátus véget vetett politikai, Andrej Bogoljubszkij hadjárata pedig gazdasági hegemoniájának, és csak jelképesen maradt főváros. A XII. század utolsó harmadában Kijev csak az egyik, a többtől kevésbé megszervezett fejedelemség központja volt. Először Vlagyimirnak, majd Halicsnak engedelmeskedett, a tatár invázió után pedig elvesztette szimbolikus jelentőségét is.³⁵

Bennünket az 1169. évi eseményekkel kapcsolatban leginkább Kijevnek mint politikai centrumnak a helyzetében bekövetkezett esetleges változások érdekelnek. Ebből a szempontból azonban 1169 nem jelentett határvonalat. Aligha lehet megkérdőjelezni azokat a nézeteket, melyek szerint Kijev ezután is a Kijevi Fejedelemség (többek között politikai) központja maradt.

Nem következett be változás Kijev mint orosz politikai centrum helyzetében sem, mert a város politikai vezető szerepe már 1169 előtt is csak jelképes volt. Növekedett viszont Vlagyimir politikai jelentősége. Azonban Vlagyimir politikai vezető szerepének kialakulása egy folyamat eredménye volt, amely már 1169-et megelőzően megkezdődött, s Andrej Bogoljubszkij uralkodása idejében nem is fejeződött be. Ennek a folyamatnak fontos eseményét jelentette Kijev elfoglalása. Azokat, akik az 1169. évi események jelentőségét túlértékelték, az téveszthette meg, hogy az orosz területek történetében Kijevet hasonló módon még nem foglalták el, és rabolták ki. Másrészt korábban a várost megszerző fejedelmek személyesen ültek a kijevi trónra, Msztyiszlav Andrejevics viszont – nyilván apja rendelkezése értelmében – Gleb Jurjevicsset ültette oda.³⁶ Bogoljubszkij számára azonban a fő cél rangidőssége elismertetése volt, nem pedig Kijev közvetlen birtoklása.

Andrej Bogoljubszkij 1170-ben Novgorod ellen indított támadást, ahol még mindig Msztyiszlav Izjaszlavics fia, Roman volt a fejedelem, s a déli sikerek után a vlagyimiri uralkodó ismét el akarta ismertetni néhány évvel korábban elvesztett befolyását. Az összeütközésnek azonban volt egy másik oka is: Novgorod és Vlagyimir vetélkedése az északi területekért. 1169-ben a novgorodi Danyiszlav Lazutyinyics 400 főből álló druzsinával adószedésre indult az Északi Dvinához. Andrej fejedelem hétezer sereget küldött ellene, de Danyiszlav megfutamította a szuzdaliakat. A valószínűleg meglehetősen elfogult novgorodi forrás szerint a konfliktus következtében 1300 szuzdali katona vesztette életét, míg a novgorodiak közül mindössze 15. A novgorodiak az általuk ellenőrzött területeken élőkötől és a szuzdali szmerdektől is beszedték az adót.³⁷

Az Andrej Bogoljubszkij által Novgorod ellen szervezett támadást a források némiképpen eltérő módon ismertetik. A Novgorodi Első Évkönyv legfontosabb adatai a következők: a szuzdali csapatokat Bogoljubszkij fia (Msztyiszlav), a szmolenszkieket és a toropceieket Roman, valamint Msztyiszlav Rosztyiszlavics vezette. A muromi, rjazanyi és polocki fejedelmek is részt vettek druzsináikkal a hadjáratban. A novgorodiak kitartottak Roman Msztyiszlavics fejedelem és Jakun poszadnyik mellett, és megerősítették a várost. Miután a két fél között lezajlott tárgyalások nem hoztak eredményt, heves összecsapás kezdődött. Végül 1170. február 25-én a védők Roman fejedelem vezetésével győzelmet arattak: a támadók közül egyeseket lekaszaboltak, másokat elfogtak, míg az ellenséges hadsereg egy része megfutamodott.³⁸ Ezen forrás híradásának egyoldalúságát jól ellensúlyozzák az Ipatyij- és Lavrentyij-évkönyvek, melyek közül az Ipatyij-évkönyv ismerteti részletesebben az eseményeket. Megtudhatjuk belőle, hogy a szövetséges csapatok még az ostrom előtt nagy pusztítást végeztek a novgorodi területeken: fálvakat foglaltak el és gyújtottak fel, a férfiakat lekaszabolták, az asszonyokat, a gyerekeket, az értékesebb tárgyakat és az

állatokat magukkal vitték. Ez a forrás a kudarc egyik okát abban jelöli meg, hogy az ellenséges táborban az emberek és a lovak között járvány ütötte fel a fejét, a visszavonulás körülményeit pedig sötét színekkel ecseteli.³⁹ A Nyikon-évkönyv, amellettt hogy sok mesés elemet őriz, több ponton egyértelművé teszi a fenti adatokat. Egyebek mellett tartalmazza azt a tényt, miszerint a győzelmet a védők számára egyik kitörésük hozta meg.⁴⁰

A Novgorod elleni hadjárat tehát a vlagyimiri uralkodó számára, aki ezúttal is a háttérben maradt, csúfos kudarccal végződött, és jelentős veszteségeket okozott. Azonban, a novgorodi területek egy részét érintő súlyos károk miatt, a másik félnek sem volt oka az ünneplésre. Elképzelhető, de nem bizonyítható, hogy – amint azt az „Ocserki isztorii SZSZSZR” állítja – a sikertelen hadjárat után Bogoljubszkij blokád alá vette a rivális állam területét.⁴¹ Erre már volt példa 1167 körül, Szvjatoszlav Rosztyiszlavics menekülése után, amikor is a vlagyimiri fejedelem, a szmolenszkiekkel és a polockiakkal szövetségben, lezáratta a Novgorodba vezető utakat.⁴² Anynyi bizonyos, hogy 1170-ben Novgorodban nagy drágaság volt, felment a gabona, de még a méz ára is.⁴³ Az északnyugati területek, különösen ilyen nehéz években, nem nélkülözhatték a Vlagyimir–Szuzdali Fejedelemségből érkező árukat. Állításunk bizonyításáért forduljunk V. L. Janyinhoz, aki a Novgorodi Első Évkönyvben a következő részleteket találta:

1127. „Ősszel a hideg elpusztította vetést és az őszi gabonát, és lett nagy éhség, és télen a rozs nyolcada fálgrivna”.
1128. „Ez az év kegyetlen volt: a rozs nyolcada grivna volt, és az emberek hárslevelet, nyírfakérget ettek, és mások a fa húsát szétporlasztották, összegyúrták pelyvával és szalmával; mások boglárkát, mohát, lóhúst ettek... mások pedig szétszéledtek idegen vidékekre”...
1161. „Egész nyáron szárazság volt, és elégett az összes gabona, és ősszel az egész vetést elpusztította a hideg...”⁴⁴

Janyin szerint, mivel az ilyen híradások zöme a XI–XIII. századra esik, az inség oka nem az éghajlati és talajviszonyokban, hanem a szűk megművelt területben keresendő, s a problémán a novgorodiak délről importált gabonával segítettek. A szerző még egy fontos tényezőre mutatott rá: „Jelena Alekszandrovna Ribina, miután áttanulmányozta az ásatásokon talált rengeteg dél orosz eredetű tárgyat, arra a megállapításra jutott, hogy a XI. század végén szünet állt be Novgorod déli kereskedelmében. Kijev és Novgorod között ugyanis ebben az időszakban komoly politikai nézeteltérés támadt, s a kijevi fejedelmek lezárták Novgorod déli kereskedelmi útvonalait”⁴⁵ A rosztov–szuzdali föld még ezután is szállító maradt, s aligha lehet véletlen, hogy Novgorodban az árak a szuzdali vereség évében olyan

magasba szöktek. Novgorod kénytelen volt behódolni Bogoljubszkijnak, aki Rurik Rosztyiszlavicsot juttatta a fejedelmi székbe.⁴⁶

Az északnyugaton bekövetkezett változásokat a források többféle változatban ismertetik. A Novgorodi Első Évkönyv közvetlenül az árák emelkedésének leírása után közli, hogy a novgorodiak tanácskoztak, és „utat mutattak Roman fejedelemnek”, majd békeajánlattal fordultak Andrej Bogoljubszkijhoz, Rurik Rosztyiszlavics pedig még 1170 októberében megérkezett.⁴⁷ Az Ipatyij-évkönyv szerint Roman, apjának a volhíniai Vlagyimirban bekövetkezett halála után, druzsinája követelésére távozott, Bogoljubszkij pedig Ruriknak adta Novgorodot.⁴⁸ A Nyikon-évkönyvben egy harmadik, az előző kettőt részben ötvöző variáció található. Eszerint miután a novgorodiak megtudták, hogy Msztyiszlav Izjaszlavics meghalt, Roman Msztyiszlavicsot elűzték, és Rurikot saját akaratukból tették meg fejedelemnek.⁴⁹

A magunk részéről már állást foglaltunk a novgorodi forrás mellett, mert az tűnik a leginkább logikusnak: a XI–XIII. században a Szuzdallal (továbbá a Kijevvel, Szmolenszkkal és Polockkal) történt összeütközéseket a krónikások minden esetben a gabonakrizisekkel kapcsolták össze,⁵⁰ vagyis ha Novgorod 1170 után nem akart tartós gabonahiányt, valamint ezzel összefüggésben magas árakat és éhínséget, akkor meg kellett egyeznie délkeleti szomszédjával. Hogy ez így is alakult arra bizonyíték a novgorodi trón további sorsa: amikor (1172-ben) Rurik Rosztyiszlavics délre távozott, a novgorodiak Bogoljubszkijtól kértek, és kaptak új fejedelmet: Jurij Andrejevicsot.⁵¹ Az Ipatyij-évkönyvben található variáció szintén logikusnak tűnik, ám csak abban az esetben helytálló, ha elfogadjuk, hogy Msztyiszlav Izjaszlavics halála megelőzte Roman Msztyiszlavics Volhíniába való visszavonulását. Ez azonban szinte biztosra vehető.⁵² A Nyikon-évkönyv híradása nem fogadható el, mert a másik két forrás egyértelműen rávilágít Andrej Bogoljubszkijnak a novgorodi trón betöltésében játszott szerepére, ez pedig elhallgatja azt.

1170-ben a vlagyimir–szuzdali fejedelem befolyása elérte a csúcspontját. Andrej Bogoljubszkij keze az órosz területek jelentős részére ért, akaratával szinte mindenhol számolni kellett. Novgorod engedelmességre kényszerítése után azonban már csak négy évig uralkodott, s ez az időszak a Dél-Oroszországgal kapcsolatos elképzeléseinek kudarcát hozta.

Az, hogy Bogoljubszkij megszerezte Kijevet és a rangidősséget, Dél-Oroszországban nem teremtett stabilitást. Ellenkezőleg, még tovább élezte az amúgy sem jelentéktelen ellentéteket. Öccse, Gleb helyzete meglehetősen ingatag volt Kijevben, amíg élt az elűzött Msztyiszlav Izjaszlavics. A volhíniai fejedelem testvérével, Jaroszlávval és a halicsiakkal még 1169-ben megtámadta Dorogobuzst, ahol Gleb és Andrej Jurjevics szövetségese, a beteg Vlagyimir Andrejevics uralkodott. A lépés oka nyilván az volt, hogy a dorogobuzsi fejedelem segített elűzni Msztyiszlávot Kijevből, az

akció azonban sikertelen maradt. Vlagyimir Andrejevics rövidesen meghalt. Gyermeke nem lévén, trónját és volosztyát Vlagyimir Msztyiszlavics szerezte meg.⁵³

1170-ben Msztyiszlav Izjaszlavics ismét támadott, ezúttal Kijev ellen, s szövetségeseivel akadálytalanul foglalta el a várost. Gleb Jurjevics ezalatt Perejaszlávban kunokkal kapcsolatos ügyeket intézett. Msztyiszlav Visgorodot is megtámadta, de Dávid Rosztyiszlavics eredményesen védekezett. A volhiniai fejedelmet ezután egyre-másra hagyták cserben szövetségesei, míg Dávid újabb segítséget kapott, Gleb pedig kunokkal közeledett. Msztyiszlav Izjaszlavics kénytelen volt visszatérni korábbi fejedelemségébe, ahol még ebben az évben meg is halt.⁵⁴ Tevékenysége jól tükrözte a Volhiniai Fejedelemség megerősödését. Andrej Bogoljubszkijhoz hasonlóan, Msztyiszlav Izjaszlavics is mind nagyobb területre akarta hatalmát kiterjeszteni, mind több fejedelmet akart függő helyzetbe kényszeríteni. Azonban Volhinia befolyása Oroszországban ekkor már kisebb volt, mint a Vlagyimir–Szuzdali Fejedelemségé. Ezt mutatta Msztyiszlav számos kudarca is.

1171-ben meghalt Gleb Jurjevics,⁵⁵ és Bogoljubszkij politikája egyik legfontosabb támaszát veszítette el. Kijevben ezután akarata csak annyiban érvényesülhetett, amennyiben az a Rosztyiszlavicsok érdekeit is szolgálta. Az utóbbiak Dorogobuzsból Vlagyimir Msztyiszlavicsot hívták meg a megüresedett trónra.⁵⁶ Bogoljubszkij azonban nem fogadta el az új uralkodót, mert Msztyiszlav utolsó kijevi uralkodása idején Vlagyimir szövetséget kötött a volhiniai Izjaszlavicsokkal, másrészt az ő engedélye nélkül lett kijevi fejedelem,⁵⁷ és Kijev elhagyására szólította fel.⁵⁸ Vlagyimirt, aki mindössze négy hónapig uralkodott a Dnyeper parti városban,⁵⁹ valószínűleg csak halála mentette meg az elűzéstől.⁶⁰

A kijevi trónra ismét Andrej Bogoljubszkij pártfogoltja került. A vlagyimiri uralkodó ezzel kapcsolatos üzenetében hangsúlyozta, hogy azért adja Kijevet Roman Rosztyiszlavicsnak, mivel a Rosztyiszlavicsok „atyjuknak” ismerték el őt,⁶¹ vagyis tudomásul vették a nemzeti rangsorrendben elfoglalt helyét. Bogoljubszkij és a Rosztyiszlavicsok koalíciója azonban hamarosan felbomlott, és a következő években Dél-Oroszországban meglehetősen viharos események játszódtak le, melyeket az Ipatyjev-évkönyv igen részletesen ismertet, bár az időpontok tisztázását alig teszi lehetővé.⁶²

Roman Rosztyiszlavics kijevi uralkodása idején Andrej Bogoljubszkij arról értesült, hogy Gleb Jurjevics nem természetes halállal halt meg. Nyilván Kijevből kapta a hírt, mert amikor kisebb druzsinájának tagját, Mihnót a Rosztyiszlavicsokhoz küldte, név szerint kérte a feltételezett gyilkosok kiadatását. Mivel kérésének nem tettek eleget, Roman Rosztyiszlavicsnak újabb üzenetet küldött: „Fivéreiddel nem az én akaratom szerint jársz el, így hagyd el Kijevet, Dávid Visgorodból, Msztyiszlav Belgorodból

(távozzon – M. J.), menjetekek valamennyien Szmolenszkbe, és osztozkodjatek ott!”⁶³ Roman engedelmesekedett, a trónt pedig Mihalko Jurjevics kapta meg, aki azonban nem hagyta ott Torcseszket, hanem öccsét, Vszevolodot és unokaöccsét, Jaropolkot küldte maga helyett. Ezúttal a délen maradt Rosztyiszlavicsok juttattak el üzenetet Vlagyimirba, amelyben ártatlanságukat hangoztatták, majd egy éjjel bevonultak Kijevbe, Mihalko kreatúráit elfogták, és Rurikot tették meg fejedelemnek.

Bogoljubszkij nem tudott belenyugodni Kijev feletti befolyásának elvesztésébe. Újabb utasítását ismét Mihno közvetítette, s ebben azt követelte, hogy Rurik menjen a bátyjához Szmolenszkbe, míg Dávid és Msztyiszlav hagyja el az orosz földet. A Rosztyiszlavicsok azonban nem ijedtek meg. Msztyiszlav utasítást adott a követ hajának és szakállának lenyírására, Bogoljubszkijnek pedig a következőt üzenté: „Mi eddig mint atyánkat szeretünk téged, de ha te ilyen szavakkal küldtél (követet – M. J.) hozzánk, nem mint fejedelemhez, hanem mint podrucsnikhoz és egyszerű emberhez, akkor cselekedj úgy, ahogyan kigondoltad, az Isten pedig ítélezni fog felettünk”.⁶⁴ Miután a vlagyimiri fejedelem ezt meghallotta, megparancsolta, hogy gyűjtsenek sereget.

Az 1173. évi hadjáratot tehát a Rosztyiszlavicsok szembefordulása idézte elő. Bogoljubszkij azonban látszólag még éppen elég szövetségest és függő helyzetű fejedelmet tudott mozgósítani, nem beszélve saját állama katonai erejéről. Az Ipatyij-évkönyv szerint csak a rosztovi, szuzdali, vlagyimiri, perejaszlavli, beloozerói, muromi, rjazanyi és novgorodi csapatok létszáma 50000 fő volt. Ezek élére Andrej fejedelem a legfiatalabb fiát, Jurijt valamint ismét Borisz Zsigyiszlavics vajdát állította, azzal az utasítással, hogy Rurikot és Dávidot úzzék el otcsinájából, Msztyiszlávot pedig fogják el, de ne tegyenek vele semmit, hanem vigyék Vlagyimirba.

Amikor a sereg Szmolenszk mellett vonult, Roman Rosztyiszlavics kénytelen volt fia vezetésével saját druzsináját elengedni testvérei ellen. A polocki, turovi, pinszki és gorogyeszki fejedelmeknek is részt kellett venniük a hadjáratban. A csernyigovi földre érve csatlakoztak az Olgovicsok, majd a vlagyimiri uralkodó féltestvérei (Mihalko, Vszevolod) valamint unokaöccsei (Vlagyimir Glebovics a déli Perejoszlávlból; illetve Msztyiszlav és Jaropolk Rosztyiszlavics), sőt dél-oroszországi nomád törzsek is. Összesen több mint húsz fejedelem vonult Kijev ellen,⁶⁵ a korabeli viszonyokhoz képest nagy létszámú hadsereggel. Összehasonlítva mindezt az 1169-es adatokkal megállapíthatjuk, hogy Andrej Bogoljubszkij hatalma időközben tovább növekedett. A jelentősebb óorosz államok közül mindössze a Halicsi és a Volhíniai Fejedelemség nem került befolyása alá.⁶⁶

Értesülvén a támadásról, a Rosztyiszlavicsok korábbi volosztyaikba vonultak vissza: Rurik Belgorodba, Msztyiszlav pedig Dávid csapataival Visgorodba. Dávid Halicsba ment Jaroszlav fejedelemhez segítséget kérni. A koalíciós erők átkeltek a Dnyeperen, és akadálytalanul eljutottak Kijevig.

A rangidős közöttük a csernyigovi Szvjatoszlav Vszevolodovics volt, aki – úgy tűnik, – megkapta a parancsnokságot az egész had felett. Szvjatoszlav néhány fejedelmet Visgorodhoz küldött, köztük volt Vszevolod Jurjevics is. Amikor az utóbbiak csapataikkal odaértek a városhoz, Msztyiszlav Rosztyiszlavics rájuk támadt. Látva, hogy íjászai összekeveredtek az ellenséges katonákkal, Msztyiszlav követte őket druzsinájával. Viharos összecsapás után szétváltak a küzdő felek. Kevesen estek el, de sok volt a sebesült. Ez után a csata után az „idősebb” fejedelmek is Visgorodhoz vonultak, és mindennap indítottak rohamot. Msztyiszlav Rosztyiszlavics sok katonát veszített, de nem adta meg magát. Már kilenc hete ostromolták a várost, amikor megjelent a lucki fejedelem. Jaroszlav Izjaszlavics, azonban nem a szövetségeseket akarta megsegíteni, sokkal inkább rangidősségét elismertetni és Kijevet megszerezni. Az Olgovicsok ebbe nem egyeztek bele. Ekkor a lucki uralkodó a Rosztyiszlavicsokkal kezdett tárgyalásokat, akik viszont átengedték neki Kijevet. Jaroszlav Izjaszlavics először Rurikhoz indult Belgorodba. A szövetségesek között az egyik éjszaka az a hír terjedt el, hogy a Rosztyiszlavicsok egyesülnek a halicsiakkal, és megtámadják őket, mire a seregben szörnyű zűrzavar keletkezett. A hajnalt meg sem várva valamennyien elindultak, hogy átkeljenek a Dnyeperen, de sokan megfulladtak. Msztyiszlav látta az általános futást, druzsinájával kitört Visgorodból, és rátámadt az ellenséges táborra, ahol sok foglyot ejtett.⁶⁷

A kedvezőnek mondható előjelek ellenére az 1173. évi hadjárat csúfos kudarccal végződött. A vereség egyik okát a Rosztyiszlavicsok tevékenységében kell keresni, akik ügyesen taktikáztak, s – ha szükség volt rá – hőiesen harcoltak. Nem egy helyen védekeztek, megnehezítve ezzel az ellenség dolgát. Megkeresték a lehetséges szövetségeseket, és áldozatot is hoztak. A másik ok a Bogoljubszkij által megszervezett koalíció meglehetősen vegyes összetétele volt. A szmolenszkiek akarata ellenére vettek részt a hadjáratban, s valószínűleg a novgorodiak sem nagy lelkesedéssel harcoltak, ugyanez vonatkozik a polocki, turovi, pinszki és gorogyeszki fejedelmekre, akiknek mindegy volt, hogy Andrej Bogoljubszkij vagy a Rosztyiszlavicsok győznek-e. A Jurjevicsok sem küzdöttek szívvel-lélekkel bátyjuk érdekeiért, akivel egyáltalán nem voltak jó viszonyban. Különösen így volt ez, amikor látták, hogy a csernyigovi és a volhiniai fejedelem azon vitatkozik, kit illet meg Kijev. Feltételezhető, hogy Bogoljubszkij Kijevet a csernyigovi uralkodónak ígérte. Ha pedig senkinek sem ígérte, akkor egyik fejedelem sem tudta, ki fogja kihasználni Andrej esetleges győzelmét.⁶⁸

1174-ben a lucki Jaroszlav Izjaszlavics lett a kijevei fejedelem, hatalma azonban jóformán csak az egykori fővárosra korlátozódott, és még ezért is meg kellett küzdenie Szvjatoszlav Vszevolodovicssal. A Rosztyiszlavicsok viszont ismét felvették a kapcsolatot Bogoljubszkijjal. Azt akarták elérni, hogy segítse Románt Kijev elfoglalásában. Tudták, a vlagyimiri fejedelem őt nem tekinti ellenségnek. Andrej Bogoljubszkij nem utasította el ugyan

az ajánlatot, de a válaszadás előtt fivéreivel akart tanácskozni, akikhez üzenetet küldött,⁶⁹ de már nem várhatta meg a tőlük érkező híreket, mert 1174. június 29-én bogoljubovi palotájában összeesküvés áldozata lett.⁷⁰

Andrej Bogoljubszkij külpolitikáját az eredmények és a kudarcok változása miatt nem lehet egyértelműen pozitívan vagy teljesen negatívan értékelni. A bolgárok elleni támadásokkal Bogoljubszkij minden bizonnyal hozzájárult öccse, Vszevolod Bolsoje Gnyezdo későbbi sikereihez, Novgorod pedig haláláig ellenőrzése alatt állt. Kétségtelen azonban, hogy Kijevvel kapcsolatban illúziókat táplált. 1169-ben ugyan célkitűzései megvalósulni látszottak, 1173-ban viszont olyan kudarcot könyvelhetett el, amely valószínűleg a tragikus körülmények között bekövetkezett halála okai közé sorolható. Tévedés azt gondolni, hogy 1173 után Andrej „mint politikai tényező megszűnt létezni.”⁷¹ A vlagyimiri uralkodó ugyanis a visgorodi vereség után csak addigi hegemoniáját veszítette el, de még mindig jelentős fejedelem volt, a mérleg nyelve maradt. S ha – egyébként teljes joggal – komor színekkel festjük le Andrej Bogoljubszkij Kijevvel kapcsolatos törekvéseit és lépéseit, ügyelnünk kell arra, hogy a legsötétebb árnyalatok mások, például a Rosztyiszlavicsok déli tevékenységének ábrázolásához szükségesek.

JEGYZETEK

1. Ocserki isztorii SZSZSZR. Period feodalizma IX–XV. vv. v dvuh csasztyah. Cs. I, Drevnyaja Rusz. Feodalnaja razdroblennoszty.M., 1953, 328. B. A. Ribakov: Kijevszkaja Rusz i ruszskije knyazsesztva XII–XIII. vv. M., 1982, 548.
2. V. A. Kucskin: Rosztovo–Szuzdalszkaja zemlja v X-pervoj tretyji XIII vekov. Isztorija SZSZSZR, 1969/2, 85, 94.
3. Polnoje Szobranijje Russzkih Letopiszej (a továbbiakban: PSZRL). T. I, M., 1962, 352–353.
4. Uo.
5. Az egész hadjárat ismertetése: uo. 364.
6. A trónharcok ismertetése: PSZRL. T. II., M., 1962, 489–490, 499–509, 513–518.
7. Sz. M. Szolovjov: Isztorija Rosszii sz drevneysih vremjon. Kny. I., t. II, M., 1959, 512.
8. PSZRL. T. II, 519, 521.
9. PSZRL. T. I, 353; T. II, 533–537.
10. PSZRL. T. I, 350.
11. PSZRL. T. II, 509–511.

12. Novgorodszkaja Pervaja Letopisz sztarsevo i mladsevo izvodov (a továbbiakban: NPL). M.–L., 1950, 31–32.
13. PSZRL. T. II, 537.
14. Isztorija Kijeva. T. I, Kijev, 1982, 142.
15. PSZRL. T. II, 538–540.
16. Uo. 543.
17. A hatalmi csoportosulások ismertetése: L. V. Alekszejev: Szmolenszkaja zemlja v IX–XIII vv. M., 1980, 216.
18. NPL. 32–33.
19. PSZRL. T. I, 354.
20. Ny. Ny. Voronyin: Andrej Bogoljubszkij i Luka Hrizoverg. Vizantijjszkij vremennyik. T. XXI, M., 1962, 48–49.
21. PSZRL. T. II, 543–544.
22. NPL. 33.
23. PSZRL. T. IX, 237.
24. PSZRL. T. II, 545.
25. A tárgyilagosság úgy kívánja, hogy megjegyezzük: Mihalko Jurjevics nem Andrej Bogoljubszkijt, hanem Msztjyiszlav Izjaszlavics kijevi fejedelmet támogatta, igaz, eredménytelenül: uo. 544.
26. L. V. Alekszejev: Polockaja zemlja v IX–XIII vv. M., 1966, 279.
27. NPL. 32.
28. PSZRL. T. II, 544–545. Sz. M. Szolovjov szerint a Barlang-kolostort a kunok gyűjtötták fel: Sz. M. Szolovjov: I.m. 517.
29. PSZRL. T. I, 354.
30. PSZRL. T. IX, 237–238.
31. P. P. Tolocko: Drevnyaja Rusz. Kijev, 1987, 209.
32. Ny. Ny. Voronyin: I.m. 49.
33. Kratkaja isztorija SZSZSZR v dvuh csasztyah. Cs. I, 1983, 47.
34. B. A. Ribakov: Kijevszkaja Rusz..., 493.
35. M. Font: Vazsnyejsije polityicseskije problemi v Kijevszkoj Ruszi XII. v. AUSZ, Dissertationes Slavicae, 1981, 18–19.
36. PSZRL. T. II, 545.
37. NPL. 33. A Nyikon-évkönyv hasonló képet fest az eseményekről, azonban azt állítja, hogy magára az összecsapásra Beloozeróban került sor: PSZRL. T. IX, M., 1965, 241. A szövegkörnyezet alapján viszont ez kevésbé valószínű. V. A. Kucskin is az Északi Dvina vidékét jelölt meg az összeütközés helyszínéeként: V. A. Kucskin: I.m. 87.
38. NPL. 33.
39. PSZRL. T. II, 560.
40. PSZRL. T. IX, 242, 243.
41. Ocserki isztorii SZSZSZR..., 328.
42. NPL. 32.
43. Uo. 33.

44. V. L. Janyin: Nyírfakéreg levelek üzenete. Bp.–Uzsgorod, 1980, 226–227.
45. Uo. 227–228.
46. NPL. 33.
47. Uo.
48. PSZRL. T. II, 561–562.
49. PSZRL. T. IX, 246.
50. V. L. Janyin: Nyírfakéreg levelek üzenete, 228.
51. PSZRL. T. I, 365; T. II, 566. NPL. 34.
52. Ny. G. Berezskov: Hronologija russzkovo letopiszanyija. M., 1963, 182–183, 186, 337.
53. PSZRL. T. II, 546–547.
54. Uo. 547–549, 559.
55. Uo. 563.
56. Uo. 566.
57. Sz. M. Szolovjov: I.m. 540.
58. PSZRL. T. II, 566.
59. Uo. 567.
60. L. V. Alekszejev kétkedésének adott hangot Vlagyimir Msztyiszlavics természetes halálával kapcsolatban. Lehetségesnek tartotta, hogy „őt is elérte Dolgorukij és Gleb sorsa”: L. V. Alekszejev: Szmolenszkaja zemlja..., 217.
61. PSZRL. T. II, 567.
62. Az 1173. évi hadjárat előzményeinek ismertetése (a résztvevők felsorolása nélkül): uo. 569–573.
63. Uo. 569–570.
64. Uo. 573.
65. Az 1173. évi hadjárat résztvevőinek felsorolása: uo. 573–575.
66. A csernyigovi fejedelem sem függött Andrej Bogoljubszkijtől. Szvjatoszlav Vszevolodovics Bogoljubszkij szövetségese volt, mivel céljaik (a Rosztyiszlavicsok dél-oroszországi befolyásának visszaszorítása, legfőképpen Kijevtől való megfosztásuk) egybeestek.
67. A hadi események ismertetése: PSZRL. T. II, 575–578.
68. Sz. M. Szolovjov: I.m. 544.
69. PSZRL. T. II, 578–580.
70. PSZRL. T. I, 369; T. II, 580.
71. B. A. Ribakov: „Szlovo o polku Iгореve” i jevo szovremennyiki. M, 1971, 147.

KISS LÁSZLÓ

A ZSIDÓ EMANCIPÁCIÓ ELŐTÖRTÉNETE
NYUGAT- ÉS KÖZÉP-EURÓPÓBAN
(A 18. SZÁZAD 2. FELÉBEN)¹

ABSTRACT: (*Pre – history of Jewish Emancipation In Western and Central Europe In the Second Half of the Eighteenth Century*) This study deals with the main processes, connections and contradictions of prehistory of Jewish emancipation, basically from the point of views of Christian society and the Jews. Since the last third of the eighteenth century the relation between the Christians and the Jews has changed. Not the European Jews but certain groups of the nobility and aristocracy, the enlightened thinkers and the enlightened state itself took the initiative in this change.

The main part of study is about the contradictory relations of the French „philosophers” (Voltaire, Diderot, Holbach, Montesquien) to the Jews and the circumstances of rise of Jewish emancipation in France. The essay analyses the number of Central European Jewish people, their situation, motives and directions of their migration in the following countries: Prussia, the Hapsburg Empire, Poland and Hungary. Finally it points to the most important reasons and contradictions of the so-called „Jewish reform movement” and the enlightened kings' (Joseph II and Friderich II) Jewish policy.

A 18. század utolsó harmada előtt „a zsidók helyzete nem volt kérdéses, s ezért nem is volt kérdés – írja Lendvai L. Ferenc. Az úgynevezett „zsidókérdés” a polgári-nemzeti átalakulás során keletkezett Európában és csak Európában, ám ott sem mindenütt.”² Ezzel összecseng Reinhard Rürup kiinduló tétele is, amely szerint „a „zsidókérdés” csak a 18. század végén, a rendi-feudálisból a polgári-tőkés társadalomba való tudatosan ösztönzött átalakulási folyamat kezdetével jött létre.” Az előző évszáza-

dokban ugyanis a keresztény rendi- nemesi társadalomból kirekesztett és csak időlegesen megtúrt zsidó alattvalóknak a helyzete „mintha egyszer és mindenkorra rögződött és a történelmi változásoktól érintetlen maradt volna.” E feltételek közepette a vallásos antiszemitizmustól áthatott keresztények és a (társadalom perifériájára szorított, de a másvallásúaktól még önkéntesen el is zárkozó) zsidók közötti viszony alapvető megváltoztatására „sem a zsidók nem számítottak, sem a keresztény társadalom nem gondolt.”³

Az emancipációt megelőző időszak tehát akár egyfajta „passzív történelemnek” is tekinthető, amelyben a zsidók inkább a történelem pusztá tárgyai, mintsem annak – saját történelmüket is formáló – aktív alanyai voltak. A lökés nem a zsidóság részéről érkezett, noha a belső fejlődés eredményeként a 17. századtól kezdett kifermálódni egy kisszámú, de **erősödő gazdasági és szellemi- kulturális befolyással rendelkező vezető csoport**, amely a zsidóság gazdasági és szellemi elszigeteltségét (elszigetelődését) áttörve egyre jelentősebb szerepet kezdett játszani – legelőször Berlinben – a polgárosodás és a felvilágosodás, s ezekhez kapcsolódva a keresztény társadalom és kultúra felé való „nyitás” folyamataiban is.⁴ Kezdeményező szerepben mégis a **keresztény társadalom** nemesi-arisztokrata csoportjai, vezető politikai személyiségei és teoretikusai, az uralkodók és tanácsadók léptek fel. Persze nem valamiféle hirtelen támadt filoszemitizmusból, a zsidóság iránt barátságosabbra fordult álláspontból tették ezt, sokkal inkább **gazdasági-pénzügyi érdekből**. A felvilágosult abszolutizmus égisze alatt ugyanis Európa számos országában, fejlődésében a „fejlett Nyugat”-tól elmaradt, de hozzá felzárkózni akaró peremtérségében olyan felülről vezérelt gazdaság- és társadalompolitikát dolgoztak ki, melynek keretében „elkerülhetetlenül újra-meghatározásra szorult a zsidóság helye.” A figyelem a zsidóság „hasznosítására” terelődött; arra, hogy lehetséges kereskedelmi és pénzügyi képességeiket az új gazdaságpolitikában hasznosítsák.”⁵

Az 1780-as évektől tehát megindult, majd az ún. „hosszú 19. században” a legtöbb európai országban megtörtént a **zsidóság emancipációja**, melynek főbb állomásai a következők: Franciaország: 1791, Hollandia: 1796, Belgium: 1830, Dánia: 1848, Norvégia: 1851, Svédország: 1865, Olasz Királyság: 1870, Anglia: 1858–1890; Németország: 1811–1871, Osztrák–Magyar Monarchia: 1868, Törökország: 1908, Oroszország: 1917, Románia: 1918.⁶ Ennek az ellentmondásos folyamatnak az előtörténetébe kínál bepillantást az alábbi tanulmány.

A francia „filozófusok” a zsidókról

A „valódi” zsidókérdés 18. század végi jelentkezésében az említett anyagi okokon túl természetesen a felvilágosodás és a liberalizmus szellemiségét kifejező olyan ideológiái, tudományos, kulturális és egyéb hatá-

sok is szerepet játszottak, amelyeket legerőteljesebben a francia „filozófusok” (értsd: irodalmárok), sugároztak szét szerte Európába. Persze az enciklopédisták és felvilágosult követők álláspontja a zsidókérdés területén is meglehetősen ellentmondásos volt. Erre talán **Voltaire** a legjobb példa, a felvilágosodás kezdetétől mindmáig legnépszerűbb írója, eszméinek legnagyobb hatású terjesztője és népszerűsítője.

Filozófiai ábécéjének (1764) „türelem” címszavában egyrészt arra a következtetésre jutott, hogy valamennyi vallás közül „minden bizonyos a kereszténységnek kellene a legnagyobb türelmességet sugallnia, napjainkig mégis a keresztények voltak a Föld valamennyi lakója közül a legtürelmetlenebbek”. Márpedig az évszázados keresztény–zsidó „szörnyűséges viszály intő figyelmeztetés arra, hogy kölcsönösen meg kell bocsátanunk egymásnak tévedéseinket; a viszály az emberi nem rettenetes nyavalyája: egyetlen orvossága pedig a türelem.” De már ugyanebben a szócikkében ott szerepel az a (korántsem hízelgő) kitétel, hogy a zsidó nép „mi tagadás, roppant barbár nép volt”.⁷ Angliai „kényszerszertartózkodása” alatt Voltaire – korát megelőzve – roppant éleslátással vette észre azt a más országokban még nem látható „csodát”, hogy a kereskedelem és a tőzsde, vagyis általában véve a polgári viszonyok kiteljesedésével a vallási türelem is erősödik. A francia társadalom okulására „Filozófiai levelei”-ben a londoni tőzsde életéről a következőket írta: „A zsidók, a mohamedánok, a keresztények úgy tárgyalnak ott egymással, mintha ugyanahhoz a valláshoz tartoznának... Ha Angliában csak egy vallás volna, feltámadna a zsarnokság veszélye; ha kettő volna, elválnák egymás nyakát. De (az elburjánzó szektákkal együtt – K. L.) harminc van, és mindenki elégedett.”⁸ Ugyanakkor sem levelezésében, sem egyéb írásaiban nem titkolta a zsidókkal kapcsolatos erős ellenszenvét, noha szükség esetén tompította annak élességét. Erre maga is utalt egy 1769-ben írott levelében: „zsidók: az ő történetükről igen különös dolgokat mondhatunk, persze úgy, hogy ne nagyon ijesszünk az olvasóra”.⁹

Voltaire-hoz hasonlóan **Diderot**-ra és **D'Holbach**-ra is jellemző volt és maradt egy nem titkolt, és elsősorban még mindig vallási előítéleteken nyugvó zsidóellenesség, amelyet a szakirodalom – az 1870-es évektől megjelenő modern, politikai antiszemitizmustól megkülönböztetendő – általában antijudaizmusnak nevez. D'Holbach fennen hirdette azt a másoktól átvett gondolatot, hogy „a kereszténység nem más, mint megreformált judaizmus.” Diderot a zsidóságban olyan barbár, keleti idegen népet látott, amelyik egy olyan Európától idegen vallást őriz, amely az ész uralmát fenyegető kereszténység meghonosítójának tekinthető. Voltaire és D'Holbach a hontalan, kirekesztett zsidókat nem európaizálni, asszimilálni akarták (mint a felvilágosítók egy része), mert bennük az emberi nem halálos veszedelmét jelentő gyógyíthatatlan betegséget láttak.¹⁰ **Montesquieu**-nél is felfedezhetők a filoszemitizmus és a zsidóellenesség egyidejű elemei. El-

ítélte a zsidóüldözést, de nála is rögzült a minden zsidó=uzsorás középkori sztereotípiája, hiszen „ahol pénz van, zsidók is vannak”.¹¹

Az emancipációs rendelkezés megszületésének körülményei Franciaországban

A francia forradalom előkészítéséhez akarva-akaratlanul hozzájáruló felvilágosítók elvi alapon is megvetették a zsidókat – állítja Hannah Arendt. A sötét középkor maradványainak tekintették és – mint az arisztokrácia pénzügyi képviselőit – gyűlölték őket.¹² Pedig a forradalom idején a franciaországi zsidók száma csupán 40000 körül mozgott, Angliában és Hollandiában még kevesebb volt. A szigetországban kb. 26000 főt számlált.¹³ Ráadásul ez a spanyol és portugál eredetű szefárd zsidóság lényegesen műveltebb, tehetősebb és nyitottabb volt, mint a Közép-Európában élő askenázi zsidóság több százezer főt számláló tömegei.¹⁴

A 17. századtól Nyugat-Európa nagyvárosaiban (Amszterdamban, Bordeaux-ban, Londonban stb.) kialakult egy kisszámú, de erős kereskedelmi, gazdasági, pénzügyi befolyással rendelkező réteg, amely hasznossága révén az államtól jelentős kiváltságokat kapott. Másrészt létrejött egy szintén kisszámú szellemi vezető réteg is, amely a felvilágosodás folyamatában vállalt – Spinozához hasonlóan – egyre tevékenyebb szerepet. Annak ellenére, hogy az irántuk érzett ellenszenv sokakban továbbra is megmaradt, ez a maroknyi „elit” jogi egyenlőség nélkül is messzemenően integrálódott és asszimilálódott már a polgárosodó nyugat-európai társadalmakba. Így például a kb. 5000 főt számláló Bordeaux-i és Bayonne-i szefárd zsidók már 1789 előtt is egyenlőséget élveztek. Javasataikat vagy panaszukat a rendekkel együtt jelenthették be a Rendi Gyűlés összehívásakor.¹⁵

Az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata a francia állam minden polgárát egyenlő jogokkal ruházta fel. Az Alkotmányozó Gyűlésben megkezdődtek a viták a protestánsok polgári jogairól, a rabszolgaság eltörléséről és az országban élő zsidók egyenjogúsításáról. Grégoire abbé, a zsidó emancipáció egyik legelszántabb bajnoka optimistán jelentette ki: „Ötvenezer francia hajtja ma álmra a fejét pária-sorban, – tegyetek róla, hogy holnap már szabad polgárokként ébredjenek fel.”¹⁶ A dolog azonban több ok miatt sem volt ilyen egyszerű. A javaslatnak mind a befogadói, mind a beilleszkedői oldalon voltak támogatói és ellenzői. A pápa (és a francia főpapság egy része) már a Nyilatkozatot is istentelennek tartotta és elítélte. A katolikus vallás államvallásként való megtartásának szándéka mellett ez is szerepet játszott abban, hogy a Nyilatkozat 10. cikkelye – amely kimondta, hogy: „Senkit sem szabad meggyőződése, még vallási meggyőződése miatt sem zaklatni, feltéve, hogy ezek megnyilvánulása nem zavarja a törvény által előírt közrendet” – Albert Soboul véleménye szerint több tekintetben is korlátozta a vallásszabadságot. A szakadár egyházakat ugyanis csak any-

nyiban túrték meg, amennyiben megnyilvánulásaik nem zavarták a törvény által előírt közrendet. Az állam által eltartott katolikus egyháztól eltérően a protestánsoknak és a zsidóknak meg kellett elégedniük a saját eszközeikből fenntartott felekezeti intézményekkel.¹⁷ Hannah Arendt egyenesen úgy fogalmaz, hogy „a zsidók kinyilvánított barátai kizárólag azok a konzervatív írók voltak, akik elítélték a zsidóellenes vélekedéseket „mint a tizenhét század divatos nézeteit”.¹⁸ A jelzett „divatos nézeteket” hangoztató francia emancipátorokat sem „a zsidók iránt érzett hirtelen megnőtt megbecsülés vezette – írja Stephen J. Roth –, s nem is az a sürgető vágy, hogy orvosoljanak egy rendkívüli igazságtalanságot; őket az **általános egalitárius szenvedély** vezérelte.” Ugyanis a zsidó emancipáció ellenfelei és hívei – paradox módon – egyaránt „a zsidó **mással szemben** érzett ellenszenvükből” indultak ki, ám ennek megszüntetésére szögesen eltérő orvoslattal javasoltak.¹⁹

Komoly ellentétek feszültek a déli városokban élő, kiváltságolt és a nagypolgárságba már többé-kevésbé asszimilálódott **szefárdok**, valamint az Elzászban és Lotharingiában megtelepedett – jiddis nyelvű, kb. 30000 főt számláló, asszimilálódni nem akaró, zárt – **askenáz zsidó közösségek** között. Mivel az egyenjogúság megadásának legfontosabb feltételül megszabott identitás-feladást, vagyis a francia nemzetbe való gyors beolvadást a délvidéki zsidók de facto már teljesítették, az Alkotmányozó Gyűlés 1790. január 28-án először számukra biztosította a francia polgárjogot. A parasztnak továbbra is pénzt kölcsönző, s egyéb tekintetben is hagyományos módon élő elzászi zsidók – hosszú viták után – csak 1791. szeptember 27-én kapták meg az egyenjogúságot.²⁰ A kétféle zsidó csoport közötti mély ellentét egyébként már korábban jelentkezett. Jól kitapintható ez például a Voltaire és a gazdag bordeauxi zsidó, Isaac Pinto között zajlott híres vitában. Kora felvilágosítóinak ez a jeles zsidó képviselője egyebek között leszögezte, hogy az általuk is megvetett, „német” askenáz zsidóktól eltérően ők „távolról sem érznek legyőzhetetlen gyűlöletet az őket megtűrő népekkel szemben”. Éppen ellenkezőleg, úgy érzik, annyira azonosultak már ezekkel a népekkel, hogy sokkal több közösséget éreznek velük, mint eltérő öltözködésű, szakállas stb. hitsorsaikkal. Sőt, a portugál és spanyol zsidók már szakítottak is „a többi nemzet zsidóival”, mert például „amennyiben egy portugál zsidó Hollandiában vagy Angliában feleségül venne egy német zsidónőt, azonnal elvesztené kiváltságait...”²¹

Ezek ismeretében nem tekinthető véletlennek, hogy a szefárd zsidók élesen tiltakoztak a nemzetgyűlésnek a „keleti” zsidók számára is egyenlőséget biztosító fenti rendelkezése ellen. S immáron az sem tűnik paradoxonnak, hogy más megfontolásokból ugyan, de **mindkét zsidó csoport ellenezte az emancipációt**, amelyet tehát akarataik ellenére kellett végrehajtani! Erre utal Mirabeau érvelése az Alkotmányozó Nemzetgyűlés előtt: „Uraim, önök azért nem nyilvánítják állampolgárokká a zsidókat, mert ők

nem akarnak állampolgárokká válni? Egy olyan kormányban, melyet most készülnek alapítani, minden ember ember kell hogy legyen; ki kell utasítani mindazokat, akik nem emberek vagy nem akarnak azzá válni.”²²

A közép-európai zsidóság létszáma, megoszlása, helyzete

A fent vázolt francia példa nem volt egyedi eset Európában. A „bennszülött” és a keleti „betolakodó” zsidók közötti elkülönülés a közép-európai államokban is végbement. Poroszországban és a Habsburg Birodalomban hasonlóképpen bántak a poznani, oroszországi, galíciai vagy lengyel zsidókkal, mint ahogyan az Franciaországban az elzásziakkal történt.

A Közép-Európában élő zsidók létszámáról pontos adataink nincsenek. Annyi azonban bizonyos, hogy a 16. és 17. századi kiűzetések következtében sokáig csak egyetlen zsidó család élt **Poroszországban**: Jost Liebman-nak, a „Nagyválasztó” dúsgazdag pénzverő mesterének a családja Berlinben.²³ A helyzet némileg akkor kezdett megváltozni, amikor I. Lipót osztrák császár 1670–71-es kiűzetési határozata után a tudatos telepítési politikát folytató Frigyes Vilmos választófejedelem a más európai országokból vallásuk miatt elüldözött protestáns szakemberekkel együtt 50 tehetős és művelt „bécsi” zsidó családot is letelepített Berlinben. Számuk hamarosan 111 családra növekedett. Ezek a német–római birodalom elitjéhez tartozó ausztriai nagykereskedők, bankárok, ékszerészek, tudósok és orvosok a választófejedelemség privilegizált, megbecsült polgárai lettek, mert pótolták az ott még nem létező polgári felső réteget. E berlini zsidó közösség létszáma – főleg II. Frigyes felvilágosult uralmának köszönhetően – a 18. század második felében is folyó újabb telepítések következtében 1786-ig kb. 4000 főre szaporodott. A protestáns–hugenotta „réfugiék” többségéhez hasonlóan nyelvükben, öltözködésükben, életvitelükben stb. ők is gyorsan asszimilálódtak az időközben 130000 lakosúvá váló Berlin lakosságához.²⁴

A **Habsburg Birodalomban** élő zsidóság létszáma, összetétele és helyzete több ponton is eltért a porosz államban élőkétől. A kutatók létszámadatai között akár nagyságrendi eltérések is előfordulhatnak. William O. McCagg szerint a 18. század harmadik negyedében a birodalomban élő zsidóság lélekszáma a 150000-et is elérhette. Hanák Péter viszont 1787-ben sokkal több, összesen kb. 304000 zsidó lakossal számol az alábbi bontásban: alpesi és délszláv tartományok: 853 és 425–428 fő; cseh(–morva) tartományok: 68642 fő; Galícia–Bukovina: 151302 fő; egész Ausztria: 220–221 ezer fő; Magyarország 83000 fő.²⁵

Az 1700-as évek első felében a zsidóság települési központjai még a nyugati cseh–morva tartományok voltak. Német ajkúak és nagyrészt felvilágosultak voltak, iparral kereskedelemmel és pénzügyletekkel foglalkoztak, és viszonylag könnyen hajlottak az asszimilációra. A 18. század elején

egész Európában Prága volt a legnagyobb askenázi zsidó városi közösség otthona. „m 1736-ban VI. Károly császár rendelkezése Cseh- és Morvaországban korlátozta a zsidók lélekszámát. Ez az intézkedés, amely főleg a házasulandó fiatalembereket érintette súlyosan, hamarosan oda vezetett, hogy megindult, majd a 18. század második felében felgyorsult a nyugatkelet irányú bevándorlás Magyarország és részben Bécs irányába. Ennek az erős migrációnak az eredményeként a birodalom nyugati részében a zsidó agglomeráció gazdasági és szellemi központja Bécsbe tolódott át. A bevándorlók többé-kevésbé már a szülőföldjükön asszimilálódtak a németekhez. Így Deutshjuden-ként kerültek a „nemzetek feletti” Bécsbe. Felső rétegük (bankárok, nagykereskedők, kincstári szállítók stb.) asszimilációjának fő iránya és mintája a – Habsburg – dinasztiához kötődő, vagyis nem etnikai-nemzeti, hanem inkább állampatrióta azonosság tudattal rendelkező – hivatali nemesség és a művelt polgárság volt.²⁶

A jelzett közeledés, illetve a hatalom és a zsidók között erősödő érdek-kapcsolatok történelmi gyökerei egyébként a 17. századig világosan viszszavezethetők. A Habsburg Birodalomban és a német-római császárság számos fejedelemségében már ekkor ők irányították az uralkodók pénzügyeit. Vállalkozók, adóbérlők és hadseregszállítók voltak, akiket jutalmul a különleges Hoffaktor címmel is felruháztak. Az erőszakon meggazdagodva azután ezek a Hoffaktorok lettek az **első privilegizált askenázi zsidók**, akik a zsidó vallási hagyományokon és egyéb kötődéseken túllépve közeledni kezdtek keresztény környezetükhöz. Szakály Ferenc szerint a zsidóknak ez a szerepe nem volt szokatlan dolog, hiszen” Angliától kezdve – Hollandián és a német fejedelemségeken keresztül – Bécsig és Varsóig mindenütt képességeik okán kivételezett zsidó vállalkozók (Hofjud, Shutzjud, Court Jew) uralták a hadseregszállítást. „Minden komisszárius zsidó és minden zsidó komisszárius” – állapította meg tömören egy kortárs. Mivel a hadseregszállításokból szerzett kölcsönt hitelműveletekkel kamatoztatták, innen számítható a zsidó bankároknak az európai pénzvilágban játszott kiemelkedő szerepe”.²⁷

A Közép-Európában élő zsidó tömegeket azonban (az 1770-es évektől) az a gyarapodó létszámú, majd a 19. századtól fokozatosan túlsúlyra jutó „keleti” zsidóság tette ki, amely szemléletében, vallásában, foglalkozási szerkezetében, vagyis lényeges vonásaiban különbözött a „nyugati” (de szintén askenázi) csoporttól. Ismert, hogy a középkortól – korai újkortól **Lengyelországban** élt az európai zsidóság túlnyomó része, az állam első felosztásakor kb. 1 millió ember. Egyoldalú foglalkozási szerkezetükről, társadalmi összetételükről viszonylag megbízható képet fest egy 19. század eleji népszámlálás adatsora, amely szerint 86,5 %-uk (kis)kereskedő, 11,6 %-uk kézműves, 1,9 %-uk pedig földműves volt.²⁸ A falvak tengerébe merült zsidó kereskedők, kocsmárosok, uzsorások, közvetítéssel foglalkozók képviselték – Abraham Leon szavaival élve – „a nemtörődöm slachta-

paradicsomban” a „cserén alapuló gazdasági rendet a tisztán feudális társadalmon belül”.²⁹ Gazdasági helyzetük, létfeltételeik mégis már 1772 előtt annyira megromlottak, hogy egyre nagyobb tömegekben hagyták el a hanyatló „nemesi köztársaság” területét. Az 1772. évi első felosztás után egy kisebb részük Brandenburg–Poroszországhoz, jelentősebb csoportjaik a Habsburg Birodalom részét képező Galiciához, tömegeik pedig a cári Oroszországhoz kerültek. A II. Katalin alatti korlátozások, pogromok és a kezdődő „gettósítás” miatt meginduló zsidó kivándorlás célterülete Galícia lett, míg a másik két birodalomhoz került lengyel zsidók főleg – a polgárosodás központjait jelentő – Berlin, Bécs, illetve Magyarország felé vették az útjukat.

Galícia főként kereskedéssel, pálinkafőzéssel és házalással foglalkozó zsidó népességének kezdődő beáramlásával egy – a cseh–morva zsidóknál műveletlenebb, a vallási, öltözködési és életmódbeli szokásokhoz merevebben ragaszkodó, a nem zsidó környezettől elzárkózó, az asszimiláció szinte minden megnyilvánulásától idegenkedő – ortodox szemléletű tömeg sodródott Magyarország peremterületeire a 18. század végétől. Az összképet azonban ekkor még nem ők formálták. A változások fő irányait és tendenciáit azonban már jól mutatja az alábbi táblázat:³⁰

Népszámlálási esztendő	1700	1735	1787	1825
A zsidó lakosság összlétszáma	4071	11621	80775	185075
Osztrák határ menti vármegyék	60 %	28,7 %	8,6 %	5,5 %
Morvaországgal határos vármegyék	28,9 %	41,0 %	25,8 %	21,3 %
Galiciával határos vármegyék	1,1 %	11,9 %	28,5 %	33,0 %

Jól látható, hogy a gyarapodó zsidóság ekkor még Magyarország azon határmenti megyéiben telepedett meg, ahol a magyarok többnyire a lakosság kisebbségét alkották. Az is közismert, hogy 1840 előtt a mozgásukat korlátozó rendelkezések miatt kb. 4/5-ük falvakban vagy falusias településeken, az agrártársadalom peremén élt, miközben foglalkozási szerkezetük már ekkor erőteljesen urbánus jellegű volt. Végül annak ellenére, hogy az ország magyarlakta belső területein ekkor még viszonylag kevesen laktak közülük, nem voltak teljesen ismeretlenek a magyar lakosság és – főleg – a földesurak számára. Ugyanis nálunk is ők voltak azok, akik a tradicionális agrárgazdálkodás lassú tempójába az elsők között vitték be a kapitalista típusú pénzgazdálkodás és kereskedelem mozgékonyágát. Többnyire már

Galíciából hozták magukkal a vállalkozáshoz szükséges elemi jártasságokat és tapasztalatokat.

A gabona-, állat-, bőr-, borkereskedelem vidéki központjaiban, továbbá a dunai vízi gabonaszállítás felvevő állomásain, az azokhoz vezető községekben (Paks, Fadd, Dunapentele, Rácalmás stb.) és földesúri, illetve az egyházi birtokokon laktak a legtöbben még a reformkor kezdetén is.³¹ A magyarországi birtokokkal rendelkező nemesi és arisztokrata családok (Schönbornok, Pálffyak, Zichyek, Esterházyak, Károlyiak már 1688 után egyre gyakrabban tartottak birtokaikon un. „házi zsidó”-kat. A királyi városokra érvényes letelepedési tilalmak megkerülésével lehetővé tették, hogy birtokaikon bérlők, árendások, házalók és egyéb foglalkozásokat űzők telepedjenek le. Azt követően pedig, hogy Mária Terézia úgy döntött, hogy kizárja az „idegen” (görög, szerb, örmény, török stb.) kereskedőket a birodalom belső kereskedelméből, ezek helyét és szerepkörét az egész birodalomban a zsidók vették át. Így a 18. század második felében Magyarországon is ők lettek „a legfőbb közvetítők a nemesi földbirtokosok és a nyugati piacok között, és néhányan közülük új vállalkozásba léptek át: átvették a birtokok irányítását ... a nemesek helyett...”³² A nemesi birtoktulajdonosok és a zsidó „szakemberek” között tehát egy kölcsönös érdekeken és haszon alapuló szimbiózusszerű viszony jött létre, amely a napóleoni háborúk által előidézett mezőgazdasági konjunktúra következtében (akárcsak egész Közép-Európában) tovább erősödött, majd a 19. század első felében mindinkább a magyar liberális nemesség és a formálódó zsidó kereskedő középosztály közötti tartós érdekközösséggé, egyfajta „asszimilációs társadalmi szerződésé” vált.

A felvilágosult abszolutizmus és a zsidókérdés

A közép-európai és a magyarországi zsidóság sorsát tehát a 18. században ellentétes tényezők és törekvések befolyásolták. Letelepedésüket és gazdasági tevékenységüket elsősorban a földbirtokosok pártolták. A szabad királyi és birodalmi városok német ajkú polgársága viszont továbbra is a konkurens zsidóság (városokból és céhekből való) kizárására, korlátozására törekedett. A hatalommal összefonódó katolikus és protestáns egyház – nem gazdasági, hanem ideológiai előítéletektől vezérelve – szintén a zsidók hátrányos megkülönböztetésében volt érdekelt. Az állandóan pénzsűkében lévő államkincstárak viszont a térségben mindenütt rá voltak utalva a zsidóktól beszédhető adókra, vámokra, nem különben szakértelműkre és tőkésükre. Idővel az egyházas antiszemitizmust is kezdte megbontani a felvilágosodás szellemiségéből is fakadó gazdasági racionalitás. Néhány német államban lassú fejlődésnek indultak a vallási türelem legalább korlátozott formái. Jó példája ennek Poroszország, amely – mint ismeretes – a hazájukból vallásuk miatt elűldözöttek ezreinek befogadásával a 18. század kö-

zépére olyan sokvallású állammá vált, amelynek kálvinista uralkodói (gazdasági hasznosságuk miatt) elviselték és kiváltságokban részesítették őket.

A mélyen katolikus **Mária Teréziáról** közismert, hogy olyannyira nem kedvelte a zsidókat, hogy a „régii Európá”-ban utolsóként birodalmából zsidókat ő űzött el. Még uralkodása vége felé is ilyeneket írt róluk: „Nem ismerek ártalmasabb pestist az állam számára, mint ezt a (zsidó) népet... Csalással, uzsorával és pénzügyi szerződésekkkel koldussá teszik az embereket, és mindenféle piszkos ügyleteket bonyolítanak, olyasmiket, amelyek-től a tisztességes emberek óvakodnak.”³³ Mindezek ellenére az uralkodónő merkantilista vám- és kereskedelempolitikája, a közigazgatást racionalizáló törekvései a birodalmában élő páriahelyzetű zsidó lakosságot is kedvezően érintették.

Mária Terézia nem tartozott a felvilágosult abszolutista uralkodók közé. A felülről, államilag bevezetett **reformok keresztülviteléhez** ugyanis sehol **nem volt feltétlenül szükséges a felvilágosodás** eszmerendszerének, a „filozófusok” nézeteinek a közvetlen vagy közvetett forrásokból táplálkozó ismerete. Voltak olyan uralkodók (közéjük tartozott tehát Mária Terézia is), akik ugyan nem tartoztak a filozófia hívei közé, de reformpolitikájuk mégis több racionális, „felvilágosult” elemet tartalmazott, mint pl. XV. és XVI. Lajosé, vagy azé a „felvilágosult” II. Kataliné, aki Voltaire-val és Diderot-tal közvetlen kapcsolatokat ápolt, de agrár- és parasztpolitikájában ez szinte egyáltalán nem érződött. „Nagy” Katalinnal szemben II. József és II. Frigyes, noha Rousseau-val és Buffon-nal, illetve Voltaire-val személyesen is találkoztak, a francia felvilágosodás eredeti gondolatait mégis inkább a Samuel Pufendorf és Christian Wolf által közvetített, lekerekített formájában ismerték meg. Ennek ellenére felvilágosult uralkodóknak tekintik őket a történeti szakirodalom.³⁴ Mindent összevetve, Barta János szerint a 18. század második felének reformer uralkodóit jogosult „felvilágosultnak neveznünk, holott a felvilágosult abszolutizmus kialakulását alapvetően nem a filozófia hatására vezetjük vissza. A kettő időbeli egybeesése mégsem a véletlen játéka: a filozófusokban és uralkodókban ugyanazok a gazdasági-társadalmi viszonyok ébresztették az elmaradottság érzetét, közös volt választott mintaképük (Anglia, Hollandia – K. L.), amelyhez felzárkózni akartak, s azonos a segítőkészség idealizmusa, ha objektív céljaik eltérőek voltak is.”³⁵

II. Frigyes és II. József uralkodói tevékenységét valóban a gazdaság, a kormányzati adminisztráció, a társadalom és a politikai intézményrendszer stb. **korszerűsítésére és ésszerűsítésére** irányuló „küldetésstudat” jellemezte a **szintemelés** céljából.³⁶ Ennek részeként kell vizsgálni a zsidókhoz való viszonyukat is. Láttuk, hogy Mária Terézia nem szerette és lehetőleg elnyomta a birodalmában élő zsidókat. Frigyes és József sem kedvelték, de a fenti célok szolgálatába kívánták állítani a zsidó tömegekből kiemelt és

elkülönült kishatalmú zsidó „elit”. „Nagy” Frigyes 1750-es zsidó „Reglement”-jét vagy a „kalapos király” 1782-es „Türelem rendelet”-ét ugyanaz a szándék mozgatta: emberibb bánásmóddal a zsidók „állam iránti hasznosságuk arányában” történő tolerálása a továbbra is fenntartott tilalmak, korlátozások, adók stb. mellett.³⁷ **II. József** arra is törekedett, hogy „megjavítsa” és „zsidó mivoltuktól” hosszú távon megfossza, s így „keresztényesítse” őket. Mindazonáltal az újkori európai történelemben ő volt az első olyan keresztény uralkodó – írja William O. McCagg –, aki általános jellegű támadást indított „a zsidókat elnyomó középkori korlátozások ellen.”³⁸ Türelemi rendelete már a francia forradalom előtt hatályon kívül helyezte a legkirívóbb diszkriminációs intézkedéseket. Így ezen a vonalon is egyre szorosabb kapcsolat létesült a dinasztia és a vagyonos, művelt zsidók között. Ezt a kapcsolatot a nemesi címek adományozása is erősítette. 1775-ben történt, hogy egy kikeresztelkedett zsidó ifjú mindenféle királyi engedély nélkül nemesi nevet (von Bienenfeld) vett fel. 1781-ben fordult elő először, hogy egy prágai zsidó (Joachim Popper) kiköltözött a zsidónegyedből, hogy keresztények között lakjon. 1789-ben József már egy vallását megtartó zsidónak is nemesi levelet adományozott.³⁹ S ez már politikai kérdés is volt!

A porosz udvar számára fontos zsidó bankárok, pénzverők, ékszerészek, manufaktúratulajdonosok stb. – a francia hugenotta menekültekhez hasonlóan – **II. Frigyes**től akár általános privilégiumot, vagyis a keresztényeket megillető jogokat is kaphattak. A porosz uralkodónak ugyanis **csak a szegény zsidó tömegek ellen** voltak kifogásai. Ebben is találkoztak az udvar és a kiváltságolt zsidók érdekei. A berlini zsidók is igyekeztek a keleti tartományok szegény, ortodox zsidóinak beáramlását megakadályozni, mert nem akarták megosztani velük „egyenlőségüket”. Frigyes Münzjuden-jei vagy József udvari zsidói ugyanis igazából nem jogegyenlőségre, hanem **kiváltságokra és különleges szabadságjogokra** törekedtek, akár a többiek rovására is!⁴⁰

Míg az 1780-as évektől Berlinben, majd – a „zsidó reformáció” vezetőjének – Moses Mendelssonnak a hatására az osztrák birodalom nagyvárosaiban is megindult az ún. „kiterési járvány”, valamint a zsidó vallás megújítására törekvő **reformmozgalom**, addig a Habsburg és Hohenzollern-Birodalom keleti tartományaiban élő **ortodox zsidó tömegek erősödő idegenkedéssel fogadták** ezeket a beilleszkedési-beolvadási törekvéseket. Ezáltal a két zsidó csoport közötti távolság tovább mélyült, egyfajta kulturális-civilizációs „szakadékká” szélesedett. A 18. század végén tehát **úgy tűnt, hogy még a távoli reménye sincs meg** a közép-európai zsidóság emancipálásának, hiszen igazából sem a hatalom, sem a művelt és tehetős zsidó elit, sem pedig a zsidó tömegek nem akarták. Ez a helyzet és az első két csoport szemlélete azonban hamarosan kezdett gyökeresen megváltozni az új történelmi helyzetből fakadó új „kihívások” hatására.

A liberalizmus és nacionalizmus évszázadának – joggal – tartott un. „hosszú 19. század”-ban ugyanis alapvetően két egymással szorosan összefonódó történelmi feladat és program várt megoldásra Közép-Európában: a modernizáció és a nemzetérválás, nemzetteremtés „programja”. Egy ilyen helyzetben pedig „elkerülhetetlenül újra-meghatározásra szorult a zsidóság helye: A „zsidókérdés” olyan problémaként vetődött föl, hogy a zsidóságnak a megvalósítandó polgári társadalomban (és nemzetben – K. L.) mi lesz a helyzete és funkciója”. Így tehát a polgári társadalom „zsidókérdése” óhatatlanul „az emancipáció kérdéseként vetődött fel, vagyis miképpen lehetséges a zsidókat egyenlő jogokkal az akkor formálódó társadalom egyenjogú tagjaivá tenni.”⁴¹ A kérdésre adott válasz azonban már egy újabb tanulmányt igényelne.

JEGYZETEK

1. Az alábbi tanulmány indítékát a „Zsidókérdés, antiszemitizmus” c. alternatív tárgy előadásai adták. Közelebbről az az európai zsidóság emancipációjával és a modern antiszemitizmus megjelenésével foglalkozó tematikai egység, amelynek megalapozása – a téma gazdagsága és az idő rövidege miatt – fontosságához mérten csak érintőlegesen lehet. Ugyanakkor a kollokviumra történő felkészüléshez sem jegyzet, sem szemelvénygyűjtemény nem áll a hallgatók rendelkezésére. Ezért ez a dolgozat jó esetben egyfajta hiánypótló szerepet is játszhat, amely céljából adódóan nem a részletező elemzésre, hanem inkább a főbb fejlődési folyamatok, összefüggések felvázolására törekszik, többnyire a legújabb magyar nyelvű feldolgozásokra támaszkodva. Nem célja a kérdéskör eszme-, ideológia- vagy gondolkodástörténeti vonatkozásainak (felvilágosodás, liberalizmus, nacionalizmus stb.) részletes bemutatása. A befogadni és beilleszkedni készülő „oldalak” egymást feltételező kettősségéből is főleg csak a „keresztény” befogadói oldal jellegadó csoportjainak – zömmel gazdasági érdekeken nyugvó – álláspontját, abból is azokat az előremutató elemeket kívánja felvillantani, amelyek részt ütöttek a középkorias („egyháziasnak” és „vallásosnak” egyaránt nevezett) antiszemitizmus falán. Ezzel pedig akarva-akaratlan hozzájárultak annak a 18. század végén elinduló ellentmondásos folyamatnak az előkészítéséhez, amely száz év múltán Európa legtöbb államában meghozta az ott élő zsidók egyenjogúsítását.
2. Lendvai L. Ferenc: Bevezetés. Gondolatok a zsidókérdésről. Lásd: Hét évtized a hazai zsidóság életében. I. rész. MTA Filozófiai Intézet. Bp., 1990. 20. old.

3. Reinhard Rürup: Emancipáció és antiszemitizmus. Lásd: Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában. Fejlődés-tanulmányok. Regionális sorozat 3. Bp. 1985. 38. old.
4. A németországi zsidó felvilágosodásra és „zsidó reformációra” bővebben lásd Simon Dubnov: A zsidóság története. Gondolat – Bethlen Gábor, 1991. 183–184.; 187–189. old. Gonda László: A zsidóság Magyarországon 1526–1945. Századvég Kiadó, 1992. 45. old. Egon Friedell: Az újkori kultúra története IV. Holnap Kiadó, 1992. 38–42. old.
5. Reinhard Rürup: id. mű, 39. old.
6. A felsorolásnál az alábbi munkákra támaszkodtam: Martin Gilbert: Zsidó történelmi atlasz. Gondolat, 1991. 59. old. SH Atlasz. Világtörténelem. Springer Hungarica Kiadó Kft. 1992. 340. old.
7. Voltaire: Filozófiai ábécé. Európa, 1983. 414., 416., ill. 411. old. Filozófiai Szótárának leghosszabb, zsidókról szóló címszavának első részét így fejezte be: „... tudatlan és barbár nép, amely a legpiszkosabb kapzsiságot már régóta egyesíti a legmegvetendőbb babonával és a legyőzhetetlen gyűlölettel mindazon népek iránt, amelyek megtűrik és gazdaggá teszik őket; mindazonáltal nem kell megégetni őket.” Idézi Makai György: Fajelmélet -fajüldözés. Koszmosz Könyvek, 1977. 95. old.
8. Idézi B. Dunham: Hősök és eretnekek. Kossuth, 1968. 291. old.
9. Levél Panckoucke-nak. 1769. szept. 29. A francia felvilágosodás. Művelt Nép, 1954. 68. old.
10. A fentiekre lásd Ungvári Tamás: A parvenü és a pária. Világosság, 1991/7.–8. sz. 504. old.
11. Hal Draper: Marx és a zsidó-gazdasági sztereotípiák. Lásd: Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában, id. mű, 202. old.
12. Hannah Arendt: A totalitarizmus gyökerei. Európa Könyvkiadó, 1992. 52. old.
13. William O. McCagg: Zsidóság a Habsburg Birodalomban 1640–1918. Cserépfalvi, 1992. 19. old. Martin Gilbert: id. mű, 81. old.
14. Az un. askenáz zsidók elsősorban a német, lengyel, litván nyelvterületeken éltek, túlnyomórészt talmudikus-rabbinikus vallási képzésben részesültek és jiddisül (ezen a sajátos német–héber keveréknyelven) beszéltek.
15. Az elmondottakra bővebben lásd Hannah Arendt: id. mű, 16., 19., 21., 62. old.; Simon Dubnov: id. mű, 157. old.; Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában: id. mű 38–39. old.; William O. McCagg: id. mű, 19. old.; Vadász Sándor: Emberek és eszmék a francia forradalomban 1789–1799. Gondolat, 1989. 135. old.
16. Idézi Simon Dubnov: id. mű, 185. old.

17. Albert Soboul: A francia forradalom története 1789–1799. Kossuth, 1974. 168., 190. old. A Nyilatkozat 10. pontját a Szöveggyűjtemény az egyetemes történelem forrásaiból. III: Újkor (1789–1917) alapján közzöltük. (Sorozatszerkesztő: dr. Kováts Zoltán. Tankönyvkiadó, 1991. 9. old.)
18. Hannah Arendt: id. mű, 52. old.
19. Stephen J. Roth: Emberi jogok: a zsidó tapasztalat. Magyar Tudomány, 1994/3. 279. old.
20. Lásd Vadász Sándor: id. mű, 135. old.
21. Idézi Makai György: id. mű, 96–97. old.
22. Idézi Hannah Arendt: id. mű, 69. old. Lásd még uo., 22. old.
23. Bernt Engelmann: Poroszország. A lehetőségek hazája. Gondolat, 1986. 54. old.
24. A fentiekre bővebben lásd Bernt Engelmann: id. mű, 50–56., 83., 108–114., 171–175. old.; Franz Mehring: Tanulmányok a német történelemről. Gondolat, 1981. 325–328. old.; William O. McCagg: id. mű, 19. old.
25. William O. McCagg: id. mű, 19. old.; Hanák Péter: A lezáratlan per. Lásd: Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus. Gondolat, 1984. 363. old.; Ugyanő: Asszimiláció a 19. századi Magyarországon. Lásd: Gólyavári esték. RTV–Minerva, 1984. 325. old.
26. Hanák Péter: A lezáratlan per, id. mű, 365–366. old.
27. Szakály Ferenc: Virágkor és hanyatlás 1440–1711. Bp., 1990. 238. old.
28. Abraham Leon: A zsidókérdés materialista felfogása. Lásd: Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában: id. mű, 124. old.
29. Uo., 119–120. old.
30. A táblázat Walter Pietsch: A zsidók bevándorlása Galiciából és a magyarországi zsidóság c. tanulmányában közölt táblázat alapján készült. Valóság, 1988/11. 53. old.
31. Sándor Pál: Az emancipáció útján, 1840–1849. História, 1993/4. 18. old.
32. William O. McCagg: id. mű, 103. old.
33. Idézi Villiam O. McCagg: id. mű, 24. old.
34. A politikai és a filozófiai felvilágosodás kapcsolatára, illetve elválasztásának szükségességére vonatkozóan bővebben lásd ifj. Barta János munkáit: A felvilágosult abszolutizmus agrárpolitikája a Habsburg- és a Hohenzollern-monarchiában. Akadémiai, 1982. 19–28. old. A nevezetes tollvonás. Akadémiai, 1978. 69–73. old.
35. Barta János: A nevezetes tollvonás: id. mű, 73. old.
36. Erre vonatkozóan részletesebben lásd Kosáry Domokos: Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867. Bp., 1990. 147–165. old. Poór János: Nyugat-Európa a 16–18. században. Lásd: Nyugat-Európa és a

gyarmatbirodalmak kialakulásának kora (1500–1800). IKVA, 1990. 112–118. old.

37. Stephen J. Roth: id. mű, 275–276. old.

38. William O. McCagg: id. mű, 33. old.

39. Uő.: 11., 26., 35. old.

40. Hannah Arendt: id. mű, 22., 60. old.; Bernt Engelmann: id. mű, 109–110. old.

41. Reinhard Rürup: id. mű, 39. old. – William O. McCagg megközelítésében ez így hangzik: „A zsidó történelem alaproblémája a tizen-nyolcadik század végén nem az volt, hogyan megy majd végbe a változás, sima vagy göröngyös lesz-e az út, s vajon élesen elkülönül-e az elit a tömegektől, vagy pedig az egész zsidó társadalom békében áthaladhat a szűk kapun”. (Id. mű, 41. old.)

KALÓ FERENC

„...ÖRÖK HÁLA AZ ITÁLIAI RISORGIMEN- TONAK...”

(Herzen)

ABSTRACT: („... *owing a debt of gratitude to the Italian risorgimento...*”) A. I. Herzen was obliged to leave Russia in January 1847. He arrived at Paris with great expectations but his letters – addressed to his friends but intended to be published – soon reflected disillusionment. The loss of hope was due to facing the reality of the Monarchy of July, the social conflicts and the contradictions of the bourgeois civilization in the French capital.

All the above were among the reasons why he left for Italy in October 1847. His impressions and experiences of this almost five-month-long sojourn are known from his letters. (Letters From Via del Corso, from December 1847 to 20th April 1848.) These letters reflect a totally different mood: they are optimistic in tone. The reason for this is partly the fact that Herzen was very enthusiastic about Italy, the antique monuments and the Renaissance art since his youth. But the contemporary events meant even more to him. In the letters mentioned above a lifelike description is given about the events in Italy on the threshold of the revolution of 1848, about the crucial moments of the first days and weeks, and about the first promising results. Herzen also depicted magnificent portraits of the most significant characters of the events, e. g. Pope Pius IX. He gave account of the mass demonstrations with the authenticity of a witness.

His judgement of certain events and people may occur superficial, nevertheless we must appreciate in these letters the observations of a contemporary who was compelled to lack historical perspectives, yet made lasting statements about his age.

A börtön, száműzetés, rendőrségi felügyelet, a gondolatot és szót béklyóbakötő orosz viszonyok 1847 januárjában Oroszország elhagyására készítették Herzent. A nehezen megszerzett útiokmány a német területekre és Itáliába szolt, Herzen azonban a nagy forradalom bölcsőjéhez, a francia fővárosba sietett. Az örömteljes első napok, hetek után a csalódás, a kiábrándulás képeivel találkozunk a barátainak címzett, de közlésre szánt írásában. (Levelek az Avenue Marigny-ról, 1847 május 12–1847 szeptember 15.) A reményvesztettség okai, a polgári fejlődést megkérdőjelező kitételek abban gyökereztek, hogy Herzen szembesült a júliusi monarchia valóságával, a szociális ellentétekkel, a burzsoá civilizáció korlátaival, ellentmondásaival, a polgárság forradalmi tüzeinek valós vagy vélt kihunyásával. „Halott minden: az irodalom, a színház, a politika, a közélet, ... Guizot az egyik oldalon, a szürke ellenzék gyermeki gügyögése a másikon – ez borzasztó!”¹ – fogalmazta meg tömören véleményét a korabeli francia viszonyokról.

A Párizsban látottak, tapasztaltak döntő szerepet játszottak abban, hogy Herzen 1847 október végén Itáliába indult. Már az első Via del Corso-ról írott levelében (1847 december) teljesen más hangulatról, lelkiállapotról győződhetünk meg: „Szellemeikben, lelkiekben újjászülettem miután átléptem Franciaország határát, köszönet Itáliának hitem megújulásáért, a mások erejébe vetett hit visszanyeréséért... Kimondhatatlanul hálás vagyok a sorsnak, hogy Itália történelmének ezen ünnepélyes pillanatában kerültem ide...”²

Miért e gyors, első látszatra váratlanak tűnő hangulatváltozás? Mi a magyarázata az optimista, lelkesült hangvételnak, amely nem pillanatnyi fellángolás, hanem az Itáliában töltött mintegy öt hónap jellemzője s végig követhető az 1847 decemberétől 1848 április 20-ig írott négy, Via del Corso-ról címzett levélben?

Természetesen közrejátszottak a csodálatot kiváltó itáliai tájak, az itáliai városok jellegzetes utcáikkal, házaikkal. Csupán egyetlen epizód, hogy mennyire megragadta Herzent a táj, a Nápolyról szóló ismert mondás általa kifejezőbbnek ítélt átformálása: „«Nápolyt látni – és meghalni» – micsoda ostobaság! «Nápolyt látni – és meggyűlölni a halált!»”³

Nem szorul különösebb magyarázatra az sem, hogy az ókori Róma emlékei vagy a város reneszánszkori műalkotásai maradandó élményekkel gazdagították Herzent.

A reneszánszról, a világfelfogásról és kulturális mozgalomról alkotott herzeni álláspont lényege már az 1840-es évek első felében kikristályosodott. (Ld. filozófiai munkáit: Dilettantizmus a tudományban, 1842–43; Levelek a természet tanulmányozásáról, 1844–45.) A korban meglévő, sokféle, gyakran ellentmondó véleményekből formálódott felfogás szerint – a francia felvilágosodás és Hegel hatásaként – a reneszánsz új korszakot nyitott az emberiség történetében. Herzen úgy látta, hogy az ókori világot

felváltó középkor a maga teológiájával, skolasztikájával egy nagyon lényeges dologban különbözött az antik világtól: ez a természet és az ember tiszteletének hiánya. Míg az ókor a valóságot, a természetet szemlélte, a középkor – a katolicizmus túlvilági hitének abszolutizálásával – elszakadt, sőt egyenesen menekült a valóságtól, gúzsbakötötte a gondolkodást, akadályozta a tudományok fejlődését is. Bár a középkorról alkotott elitelő véleménnyel nem érthetünk egészében egyet, az mindenképpen helyes meglátás Herzennél, hogy a reneszánsz világnézeti átalakulást, a kultúra, a művészetek területén is gyökeresen mást, újat hozott, s e mögött az új mögött valamiféle polgári fejlődés követelte szükségletek álltak.

A reneszánsz egyik legpozitívabb vonása kétségtelenül az, hogy érdeklődést tanúsított az antik világ és művészete iránt. De nem csupán azt elevenítette fel, annál többet is adott; lényeges különbség volt az ókor és a reneszánsz emberének szemlélete között, ami a művészetek területén is túlmutatott a régi pusztá feltámasztásán: „Az itáliai festészet, továbbfejlesztve a bizánci festészetet, fejlődése csúcspontján megtagadta azt, látszólag ugyanahhoz az antik szépségideálhoz tértek vissza; de a megtett lépés óriási volt; az új eszmény szemében más mélység, más gondolat sugárzott, mint a görög szobrok nyitott, üres szemében. Az itáliai ecset az életet adta vissza a művészetnek...”⁴ (Napjainkban már ismert, hogy e szobrok valójában nem üres szemekkel tekintettek ókori csodálóikra; a reneszánsz új gondolata, más eszménye viszont helyes meglátás Herzennél). A természetkutatás, a megfigyelések, kísérletek előtérbe kerülése megbolygatta a fejeket, megváltoztatta a gondolkodásmódot. Mindez nem egyik napról a másikra ment végbe, sok-sok korábbi béklyót kellett levetni.

A reneszánsz fő jelszava „Humanitas humaniora hangzott mindenfelől, és az ember érezte, hogy e földből jött szavakban a vivere memento váltja fel a memento mori jelszót, hogy e szavak a természettel kötik össze az embert; a humanitás nem arra emlékeztette az embert, hogy porrá lesz, hanem, hogy a földből jött, és öröm számára, ha talpa alatt tudja a földet...”⁵ áthatotta a kultúrát, a művészeteket is. E vonatkozásban igen éles a vonal a középkor és a reneszánsz között. Az új áramlatot az irodalomban Ariosto, Boccaccio, Rabelais munkássága jelentette, illetve szinte az egész betetőzőseként Shakespeare.

Az építészetben a római Szent Péter-bazilika építésével szakított az emberiség a gótikával, amely a katolicizmus eszméjének kifejeződése volt, Herzen szemében pedig a gótika a középkorral azonosult. A megváltozott kor, a fellépő új igények kielégítése pedig „... mást követelt, nem csupán az égbetörő hanem élvezetet is nyújtó, derüesebb forma kellett, amely fenségességével nemcsak lenyűgöz, hanem harmóniájával meg is nyugtat.”⁶

Az építészethez hasonlóan a változás a festészetben is jelentős fordulatot hozott. A korábbi századokban a festészetre a természetellenes beállítás,

a formák, alakok, színek mesterkéltége volt jellemző, ami alapvetően a földi szépség megvetéséből következett. A reneszánsz festészete visszahe-lyezte jogaiba a földi szépséget, az emberi test művészi formálását.

Herzen ebből az aspektusból értékelte magasra Tiziano, Leonardo da Vinci, Michelangelo, Raffaello művészetét. Különösen Raffaello nő-ábrázolása tett rá mély hatást. 1840. augusztus 24-én egyik levelében írta ismerősének: „... nézze meg Raffaello madonnáját (–a Szentcsalád c. kép-ről van szó – megjegyzés tőlem), az első ami meglepő, hogy az ő Madon-nája... egyszerűen egy nő, egy asszony.”⁷

Ugyanezt a gondolatot fogalmazta meg még egyértelműbben, még szebben a „Dilettantizmus a tudományban” c. művében: „Raffaello ma-donnái a szűziesen női forma apoteozisei, nem természetfeletti elvont lé-nyek, – átlényegült szűzek. A festészet a legmagasabb ideálokig emelkedve ismét szilárdan állt a földön, és nem hagyta el azt”.⁸

Amikor 1847 végén Rómába érkezve Herzen eredetiben is megcsodál-hatta a reneszánsz halhatatlanjainak alkotásait, különösen a Vatikán múze-umai, kiemelten Raffaello, Michelangelo művei hagytak mély nyomokat, váltottak ki elismerő sorokat. Ismét egy apróságnak tűnő, de Herzenről, világnézetéről sokat eláruló gondolat: Michelangelo Utolsó ítélet freskóján nem a szokványos Isten-anya ábrázolását látta Herzen. Az emberiség vég-napján megjelenő, atlétatermetű Krisztus mellett az egyszerű, földi édes-anya alakját festette meg a Reneszánsz óriása. Az anyát, aki nem vallási könyörületből, hanem pusztán emberi, anyai indíttatásból szeretné megállí-tani fia kezét: „Egyszer kifeléjövet, megálltam az ajtóban, hogy még egy-szer megnézzem a képet, ... ami megfogott ez alkalommal az Isten-anya arca és elhelyezése volt. Krisztus győzedelmeskedő, erős, hajthatatlan, a villám kékes színe világítja meg, a holtak feltámadnak, ... – kezdődik az ítékezés, a büntetés; és ekkor egy szelid lény, ... megijedve a körülötte történetektől ... rátekint, és szemében könyörgés, nem az igazságtételnek, hanem az irgalomnak az óhaja látszik...”⁹ Herzen vallomása szerint ez a felfedezés, ez az értelmezés juttatta el a kompozíció megértéséhez, a mel-lékalakok értelmezéséhez, a mű alapgondolatának teljes felfogásához, va-lódi értékéhez.

Igen! Herzen gyönyörködött az itáliai tájban, csodálattal nézte, értően értékelte Róma műemlékeit, képzőművészeti alkotásait, de hitének, remé-nyeinek visszatérte döntően mégsem ezekhez, hanem a *korabeli* történelmi eseményekhez, ezen történések szereplőihez kötődtek. Az itáliai független-ségi, nemzeti mozgalom, a Risorgimento azon szakaszának hónapjait élhet-te át szemtanúként, amely – legalábbis akkor még – a történelem nagy le-hetőségeit csillantotta fel, optimizmusra, reményekre jogosított.

Az itáliai levelek nagyfokú történelmi tájékozottságról tanúskodnak, széleskörű ismeretanyagot tartalmaznak. Nem elsősorban arra gondolunk, ami a megelőző idők történelmét illeti (a reformáció hatása vagy a francia

forradalom, Napóleon és Itália, a bécsi kongresszus döntéseinek következményei, az 1830–40-es évek nemzeti mozgalma, stb.), ezek – ismerve Herzen kivételes érdeklődését a politikai, történelmi események iránt, nyelvismeretét, a könyvkiadás, a napi sajtó rendszeres követését – „kötelező pensumként” foghatók fel esetében.

Vélhetően nagyobb figyelmet, elismerést érdemel az, hogy Herzen az utazását megelőző hetek, napok vagy éppen a jelen eseményeinek leírásán túlmenően, azok kommentálására, értékelésére is vállalkozott.

A fentiek illusztrálására következzen egy, még Rómába utaztában Genovaról tett rövid megjegyzés: „Itt járt Károly Albert, a város a reformot és a megbékélést ünnepelte.”¹⁰ Az idézett mondat nem azért érdekes elsősorban, mert a szard-piemonti uralkodó 1847 októberében hozott igazságszolgáltatási reformjára, illetve a sajtócenzúra enyhítésére utal (Genova 1815-ben az említett királysághoz került!), hanem azért, mert ezek helye, értékelése időtállóan bizonyult: „A változtatások és a jogok, amelyeket Károly Albert adott, rendkívül szerények, ... és IX. Pius és a toszkániai herceg reformjai után elkerülhetetlenek, elodázhatatlanok voltak.”¹¹

További példaként említhetőek a Rómában lejátszódó események Herzen jól látta, hogy – részben a Mazzini-féle sikertelen kísérletek ellenhatásaként is – 1846 körül az egységesítő mozgalomnak az az iránya kerekedett felül, amely a pápai állam égisze alatt vélte megvalósíthatónak Itália egységét. Az 1846-ban pápává választott Giovanni Mastai-Ferretti bíboros, IX. Pius egy liberalizációs reformsorozatnak nyitott utat. 1846 július 17 – amnesztia a politikai elítélteknek; 1847 tavasza – az egyházi cenzúra enyhítése, polgári sajtó engedélyezése, önkormányzat Rómának; 1847 október – Államtanács létrehozása, részben világi tagokkal, polgárőrség felállítása, klubok, demonstrációk engedélyezése. Mindezek azt mutatták, a pápa megértette a kor szellemét, s ha intézkedései óvatosak, mérsékelték voltak is, más itáliai államokban is követésre találtak, így hatásuk az egységmozgalom szempontjából nem jelentéktelen.

Az előbbiekhöz hasonlóan részletes ismeretanyagról, lényeglátó összefüggésekről olvashatunk, amikor Herzen a Nápolyban zajló eseményeket írta le illetve ezeket kommentálta.

A Nápolyban történeteknek már a palermoi felkelés után volt szemtanúja. Láthatta az amnesztia-törvény okozta örömnünnepet, azt, hogy az imént még elítéltek egyszeriben ünnepelt, éljenzett főszereplők lettek: díszbéd a Café dell' Europa-ban, ahol fesztelenül emelheték poharukat a szabadságra, függetlenségre; este fáklyásmenet, majd tiszteletükre rendezett koncert a San Carlo Színházban. De jelen volt Herzen a San Francesco di Paolo székesegyházban is, amikor a király esküt tett az alkotmányra (1848 február 11).

Ezzel kapcsolatban olyan részleteket is megfigyelt, mint a király tekintete, hanghordozása a szöveg olvasásakor, vagy azt, hogy a ceremónia vé-

geztével, lóraszállás előtt, milyen észrevétlenül vetett keresztet II. Ferdinánd. Herzen nem csupán az uralkodó iránti ellenszenvét jelezte, de sejtette a király félelmét, valamint azt is, hogy az eddigiek nem elégítik majd ki a nápolyiakat.

Néhány héttel később, már a Rómába történt visszatérés után, a IX. Pius által 1848 március 16-án kihirdetett alkotmányról írva összeveti azt az említett nápolyi alkotmánnyal: szerinte a pápa késett ezzel, s mérsékeltebb is a Nápolyban elfogadottnál. A párizsi forradalom előtt jelenthetett volna valamit, de február 24-e után egy csapásra elvesztette aktualitását. A pápai alkotmány egyébként is „a katolikus teokrácia és az angol parlamentarizmus torz keveréke”.¹² A pápa és a Szent Kollégium a két kamara javaslatait elvetheti, a minden világit cenzúra nélkül lehet nyomtatni pedig frázis, mert az, hogy mi a világi, már a cenzúra dönti el. A herzeni értékelés fő vonalaiban ma is megállja helyét.¹³

Szellemes, ugyanakkor ironikus s talán túlzó is az a megjegyzése, hogy „az alkotmányban az a legjobb, hogy bizonyította az alkotmányos pápaság lehetőségét, mindezt akkor, amikor a világ arról kezdett meggyőződni, hogy semmilyen pápára nincs szükség”. Ez az alkotmány a demokratáknak kevés volt, a régi rend híveinek sok, a liberálisokat elégitette ki, akik „csak a mérsékelt haladást szeretik, jobban mondva inkább a mérsékeltséget, mint a haladást.”¹⁴

A pápai alkotmányról írottak már átvezetnek bennünket a történelmi személyiségekhez, azok megítéléséhez, mert sokat sejtetnek IX. Pius jelleméről, az eseményekben játszott szerepéről.

Herzen színes portrét festett a forradalmat megelőző évek és a forradalom első hónapjainak egyik jelentős, bár ellentmondásoktól nem mentes alakjáról. Látt a pápát a Quirinale-kápolnában istentiszteleten, ahol bíborosok járultak elé, közöttük Lambruschini kardinális. (Lambruschini a konzervatív XVI. Gergely pápa államtitkára volt, majd a leendő IX. Pius ellenjelöltje, sőt – legalábbis Herzen tudni vélte – a reformok miatt összeesküvést tervelt IX. Pius ellen. Ezt a kísérletet az a népvezér, Cicerovacchio leplezte le, akiről a későbbiekben még lesz szó.)

Jelen volt Herzen a Santa Maria Maggiore templomban, amikor az egyházfő a pápai hordszékről osztotta áldását a térdeplő hívekre. Meglepő volt számára, elitelően jegyezte meg, hogy a pápai őrség fegyveresen volt jelen, s ők is térdreborulva fogadták az áldást. Harmadik alkalommal tömegdemonstráció idején Róma utcáin vehette szemügyre a pápát. Herzen, szépíróhoz méltó módon, leírva a külső jegyeket, a történesekben való részvételt vagy éppen a távolmaradást, múltját, jelen tetteit értékelve jutott el jellemének legfontosabbnak ítélt jegyeihez. Véleménye szerint már a megválasztásában is szerepet játszottak olyan emberi tulajdonságai, mint szerénysége, jóindulata, egyéniségének gyengesége. A bíborosok, akik „nem számoltak a kor szellemével”¹⁵ irányítható egyházfőt láttak benne. Az első

évek már korábban említett reformjai, amivel elnyerte a római nép bizalmát, az, hogy e reformok keresztülvitelében szembefordult a bíborosi testület konzervatív tagjaival, azt a látszatot táplálták, hogy a pápa elfogadta a kihívást, megértette a történelmi szükségszerűséget és alkalmas személy lehet arra, hogy az egységesítő mozgalom élére álljon.

Az események menete azonban IX. Piust elbizonytalanította, majd meghátrálásra készítette. Herzen ennek első jeleit már 1847 december 31-én felfedezni vélte, amikor a pápa nem jelent meg erkélyén – tanácsadói sugallatára – a tüntető tömeg előtt, majd 1848 januárjának, februárjának eseményei már egyértelműen túlhaladtak szándékán. Az olyan jellemvonások, mint határozatlanság, habozás, az események után kullogás, fokozatosan eltávolították a tömegtől, így Herzen számára teljesen természetes volt, hogy a korábban ünnepeelt egyházfő elvesztette népszerűségét. Amikor 1848 február 3-án a Nápolyi Királyságban történtek miatt Rómában nagy ünneplést rendeztek „a Viva Pio nono kiáltáshoz mindig hozzátették: e la costituzione e la libertà”¹⁶ – s az utóbbi egyre hangoztatottabb jelszó lett, míg a pápa éltetése háttérbe szorult.

A párizsi, a bécsi forradalom, a milánói felkelés (1848 március 18) Rómában a radikális erőket mozgósította. A pápa – tömegnyomásra!? – üdvözölte ugyan a lombard felkelést, de amikor toborzás indult meg az osztrákok ellen, megint visszakozott, mert csak „megengedte az önkénteseknek, de nem parancsolta meg, ... mivel a Szentatya **nem tartja össze-egyeztethetőnek** a háborút hivatalával, tisztségével.”¹⁷ Ugyanakkor azt a hibát is elkövette, hogy nem áldotta meg az önkéntesek zászlóit, csupán a csapatok vezetőit. Herzen meglehetősen keményen ítélte meg a fentiekért a pápát mielőbbi halált kívánva neki, hogy felelhessen a történelem ítélőszéke előtt.¹⁸

IX. Pius az események sodrában valóban egyre távolabb került az olasz nemzeti mozgalomtól, majd szakított is vele. Az utóbbiról Herzen már nem írt, de az ehhez vezető lépésekről többnyire ma is helytálló gondolatokat vetett papírra.

Ugyanakkor néhány kérdést fel kell vetnünk: nem voltak-e túlzottak az elvárások? Valóban olyan közel volt-e valaha is a pápa a tömeghez, ahogyan Herzen látta? A nép és a pápa „szövetsége” csak az egyházfő miatt bomlott fel? Herzen nem látta, valószínűleg nem is láthatta, hogy Itália egyesítése pápai főség alatt, azaz a világi érdek és a pápaság egyházi érdekei olyan ellentmondást jelentettek, amelyet IX. Pius talán nem is akart, de nem is tudhatott feloldani.

Túlmutat témánkon, időben is kívül esik ezen írás keretein, mégis idekíváncozik az a rövid megjegyzés, hogy 1849 után IX. Pius pápaságára a megcsontosodó konzervatizmus lett a jellemző. Elegendő utalnunk arra, hogy ő vezette be az újabb tiltott könyvek jegyzékét, egyházi átokkal sújtotta az egységmozgalom vezetőit, köztük a piemonti királyt is, megtiltotta

az olasz katolikusoknak a politikai életben való részvételt, az ő pápasága idején volt az I. vatikáni zsinat (1869–70), amelyen elfogadták a pápai csalatkozhatatlanság dogmáját.

Az itáliai események szereplői közül Herzen számára messze legszimpatikusabb Angelo Brunetti Cicerovacchio (1800–1849), egy egyszerű szállítómunkás, aki az 1846–47-es népmozgalmak egyik szervezője, vezetője volt. Történelmi személy, de Herzen lelkesült ábrázolásában „népmesei” jegyek is fellelhetők alakjában.

Brunetti az a római népvezér, a becsületes római plebejus, aki közel áll a néphez, ismeri szándékát. Politikai tisztánlátás jellemzi, ugyanakkor ravaszság is, ily módon az uralkodó köröket is képes befolyásolni. Ő az, aki kritikus helyzetekben is talál megoldást. Makulátlan tisztasága, egyszerűsége legendát teremtett a nép körében.

Cicerovacchio az antik néptribun és az orosz népi hősök összes jó tulajdonságának hordozója, azok szerencsés ötvözete.

Jellemét, az ügy iránti odaadását jól illusztrálja az alábbi epizód: amikor a milánói felkelés megsegítésére Rómában önkénteseket toboroztak, megjelent Brunetti is, tizenötéves fiával együtt. Mivel tudomására hozták, hogy rá Rómában nagyobb szükség van, mint katonaként Lombardiában, így szólt: „Itt a fiam, húsom és vérem, a hazának ajánlom.”¹⁹ Az antik hősökre emlékeztető jelenet magát Herzent is könnyekig meghatotta.

(Brunetti fegyverrel vett részt a Római Köztársaság védelmében, majd a bukás után Garibaldival együtt a velencei forradalom védelmére sietett, de elfogták és fiaival együtt az osztrákok agyonlőtték.)

A Franciaországban tapasztalt passzivitás után Herzent elragadtatással töltötte el az Itáliában megélénkült politikai élet. Már Rómába utaztában feltűnt neki, hogy az itáliai városokban az egyszerű emberek is politizálnak, Livornoban pedig leplezetlen csodálattal vette szemügyre a polgárőrség (civica) tagját, „az il popolo armato”-t.²⁰

Mind Rómában, mind Nápolyban szemtanúja volt tömegdemonstrációknak, s ezekről lenyűgöző képeket festett. A népmozgalom (Oroszország után nem csoda) annyira újnak, másnak, szinte hihetetlennek tűnt, hogy ezekről csupa dicsérő, lelkesült szavakat olvashatunk.

A nép megmozdulásai – már a forradalmak előtt is – befolyásolták, előrelendítették az események menetét. Herzen ábrázolásában a tömeg méltóságteljes, fegyelmezett és nyugodt maradt akkor is, amikor megbántották. (A pápa 1847 december 31-én nem mutatkozott az őt éltető tömeg előtt.) A nép megbocsátó, ezek után, 1848 január 2-án a húszezer ember ugyanolyan fegyelmezetten vonult Róma utcáin – áldást kérni, pedig sehol egy rendőr, csendőr, a polgárőrség tagjai pedig együtt vonultak velük.

A Nápolyban történtek Rómában is tömegmegmozdulást szítottak; 1848 február 3-án, a pápai sárga-fehér kokárda helyett a háromszínűt tűzték ki, az ujjongó nép bejárta a várost, de a pápai lakosztályhoz már nem ment el.

A Nápolyi Királyságban a már említett alkotmány aláírása, a király esküje még a rómainál is hevesebb ünneplést, demonstrációt eredményezett, amelyen a délitáliei temperamentum minden kelléke (fáklyásmenet, sapkadobálás, kipirult arcok, csillogó szemek, örömben könnyező, ölelkező ismerősök, ismeretlenek) látható volt. A „Viva la costituzione e i maccheroni!” kiáltások pedig a nápolyiak humorát is jelezték.²¹

De Herzen azt is meglátta, hogy a tömeg nemcsak visszafogott, ünneplő tud lenni, hanem öntevékeny, félelmetes erő is. Amikor Rómába eljutott a milánói felkelés, illetve az osztrák ellenlépések híre, a felháborodott római lakosság leverte az osztrák követségről a címert, azt meggyalázták, szamar farkához kötve vontatták Róma utcáin, sárral dobálták,²² majd a fegyverraktárhoz indultak, hogy önkéntesként fegyverrel harcoljanak Lombardia függetlenségéért, egyszersmind Itália egységéért.

A toborzásról, a hazafiúi lelkesedésről Herzen szemléletes leírást adott: Gavazzi pater energikus, tüzes szónoklata a Colosseumban, kamasz fiúk romantikus tettvágya, beiratkozása a lombard osztagba, szürkületben lobbogó fáklyák, széllengette zászlók. Az olvasó valóban úgy érezheti, maga is jelen van, személyesen éli meg a felemelő eseményeket, a hősiés odaadást.

A pezsgő-forrongó itáliai politikai élet 1847 végén, a tettekbe forduló, szemtanúként átélt események 1848 első hónapjaiban Herzent várakozásokkal töltötték el, hitet adtak neki Itália jövőjét illetően. Mégis a párizsi és az azt követő forradalmak fejleményei arra sarkallták, hogy az új reményeket tápláló, Európa forradalmainak serkentőjévé lett francia fővárosba siessen. A forradalmak központjában a reménykeltő napok után a júniusi események következtek, amelyekből Herzen messzevezető, bár nem mindenben helytálló, következtetéseket vont le mind Európa forradalmiságát, mind Oroszország jövőjét, küldetését illetően.

Az itáliai levelek a szovjet történettudomány részéről – több értékelő megnyilatkozás mellett – kritikai észrevételek sorát kapták.²³ Herzen „romantikus lelkesedése, ifjúkori álmainak újjáéledése” nem mindenben tárgyyszerű megközelítést eredményezett. „A tömeg alatt a városi lakost érti, látja”, „a parasztság bemutatása hiányos és szubjektív, mert rokon vonást keresett és talált az itáliai és az orosz paraszt között”, „nem talált okot a parasztság passzivitására”. „Nem fordított kellő figyelmet a szociális-gazdasági viszonyokra, tényezőkre”; „nem látta helyesen az osztálytartalmat, a felszabadító mozgalom burzsoá jellegét”; „az itáliai burzsoázia idealista talajon állott.”

„Herzen túl nagy ahhoz, hogy az igazságon kívül más emlékműre legyen szüksége” – írta Stanislaw Brzozowski. Változtatva a mondaton: túl nagy ahhoz, hogy mentségre, felmentésre lenne szüksége. Mégis: ki látta, ki láthatta akkor és ott a fenti felvetéseket? Az események sodrában érzékelhetőek voltak-e az osztályviszonyok, az osztályellentétek mélységei? Nem kerülhettek-e másodvonalba a függetlenségi, nemzeti eszme, felbuz-

dulás mellett? Herzen tévedhetett, bizonyára tévedett is. Egyes események, személyek megítélése, lehet felszínes, jelentőségük felnagyítása vagy csökkentése netán szubjektív (ez természetes!), összességében azonban a Via del Corso-ról írott levelekben egy kortárs ismereteit, a történelmi távlatot nélkülözni kényszerülő meglátások, értékelések bátorságát, időtállóságát kell látnunk.

Jegyzetek

1. Herzen, A. I.: Szobranyije szocsinyenyij v tridcatyi tomah. Moszkva. 1954–1965. T. V. 68 (a továbbiakban a római szám a kötetet, az arab szám az oldalt jelöli.)
2. Herzen: V. 77.
3. Herzen: V. 111.
4. Herzen: III. 35.
5. Herzen: III. 232.
6. Herzen: III. 34.
7. Herzen: XXII. 88.
8. Herzen: III. 35.
9. Herzen: V. 87.
10. Herzen: V. 77.
11. Herzen: U. o.
12. Herzen: V. 124.
13. Gergely Jenő: A pápaság története. Budapest, 1982. 288.
14. Herzen: V. 124.
15. Herzen: V. 105.
16. Herzen: V. 97.
17. Herzen: V. 130.
18. Herzen: V. 131.
19. Herzen: V. 129.
20. Herzen: V. 78.
21. Herzen: V. 114.
22. Herzen: V. 127.
23. Ld. Elszberg, J.: Gercen. Moszkva. 1963. 243–251., valamint Kommentarii, V. 455–462.

